De Nederlandse economie 2012

Centraal Bureau voor de Statistiek

De Nederlandse economie 2012

Verklaring van tekens

.	Gegevens ontbreken
*	Voorlopig cijfer
**	Nader voorlopig cijfer
x	Geheim
–	Nihil
–	(Indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	Het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
Niets (blank)	Een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2012–2013	2012 tot en met 2013
2012/2013	Het gemiddelde over de jaren 2012 tot en met 2013
2012/'13	Oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2012 en eindigend in 2013
2010/'11–2012/'13	Oogstjaar, boekjaar, enz., 2010/'11 tot en met 2012/'13

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever
Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Prepress: Textcetera, Den Haag en Grafimedia, Den Haag
Druk: Tuijtel, Hardinxveld-Giessendam
Ontwerp: Edenspiekermann

Inlichtingen
Tel. 088 570 70 70, fax 070 337 59 94
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

Bestellingen
verkoop@cbs.nl
Fax 045 570 62 68
Prijs € 42,00 (exclusief verzendkosten)
ISBN 978-90-357-2033-6
ISSN 1386-1042

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2013.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.

05142 201301 P-19

Voorwoord

De opleving die de Nederlandse economie in 2010 en begin 2011 kende, ligt alweer ver achter ons. Sinds het voorjaar van 2011 bevindt ons land zich in een periode van laagconjunctuur. In 2012 kromp de economie met 1,2 procent. Debet aan de krimp zijn vooral de steeds verder terugvallende consumptie en de afnemende investeringen. Ook is de groei van de uitvoer van Nederlandse producten afgenomen.

In deze uitgave van *De Nederlandse economie* wordt uitgebreid aandacht besteed aan de tegenvallende economische ontwikkeling. In de eerste zes hoofdstukken wordt ingegaan op het macro-economische totaalbeeld, de arbeidsmarkt, het milieu, de huishoudens, de ondernemingen en de overheid. Hierna komen in thema-artikelen vijf bijzondere onderwerpen aan de orde waarin de duiding van de crisis centraal staat.

In het eerste thema-artikel wordt de stagnatie van de markt voor koopwoningen aan een nadere analyse onderworpen. Hierbij wordt het verhuisgedrag op zowel de koop- als de huurmarkt afgezet tegen het inkomen en de gezinssituatie van degene die is verhuisd. Vervolgens wordt de indirecte export onder de loep genomen: bekend is dat Nederland veel minder dan Duitsland exporteert naar China, maar wellicht profiteert het Nederlandse bedrijfsleven toch ook van die Duitse export, bijvoorbeeld door onderdelen te leveren voor de Duitse automobielindustrie?

Ook wat Nederlandse huishoudens consumeren, wordt onderworpen aan een internationale vergelijking. De vraag die hierbij centraal staat, is in hoeverre en waarom onze consumptie achterblijft bij die van onze buurlanden. De publicatie sluit af met twee thema-artikelen waarin de meest recente ontwikkelingen in historisch perspectief worden geplaatst. Eerst wordt de vraag beantwoord hoe het onze financiële sector is vergaan sinds 2007, toen deze in zeer turbulent vaarwater terecht kwam. In het laatste hoofdstuk komt aan de orde hoe de huidige crisis zich verhoudt tot die in de jaren tachtig.

Directeur-Generaal van de Statistiek,
Drs. G. van der Veen

Den Haag/Heerlen, september 2013

Inhoud

Voorwoord **3**
De belangrijkste gebeurtenissen van 2012 **8**

1. Macro-economisch overzicht 11

1.1 Totaalbeeld **12**
1.2 Internationale vergelijking **17**
1.3 De financiële markten **20**
1.4 Bestedingen **23**
1.5 Het vorderingensaldo met het buitenland **27**
1.6 Regionale verschillen **29**

2. Arbeidsmarkt 31

2.1 Inleiding **32**
2.2 De vraag naar arbeid **35**
2.3 Het aanbod van arbeid **44**
2.4 Loonontwikkeling **54**
2.5 Sociale zekerheid **57**

3. Economie en milieu 66

3.1 Inleiding **67**
3.2 Energieverbruik **68**
3.3 Emissies **70**
3.4 Grondstoffen **78**
3.5 Milieubelastingen en milieuheffingen **80**

4. Huishoudens 84

4.1 Inleiding **85**
4.2 Consumptie **85**
4.3 Beschikbaar inkomen **88**
4.4 Vermogen **93**

5. Ondernemingen 97

5.1 Inleiding **98**
5.2 Goederenproducenten **100**
5.3 Niet-financiële dienstverleners **108**
5.4 Financiële instellingen **118**
5.5 Faillissementen **128**

6. Overheid en zorg 132

6.1 Inleiding **133**
6.2 Overheidssaldo en overheidsschuld **133**
6.3 Overheidsinkomsten en -uitgaven **138**
6.4 Consumptie door de overheid **147**

Thema-artikelen

7. Effect crisis op de woningmarktdynamiek 153

7.1 Inleiding **154**
7.2 Woningmarktdynamiek in zijn totaliteit afgenomen **155**
7.3 Van koop naar koop het meest gedaald **156**
7.4 Invloed baanzekerheid niet veranderd **160**
7.5 Conclusie **164**

8. De rol van de Nederlandse industrie in internationale productieketens 165

8.1 Inleiding **166**
8.2 Bestemming van uitvoer en toegevoegde waarde **169**
8.3 Het Duitse en Nederlandse exportpakket **173**
8.4 De productieketen van de vervoersmiddelenindustrie **178**
8.5 Conclusie **184**

9. Consumptie huishoudens in Nederland gekrompen, in buurlanden gegroeid 185

9.1 Inleiding **186**
9.2 Beschikbaar inkomen **187**
9.3 Werkloosheid **192**
9.4 Bestedingen naar goederen en diensten in Nederland **194**
9.5 Consumptie per consumptiedoel in België en Duitsland **200**
9.6 De overheidsfinanciën **202**

10. Financiële sector ondanks crisis gegroeid 206

10.1 Inleiding **207**
10.2 Aandeel in de Nederlandse economie **208**
10.3 Werkgelegenheid **210**
10.4 Balans financiële instellingen **213**
10.5 Winstgevendheid **222**
10.6 Conclusie **225**

11. De huidige crisis vergeleken met die in de jaren tachtig 226

11.1 Inleiding **227**
11.2 Verloop beide crises **228**
11.3 Economische ontwikkeling **231**
11.4 Woningmarkt en schulden **237**
11.5 Ontwikkelingen arbeidsmarkt **242**
11.6 Conclusie **246**

Literatuur **248**
Begrippen **249**
Publicaties **266**
Medewerkers **267**

De belangrijkste gebeurtenissen van 2012

Het economisch nieuws werd in 2012 gedomineerd door de eurocrisis. De noordelijke eurolanden moesten een flink bedrag ter beschikking stellen om in de problemen geraakte zuidelijke eurolanden te helpen. Uit het tijdelijk noodfonds van de eurolanden, het EFSF, werden noodleningen verstrekt aan Griekenland. Daarvóór waren Portugal en Ierland al te hulp geschoten. In juni vroeg en kreeg ook Spanje financiële hulp. Begin oktober werd besloten het EFSF vanaf midden 2013 te vervangen door het Europees Stabiliteitsmechanisme (ESM). Met de komst van het ESM wordt het maximaal uitleenbare bedrag verhoogd en wordt de bevoegdheid verruimd naar financiële instellingen, in plaats van alleen overheden.

Door de eurocrisis zaten de zuidelijke eurolanden het hele jaar diep in de recessie. Delen van het noorden kwamen in de tweede helft van het jaar ook in een recessie terecht, waaronder Nederland. Als gevolg hiervan liep de werkloosheid snel op, terwijl de huizenprijzen bleven dalen. Door dit alles zakte het consumentenvertrouwen tot een dieptepunt van –40 in juni 2012. Politiek gezien was het een veelbewogen jaar. In april viel het minderheidskabinet Rutte I. Het demissionaire kabinet sloot met GroenLinks, D66 en de ChristenUnie het 'lente-akkoord', met name gericht op het terugdringen van het begrotingstekort.

Op 12 september werden de verkiezingen voor de Tweede Kamer gehouden. De VVD behaalde 41 zetels en de PvdA 38. Voor het eerst sinds 1998 haalden twee partijen weer een meerderheid in de Tweede Kamer. In de Eerste Kamer hadden VVD en PvdA echter geen meerderheid. Enkele weken na de verkiezingen presenteerden VVD en PvdA een deelakkoord. Over een onderdeel daarvan, de inkomensafhankelijke zorgpremie, ontstond zoveel commotie binnen de VVD dat het later uit het akkoord werd gehaald. Het kabinet Rutte II (ook wel Rutte-Asscher) werd op 12 november beëdigd. Op 6 november was Barack Obama herkozen als president van de Verenigde Staten.

Op de financiële markten overheerste in de eerste helft van het jaar nog de angst voor het uiteenvallen van de eurozone. Op 4 juni daalde de AEX naar 283 punten, 9 procent onder de eindstand van 2011. In juli bereikte ook de euro een dieptepunt ten opzichte van de dollar. Terwijl de kapitaalmarktrentes van de noordelijke landen historische laagtepunten noteerden, bereikten de Spaanse en Italiaanse rentes juist hun hoogste waarden. Op 26 juli verklaarde de president van de Europese Centrale Bank, Mario Draghi: '*Within our mandate, the ECB is ready to do whatever it takes to preserve the euro. And believe me, it will be enough.*' Dit bleken

magische woorden. Het vertrouwen in een goede afloop van de eurocrisis kwam terug en de Spaanse en Italiaanse rentes zakten onmiddellijk. Eind juli stond de AEX weer boven de 300 punten, om daar de rest van het jaar niet meer onder te komen.

In Syrië woedde gedurende het hele jaar een bloedige burgeroorlog, die in de herfst van 2011 was begonnen en eind 2012 naar schatting al 90 duizend levens had gekost. De meest ingrijpende natuurramp van 2012 was de orkaan Sandy, die eind oktober de Amerikaanse oostkust teisterde. Bij dit natuurgeweld kwamen in totaal 253 mensen om. Nabij de Italiaanse kust kapseisde begin januari het cruiseschip Costa Concordia, hetgeen uiteindelijk 32 mensen het leven heeft gekost. In Noord-Italië vielen in mei 26 doden bij twee aardbevingen binnen tien dagen. Begin december werden de Filipijnen getroffen door de tropische storm Bopha, waarbij ruim 200 doden vielen.

In februari kwam de tweede zoon van koningin Beatrix, Prins Friso, tijdens een skivakantie van de familie onder een lawine terecht en raakte daarbij in coma. Een week later werd duidelijk dat de prins leed aan zeer ernstig hersenletsel. Uiteindelijk zou de prins anderhalf jaar later overlijden.

In het Groningse Haren liep een aankondiging voor een feestje op Facebook volledig uit de hand. Een scholiere nodigde haar vrienden via een zogeheten Facebook-evenement uit voor haar zestiende verjaardag. Ze had per abuis aangegeven dat het een openbaar feest betrof, waarop duizenden jongeren zich aanmelden voor wat al snel 'project X' werd genoemd. Het evenement op 21 september ontaarde in chaos en rellen.

Het jaar 2012 was zonnig, maar ook vrij nat. Het weer was sterk wisselvallig. Zo begon het jaar buitengewoon zacht met veel neerslag en hoge waterstanden, vooral in het noorden van ons land. Eind januari viel de vorst in en tussen 30 januari en 8 februari was voor het eerst in vijftien jaar sprake van een officiële koudegolf. Op 3 februari maakte intensieve sneeuwval het winterbeeld compleet, maar de sneeuw leidde ook tot overlast en deed de Elfstedentocht de das om.

Kerncijfers Nederlandse economie

	Eenheid	2008	2009	2010	2011*	2012*
Totale economie						
Bruto binnenlands product (marktprijzen)	**% volumemutaties**	1,8	-3,7	1,5	0,9	-1,2
Nationaal vorderingensaldo	**mld euro**	26,0	15,6	26,3	42,2	44,2
Netto nationaal inkomen	**mld euro**	496,4	471,4	488,1	512,0	515,9
Bestedingen						
Consumptie huishoudens	**% volumemutaties**	1,3	-2,1	0,3	-1,1	-1,6
Consumptie overheid	**% volumemutaties**	2,8	5,0	0,5	0,2	-0,7
Investeringen in vaste activa	**% volumemutaties**	4,5	-12,0	-7,4	6,1	-4,0
Uitvoer van goederen en diensten	**% volumemutaties**	2,0	-7,7	11,6	4,1	3,2
Invoer van goederen en diensten	**% volumemutaties**	2,3	-7,1	10,3	4,2	3,3
Arbeid						
Bevolking	**x mln**	16,4	16,5	16,6	16,7	16,8
Arbeidsvolume in gewerkte uren	**% volumemutatie**	1,7	-1,3	-0,6	0,8	0,0
Brutoparticipatiegraad	**% bevolking 15–64 jr**	70,9	71,2	71,0	71,1	71,8
Nettoparticipatiegraad	**% bevolking 15–64 jr**	68,2	67,8	67,1	67,2	67,2
Werkloze beroepsbevolking	**% beroepsbevolking**	3,8	4,8	5,4	5,4	6,4
Ondernemingen						
Netto-exploitatieoverschot niet-financiële ondernemingen	**mld euro**	93,5	77,1	79,9	85,4	83,4
Winst niet-financiële ondernemingen	**mld euro**	108,8	82,7	102,7	114,0	105,9
Winst financiële instellingen[1)]	**mld euro**	11,7	11,6	20,2	22,6	18,4
Faillissementen (incl. eenmanszaken)	**aantal**	4 635	8 040	7 211	7 140	8 616
Huishoudens						
Beschikbaar inkomen van huishoudens	**% volumemutaties**	-0,3	-1,1	-0,2	-0,4	-2,2
Consumentenprijsindex (CPI)	**% mutatie**	2,5	1,2	1,3	2,3	2,5
Overheid						
Overheidssaldo (EMU-definitie)	**% bbp**	0,5	-5,6	-5,1	-4,3	-4,1
Overheidsschuld (EMU-definitie)	**% bbp**	58,5	60,8	63,4	65,7	71,3
Milieu						
Broeikaseffect (CO_2-equivalenten)	**mln**	238 236	233 290	244 144	230 614	230 302
Ozonlaagaantasting (CFK12-equivalenten)	**x 1 000**	154	144	137	131	124
Verzuring (zuurequivalenten)	**mld**	24,1	22,6	21,3	20,2	20,0
Netto-energieverbruik	**petajoules**	3 634	3 569	3 782	3 539	3 602

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, Enquête beroepsbevolking, Faillissementenstatistiek en Consumentenprijsindex.

1) Exclusief bijzondere financiële instellingen.

1. Macro-economisch overzicht

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de Nederlandse economie in 2012 in vogelvlucht behandeld. Paragraaf 1.1 geeft een algemeen overzicht. Paragraaf 1.2 gaat in op de economische ontwikkeling in andere landen en vergelijkt Nederland daarmee. In paragraaf 1.3 staan de financiële markten centraal. Paragraaf 1.4 bespreekt de ontwikkeling van de diverse bestedings-categorieën en laat zien hoe de ontwikkeling van de Nederlandse economie daaruit kan worden verklaard. In paragraaf 1.5 wordt de financiële positie van Nederland ten opzichte van het buitenland besproken. Paragraaf 1.6 ten slotte gaat in op de regionale verschillen.

1.1 Totaalbeeld

Ook 2012 stond volop in het teken van de eurocrisis, maar er leek zich wel een kentering af te tekenen. Halverwege 2012 kalmeerden de financiële markten na een uitspraak van ECB-president Draghi dat de ECB de euro koste wat het kost zou redden. De aandelenkoersen gingen omhoog en de rente op staatsobligaties van 'probleemlanden' uit de eurozone ging omlaag. Begin 2013 kwam Cyprus in de problemen, maar de reactie hierop van de financiële markten was in vergelijking met eerdere crises rustig. Met de reële economie ging het echter maar matig. Terwijl de aandelenkoersen aantrokken, kwam Nederland in het tweede half-jaar van 2012 voor de derde keer sinds 2008 in een recessie. In feite bevindt Nederland zich al vanaf het voorjaar van 2011 in een periode van laagconjunctuur. Na het eerste kwartaal van 2011 was er maar één kwartaal met groei ten opzichte van het voorafgaande kwartaal. Ook in het eerste halfjaar van 2013 hield de laagconjunctuur nog aan.

Over heel 2012 kromp de Nederlandse economie met 1,2 procent. Debet aan de krimp was met name de verdere krimp van de consumptie door huishoudens en de afname van de investeringen. Het was het tweede jaar op rij dat de huishoudens minder besteedden. De investeringen kenden in 2011 nog een opleving, maar deze liep begin 2012 al ten einde. In 2012 liepen de investeringen terug met 4,0 procent. Hoofdoorzaak van de teruglopende investeringen was de zwakke woningmarkt. De prijs en het aantal verkopen van huizen lopen al terug vanaf begin 2009 en dit heeft de nieuwbouw zo goed als lamgelegd. Ook de kantorenhuur en -bouw liepen terug en er werd minder geïnvesteerd in infrastructurele projecten. Maar ook veel investeringen buiten de bouw liepen terug.

1.1.1 Bruto binnenlands product

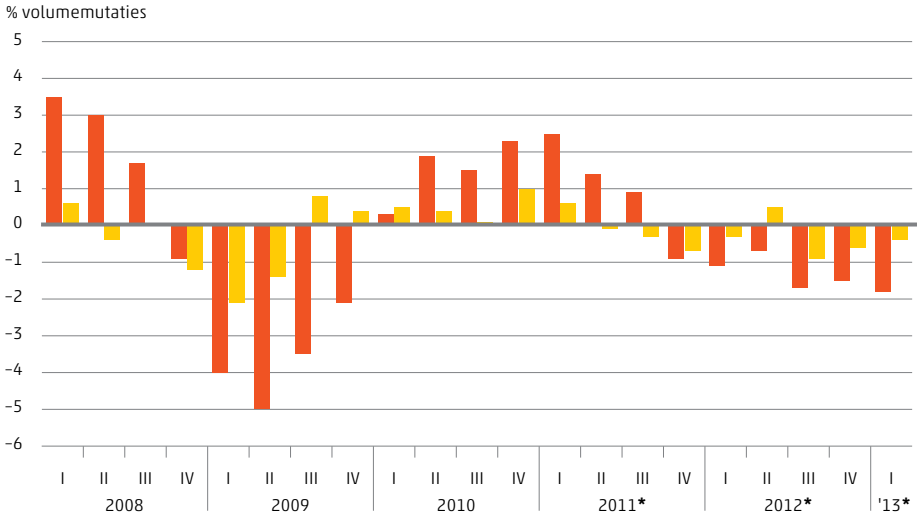

T.o.v. overeenkomstige kwartaal een jaar eerder T.o.v. voorafgaande kwartaal[1)]

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

[1)] Gecorrigeerd voor werkdag- en seizoeneffecten.

Na de val van Lehman Brothers, die het begin van de kredietcrisis markeerde, volgde een sterke economische krimp in 2009 die gevolgd werd door oplopende werkloosheid. Hieraan kwam in 2010 echter al weer een einde. Daarna volgde een periode van economisch herstel en teruglopende werkloosheid. De hierop volgende periode van aanhoudende laagconjunctuur die in 2011 inzette heeft veel grotere effecten voor de werkloosheid gehad dan de krimp in 2009. Deze liep in 2012 op met bijna 90 duizend. De werkzame beroepsbevolking liep in 2012 overigens maar licht terug; de werkloosheid steeg vooral doordat er zich meer mensen op de arbeidsmarkt aandienden. Gemiddeld was 6,4 procent van de beroepsbevolking werkloos. Het tempo waarmee de werkloosheid stijgt, liep tegen het einde van 2012 sterk op.

De slechte situatie op de arbeidsmarkt heeft ook gevolgen voor de inkomens van huishoudens. In 2012 daalden deze al voor het vijfde jaar op rij. Dit verklaart mede het teruglopen van de consumptie. Niet alleen de consumptie van de huishoudens loopt terug, ook die van de overheid. Door maatregelen om het overheidstekort terug te dringen, consumeert en investeert de overheid steeds minder. De enige bestedingscategorie die krimp van de economie enigszins beperkt houdt, is de export. Deze groeide in 2012 met 3,2 procent. Wel is het aandeel van de weder-

uitvoer in de groei veel groter dan die van de uitvoer van Nederlandse producten. De uitvoer van eigen producten levert de Nederlandse economie beduidend meer op dan de wederuitvoer.

1.1.2 Economische groei en werkgelegenheid

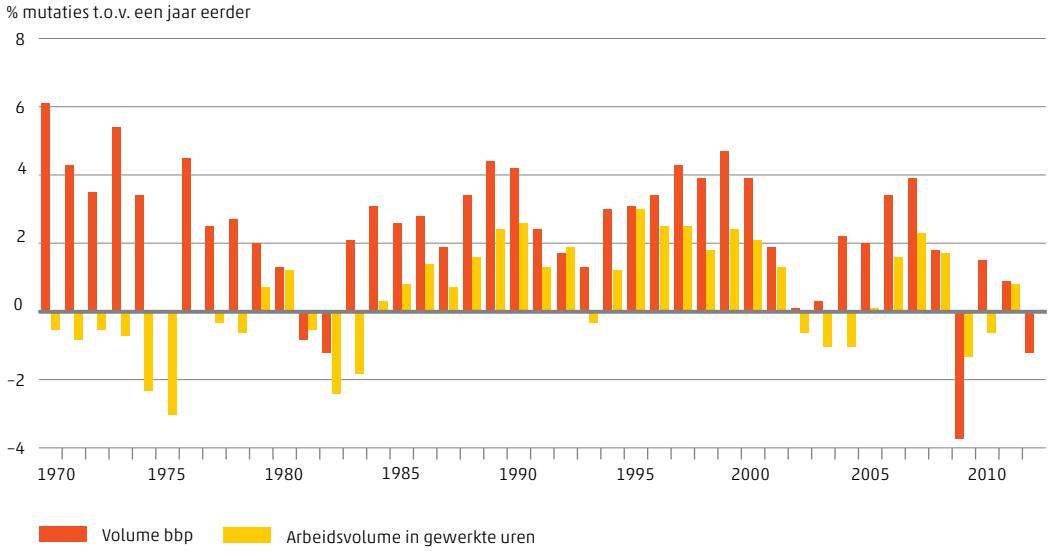

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

De afnemende consumptie door huishoudens hangt mede samen met de negatieve stemming onder consumenten. Het consumentenvertrouwen lag in 2012 op een bijzonder laag niveau. Het was zelfs lager dan in 2009, toen de economie met zeer forse cijfers kromp. Begin 2013 daalde het tot een niveau dat voor het laatst begin jaren tachtig werd gemeten. De aanhoudende crisis, maar ook het feit dat de consument de crisis steeds sterker in zijn portemonnee begint te voelen, zijn hier debet aan. Onder producenten is de stemming minder somber. Zij waren in 2012 minder negatief dan in 2009. Het producentenvertrouwen was nog wel licht negatief.

De bedrijfstak die het zwaarst onder de aanhoudende laagconjunctuur te leiden heeft, is de bouwnijverheid. In 2012 liep de bouwproductie terug met ruim 8 procent. Maar de financiële sector ondervindt nog altijd de gevolgen van de crisis. In februari 2013 moest de overheid voor de tweede keer een bank nationaliseren, na FORTIS / ABN AMRO nu SNS REAAL. In *Financiële sector ondanks crisis gegroeid* wordt de balans opgemaakt van de veranderingen in de financiële

sector vanaf 2007. Ook de zakelijke dienstverlening staat op een veel lager pitje dan in 2008. Zelfs de industrie heeft ondanks herstel in de jaren 2010–2011 het niveau van vóór de crisis nog niet geëvenaard. In 2012 liep de industriële productie terug met 1 procent.

1.1.3 Consumenten- en producentenvertrouwen[1)]

% saldo positieve en negatieve antwoorden

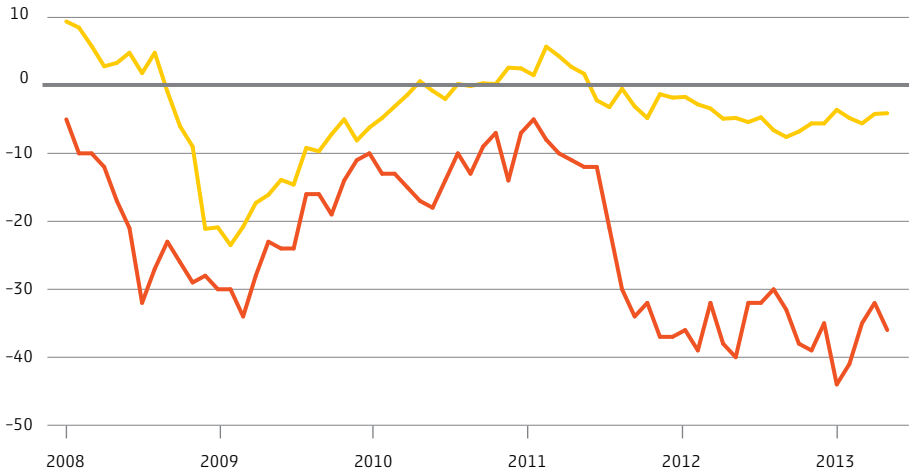

Bron: CBS, Consumentenvertrouwen en Producentenvertrouwen.

1) Beide gecorrigeerd voor seizoeninvloeden.

Het tekort van de Nederlandse overheid liep in 2012 terug tot 4,1 procent van het bbp. In 2009 was het overschot van de overheid omgeslagen in een tekort, dat gelijk hoger was dan de EMU-norm van 3 procent. Na 2009 is het tekort wel elk jaar iets teruggelopen. De schuld van de Nederlandse overheid is vanaf 2008 echter elk jaar opgelopen en kwam in 2012 uit op 71,2 procent van het bbp. De schuld is in 2008 fors vergroot vanwege reddingsacties in de financiële sector. Om de schuld en het tekort het hoofd te bieden, brengt de overheid haar uitgaven terug. Hierdoor gaan de consumptie en de investeringen door de overheid omlaag, hetgeen op korte termijn een neerwaarts effect heeft op het bbp.

1.1.4 Toegevoegde waarde bedrijfstakken, 2012*

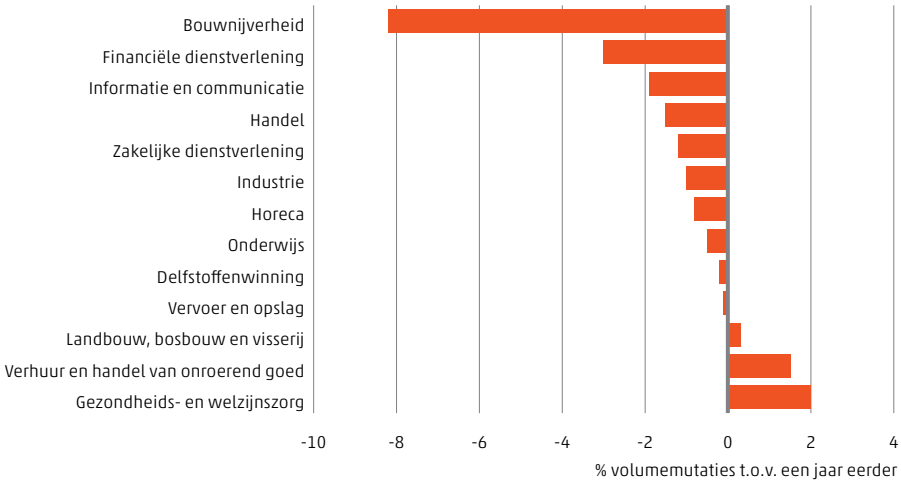

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

1.1.5 Overheidsfinanciën

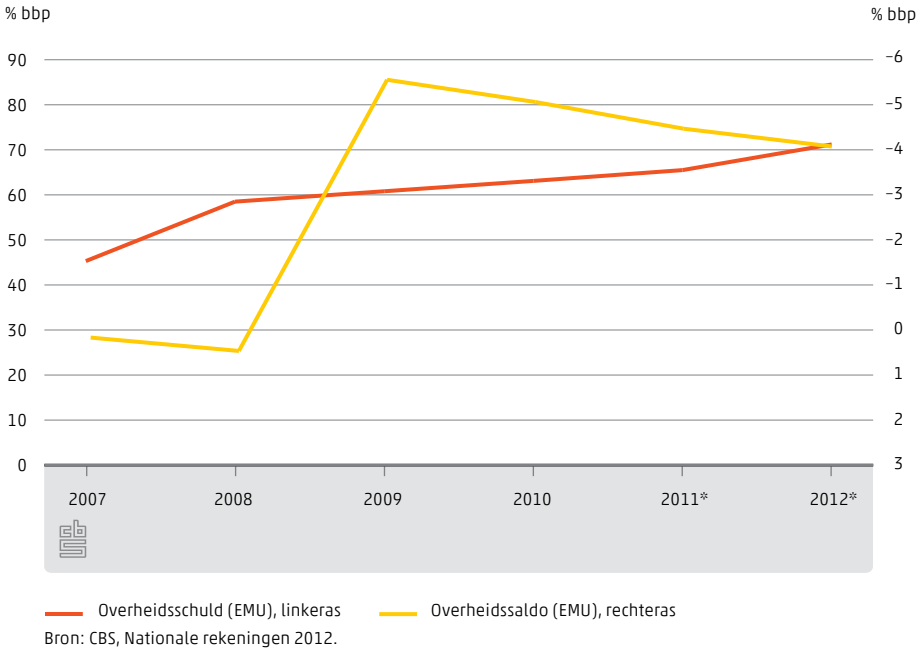

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

1.2 Internationale vergelijking

De groeicijfers van Nederland zijn ook internationaal vergeleken erg matig. In de beginjaren van de crisis presteerde Nederland nog boven het gemiddelde van de eurozone, maar de laatste jaren duidelijk daaronder. De krimp in 2012 was wel kleiner dan die in de zuidelijke eurolanden zoals Portugal, Spanje, Italië en Griekenland, maar groter dan in België, Frankrijk en Duitsland. De Duitse economie, die een groot gewicht heeft binnen de eurozone, kende in 2010 een sterke opleving. Na 2011 zwakte ook de Duitse groei af, maar deze bleef wel hoger dan die van andere landen uit de eurozone. Dit geldt eveneens voor Oostenrijk. Ierland kreeg na Griekenland de grootste klap te verwerken van alle landen uit de eurozone, maar groeide in 2012 iets meer dan gemiddeld.

Van de Europese landen die buiten de eurozone vallen, zijn vooral de economieën van IJsland, Estland, Slovenië en Hongarije sinds het uitbreken van de crisis sterk terugvallen. IJsland lijkt zich echter wel te herstellen. Ook de economieën van Denemarken en het Verenigd Koningrijk hebben het zwaar. Tjechië deed het aanvankelijk redelijk, maar kampte in 2012 met een sterke terugval. Noorwegen, Zweden, Zwitserland en vooral Polen doen het naar verhouding goed.

1.2.1 Economische groei binnen de eurozone[1)]

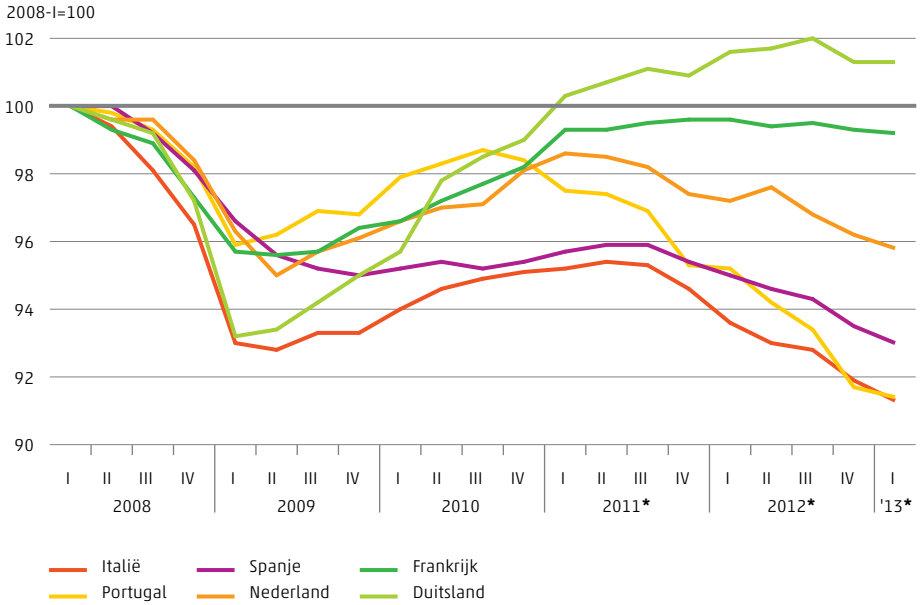

Bron: OESO.

[1)] Gecorrigeerd voor werkdag- en seizoeneffecten.

De crisis treft de laatste jaren vooral Europa, al beïnvloedt zij natuurlijk ook de rest van de wereld. Maar buiten Europa lagen de groeicijfers de laatste jaren een stuk hoger dan daarbinnen. Van de grote 'westerse' economieën lag in 2012 alleen de Japanse economie nog beneden het niveau van 2008. In 2012 kende de Japanse economie een forse opleving, maar dit was vooral het gevolg van herstel na de tsunami. De Amerikaanse economie deed het goed in 2012 en groeide met 2,2 procent. Ook voor veel opkomende economieën als Mexico en Zuid-Afrika was 2012 een mooi jaar. De groei in China en India viel daarentegen terug tot 7,8 respectievelijk 6,2 procent. Hiermee is het groeitempo teruggevallen tot dat van eind jaren negentig.

1.2.2 Economische groei eurozone en daarbuiten[1)]

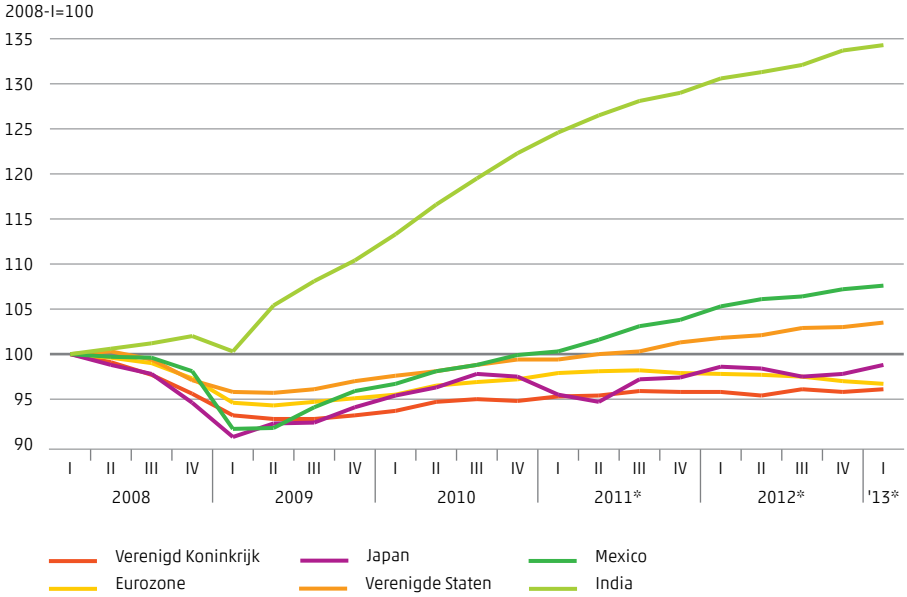

Bron: OESO.

1) Gecorrigeerd voor werkdag- en seizoeneffecten.

In veel landen uit de eurozone gaat een verslechterende economische situatie samen met grote tekorten in de overheidsfinanciën. In Griekenland en Spanje bedroeg het overheidstekort meer dan 10 procent van het bbp. Ook in Portugal en Ierland liggen de tekorten nog altijd boven de 5 procent. Italië slaagde er in 2012 in het tekort ondanks een krimpende economie terug te brengen tot 3 procent. Het tekort van de Nederlandse overheid van 4,1 procent lag iets boven het gemiddelde van de eurozone. Duitsland drukt dat gemiddelde sterk, want het

land kwam in 2012 uit op een overschot, voor het eerst sinds 2007. België kwam uit op een tekort van 3,9 en Frankrijk op een tekort van 4,8 procent. In het Verenigd Koninkrijk, dat niet gebonden is aan EMU-normen, lag het tekort met 6,3 procent nog iets hoger.

1.2.3 Overheidssaldo[1)]

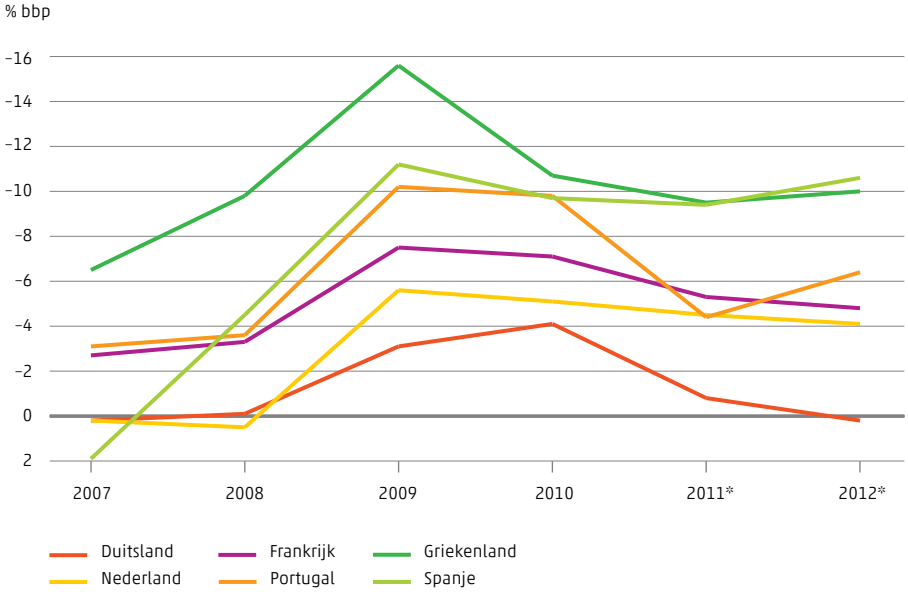

Bron: Eurostat.

1) Volgens EMU-definities.

De overheidsschuld van de meeste Europese landen is in 2012 verder opgelopen. Alleen Luxemburg en de Oosteuropese eurolanden Slowakijë, Slovenië en Estland voldeden in 2012 aan de EMU-norm van een maximale schuld van 60 procent van het bbp. Griekenland slaagde erin het schuldquotum wat terug te brengen, al bleef deze met 160 procent omvangrijk. Ook de Nederlandse overheidsschuld lag met 71,2 procent boven de norm, maar vergeleken met de overige Europese landen is ze niet bijzonder hoog. De schuld van Duitsland bedroeg 82 procent van het bbp, die van Frankrijk 90 procent en die van België 100 procent.

1.3 De financiële markten

In de eerste helft van 2012 werden de financiële markten beheerst door de grote overheidsschulden en begrotingstekorten in de VS en Europa en de vrees voor het uiteenvallen van de eurozone. Naast de kredietwaardigheid van Griekenland en Portugal raakte ook die van Spanje en Italië in het geding. De onrust vertaalde zich in hoge rentes voor staatsobligaties van deze landen. In Nederland daalde deze kapitaalmarktrente echter sterk. Het renteverschil tussen Nederlandse en Portugese staatsobligaties bereikte in maart een recordhoogte van 27 procentpunt. Toen de president van de Europese Centrale Bank halverwege het jaar de garantie gaf de euro onder alle omstandigheden te zullen redden, veranderde het sentiment en daalde ook de rente in de zuidelijke eurolanden. Eind 2012 bereikte de rente op Nederlandse staatsobligaties een historisch laag niveau van 1,6 procent.

1.3.1 Rente op tienjaars staatsobligaties[1)]

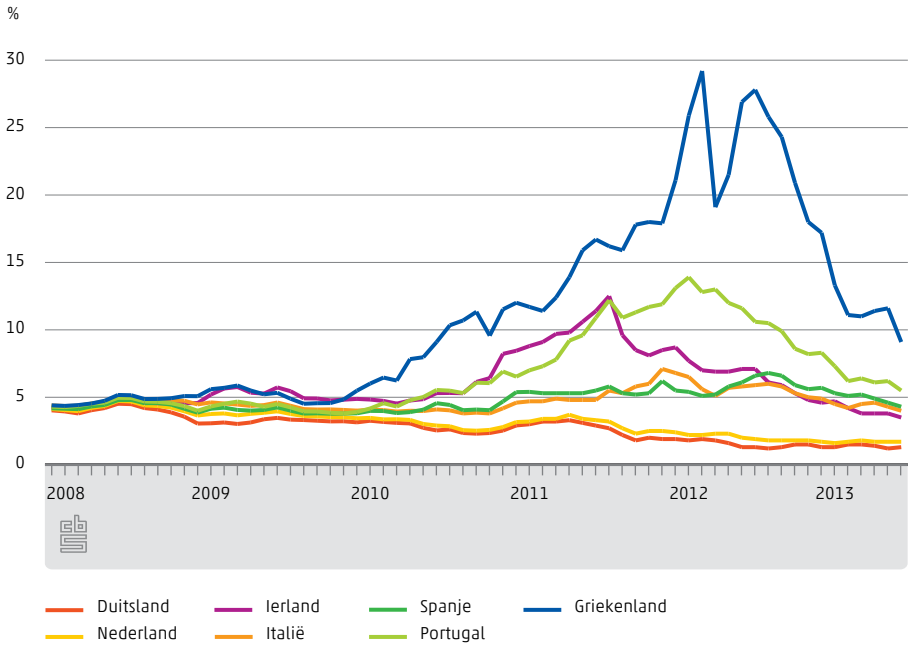

Bron: DNB.

1) Maandgemiddelden.

De euro daalde in de eerste helft van 2012 sterk in waarde ten opzichte van de belangrijkste andere valuta's. De waarde van één euro bedroeg in juli 1,2 Amerikaanse dollar. Sinds het uitbreken van de crisis in 2007 was de koers

niet zo laag geweest. De waardedaling weerspiegelde de op de markt aanwezige angst voor het uiteenvallen van de eurozone. Ook de zwakke economische ontwikkeling in de eurolanden drukte de koers. Na juli zat de euro weer in de lift. Aan het einde van het jaar was de munt 1,3 dollar waard en weer terug op het niveau van februari-april 2012. Het waardeverlies van de euro ten opzichte van de dollar sinds het uitbreken van de kredietcrisis is overigens kleiner dan die ten opzichte van de yen en de Zwitserse frank. Dit komt doordat de euro/dollarkoers mede wordt bepaald door het Amerikaanse monetaire beleid.

1.3.2 Koers van de euro[1)]

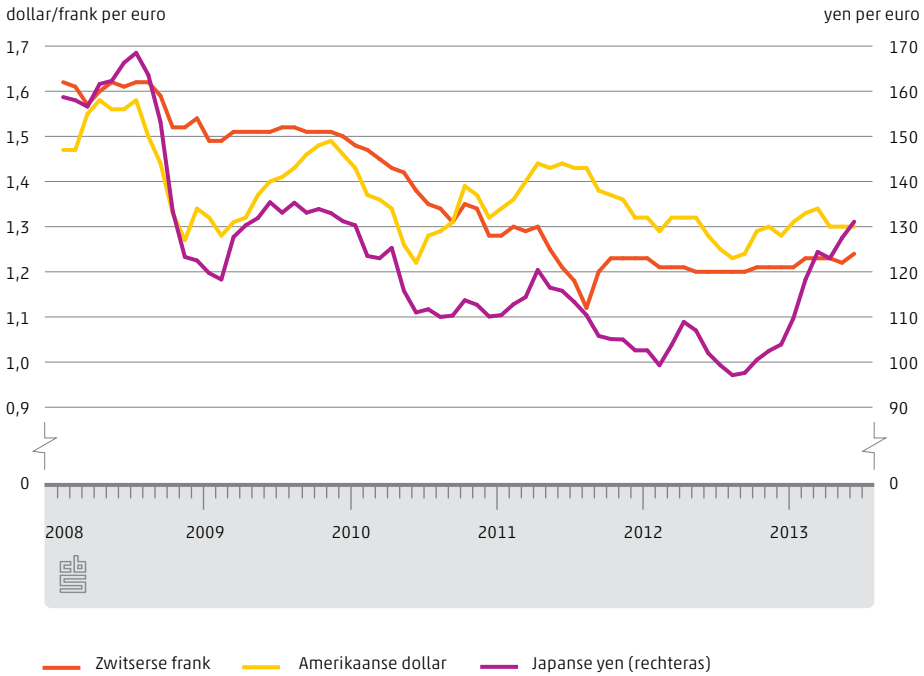

Bron: DNB.

[1)] Maandgemiddelden.

De eurocrisis werkte ook door op de Nederlandse aandelenmarkt. De AEX-index daalde gedurende de eerste helft van 2012 en stond in juni 9 procent onder de eindstand van 2011. Door het iets kalmere vaarwater waarin de euro halverwege het jaar terechtkwam, liepen de beurskoersen op. Per saldo boekte de AEX in 2012 een winst van ruim 10 procent. In 2011 had de AEX nog 12 procent verloren. Ook buiten Nederland deden de aandelenmarkten het in 2012 goed. Het rendement op de MSCI-wereldindex was 13 procent. De hoogste koerswinsten werden behaald op de beurzen van opkomende landen zoals China en India (gemiddeld 20 procent).

1.3.3 Prijzen grondstoffen[1)]

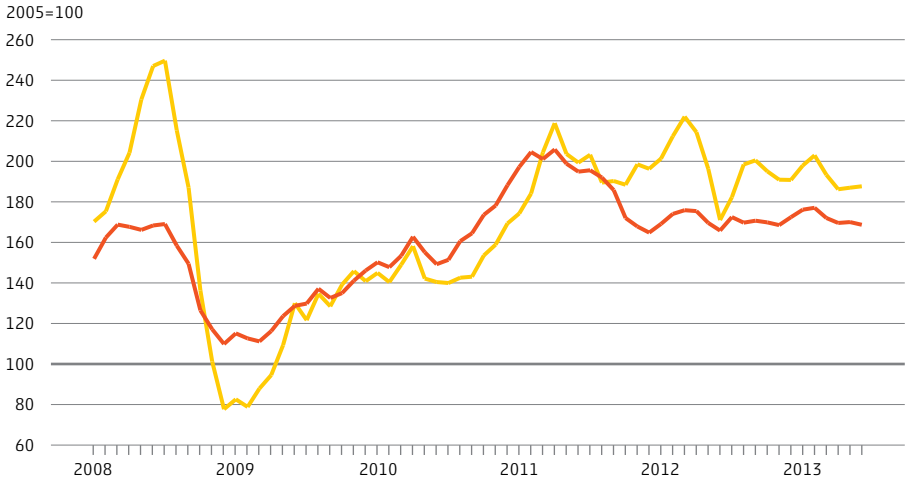

Bron: IMF.

[1)] Maandgemiddelden.

1.3.4 Aandelenkoersen[1)]

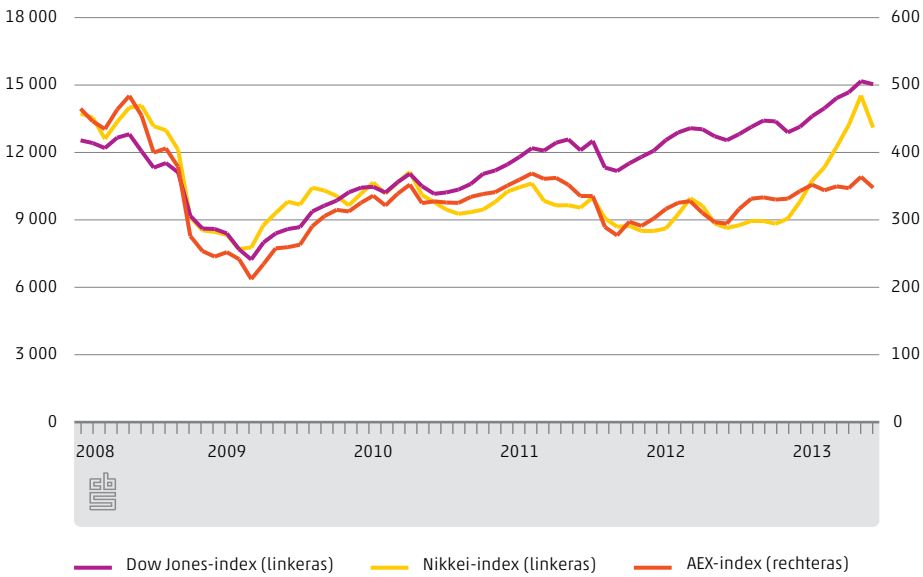

Bron: DNB.

[1)] Maandgemiddelden.

De prijs van ruwe olie steeg begin 2008 naar recordhoogte, om halverwege 2008 pijlsnel te dalen. Vanaf begin 2009 tot halverwege 2011 steeg de olieprijs, waarna de stijgende trend verdween. Vanaf die tijd schommelt de olieprijs rond een vlakke trend. Het record uit 2009 heeft tot dusverre stand gehouden, maar desalniettemin is de prijs hoog. Met name de aanhoudende onrust in het Midden-Oosten heeft de prijs opgedreven. Dat de prijs na 2011 niet wezenlijk is gestegen, heeft te maken met de afkoeling van de Chinese economie. Deze groeide in 2012 beduidend minder snel dan in voorafgaande jaren. Het effect hiervan is eveneens merkbaar op de prijzen van andere grondstoffen. De gemiddelde prijs hiervan bereikte begin 2011 een recordhoogte. Hierna daalde deze enigszins om vanaf begin 2012 te stabiliseren.

1.4 Bestedingen

1.4.1 Economische groei en bestedingen

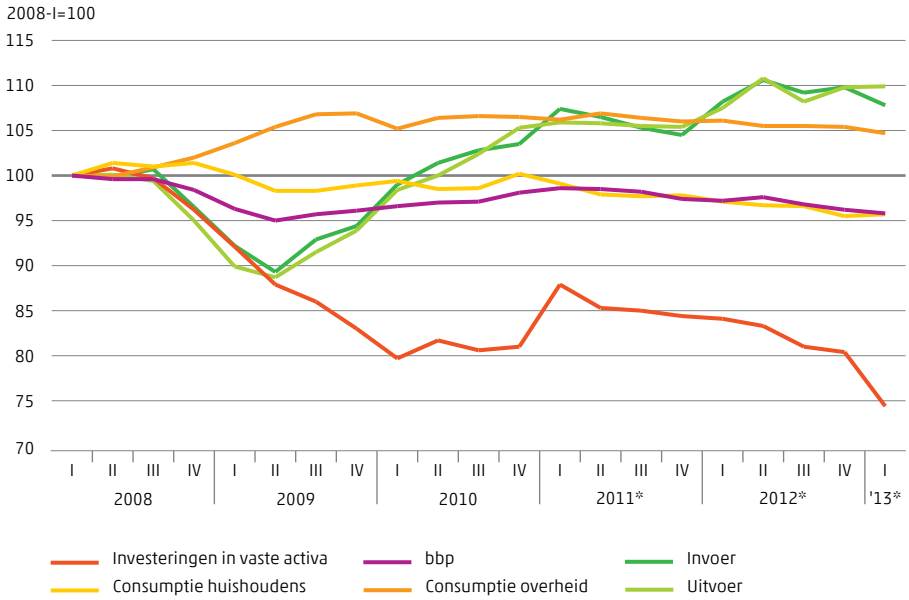

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

De krimp van de Nederlandse economie over 2012 is voornamelijk toe te schrijven aan een krimp van de investeringen en de consumptie door huishoudens. De afname van de investeringen (inclusief de verandering van voorraden) zorgde voor een krimp van 0,9 procentpunt, de afname van de huishoudensconsumptie voor een krimp van 0,7 procentpunt. In mindere mate speelde ook de lichte krimp van de consumptie door de overheid een rol. De uitvoer en de invoer groeiden nog wel, zij het dat die groei voor een groot deel gedragen werd door de wederuitvoer. Dit is minder winstgevend voor de Nederlandse economie dan de uitvoer van eigen producten. Desalniettemin zorgde de groei van de uitvoer voor een opwaarts effect van 0,4 procentpunt.

Van deze pagina is een erratum uitgebracht

1.4.2 Groeibijdrage per bestedingscategorie

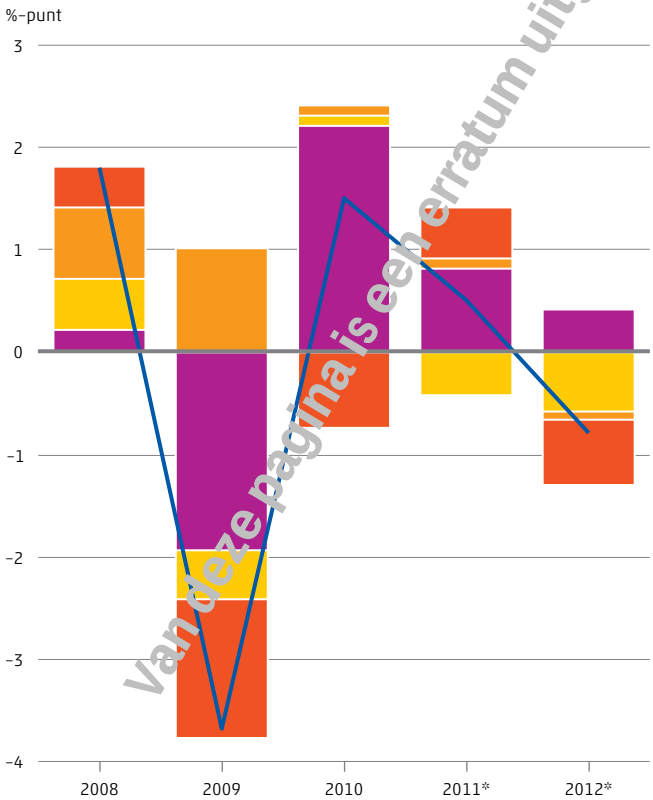

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

[1)] Inclusief verandering in voorraden.

De krimp van de Nederlandse economie over 2012 is voornamelijk toe te schrijven aan een krimp van de investeringen en de consumptie door huishoudens. De afname van de investeringen (inclusief de verandering van voorraden) zorgde voor een krimp van 0,9 procentpunt, de afname van de huishoudensconsumptie voor een krimp van 0,7 procentpunt. In mindere mate speelde ook de lichte krimp van de consumptie door de overheid een rol. De uitvoer en de invoer groeiden nog wel, zij het dat die groei voor een groot deel gedragen werd door de wederuitvoer. Dit is minder winstgevend voor de Nederlandse economie dan de uitvoer van eigen producten. Desalniettemin zorgde de groei van de uitvoer voor een opwaarts effect van 0,4 procentpunt.

1.4.2 Groeibijdrage per bestedingscategorie

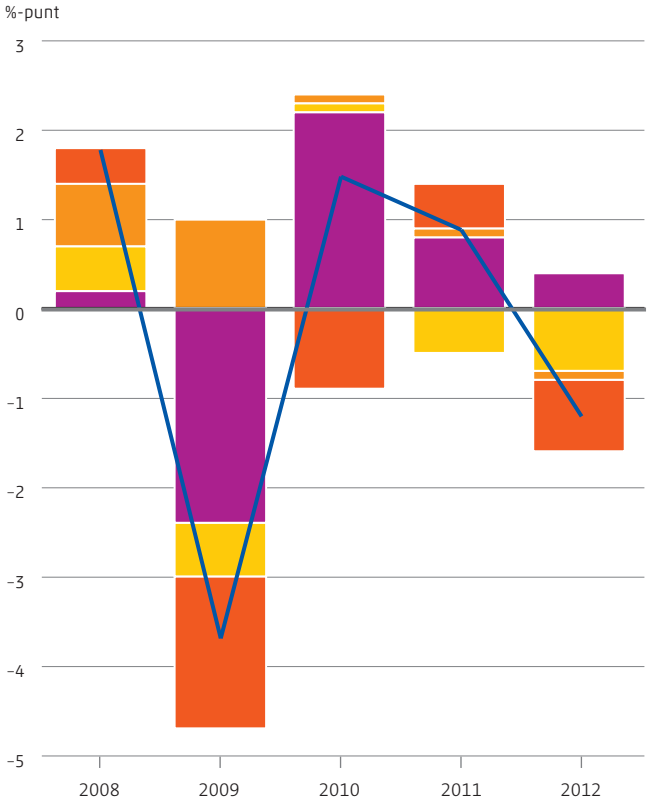

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

[1)] Inclusief verandering in voorraden.

1.4.3 Consumptie huishoudens

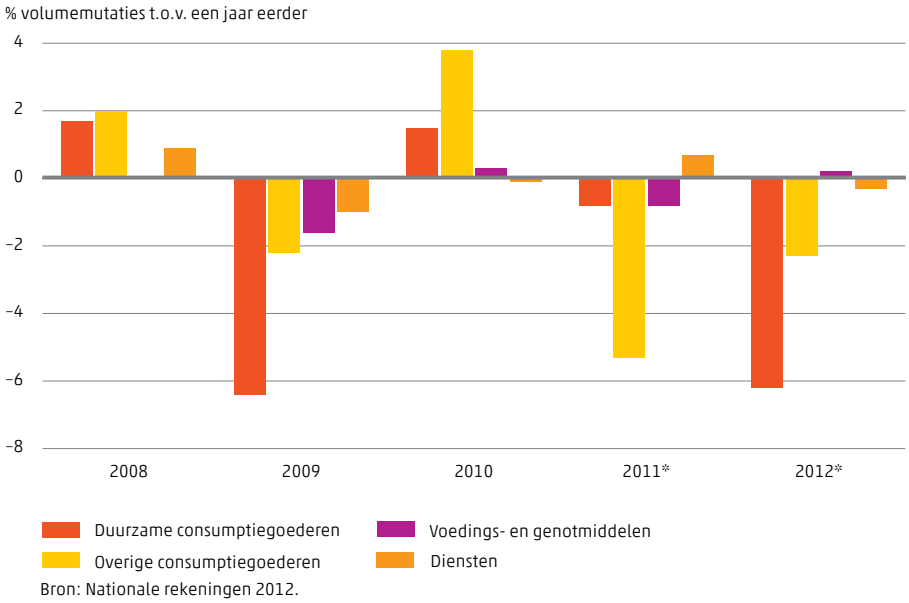

Bron: Nationale rekeningen 2012.

De consumptie door huishoudens kromp in 2012 met 1,6 procent. De consumptie is na 2008, behoudens een zeer lichte opleving in 2010, steeds verder afgenomen. In vier jaar tijd is de consumptie met 4,4 procent gedaald. De aanschaf van duurzame goederen liep het snelst terug. Met name aan woninginrichting en voertuigen werd veel minder uitgegeven. In 2012 kromp de consumptie van duurzame goederen met 6,2 procent en kwam daarmee bijna 12 procent onder het niveau van 2008 uit. Duurzame goederen vormen ongeveer een vijfde deel van de totale consumptie door huishoudens. Ook de consumptie van overige consumptiegoederen (anders dan duurzame goederen en voedings- en genotmiddelen) viel sterk terug. De terugval betrof onder meer motorbrandstoffen, verf, behang en lectuur. In 2012 lag de consumptie van deze goederen ruim 6 procent onder het niveau van 2008.

De investeringen in vaste activa liepen in 2012 terug met 4,0 procent. De investeringen kenden in 2011 nog een opleving, maar hieraan kwam in 2012 alweer een einde. Het investeringsniveau lag in 2012 bijna 20 procent onder dat van 2008. Hier is in de eerste plaats de stagnerende huizenproductie debet aan. De investeringen in koopwoningen lagen 30 procent onder het niveau van 2008, de investeringen in bedrijfsgebouwen bijna 25 procent. Na een opleving in 2011 vielen de investeringen in grond-, weg- en waterbouw in 2012 sterk terug: er werd 8 procent minder in geïnvesteerd dan een jaar eerder. De investeringen in

vervoermiddelen liepen licht terug. In 2011 was er juist een sterke groei van de aanschaf van vervoermiddelen; deze had mede te maken met het aanscherpen van de normen voor leasewagens met weinig CO_2-uitstoot die onder het bijtellingspercentage van 0 procent vallen, per 1 januari 2012. In machines en installatie werd in 2012 vrijwel even veel geïnvesteerd als het jaar ervoor. Alleen in computers werd fors meer geïnvesteerd.

1.4.4 Investeringen in vaste activa

	2008	2009	2010	2011*	2012*	2012*
	2008=100[1]					mld euro
Woningen	100	85,2	73,2	76,5	70,2	25,0
Bedrijfsgebouwen	100	93,2	78,1	82,2	76,9	16,0
Grond-, weg-, en waterbouw	100	100,3	100,4	105,8	97,5	13,9
Vervoermiddelen	100	76,5	78,2	91,3	90,3	11,5
waaronder						
personenauto's	100	70,8	76,7	92,9	91,2	6,8
overige wegvervoermiddelen	100	64,0	58,8	73,5	67,8	2,1
Machines en installaties	100	88,9	83,3	89,9	89,7	15,9
Computers	100	96,8	102,0	103,6	115,9	4,4
Overige materiële vaste activa	100	80,7	77,2	79,8	79,8	6,4
Software	100	90,6	85,9	87,5	88,1	8,0
Totaal	100	88,0	81,4	86,4	82,9	102,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

[1] Op basis waarden in constante prijzen 2005.

De uitvoer van goederen en diensten groeide in 2012 met 3,2 procent. Hoewel de uitvoer in 2009 flink kromp, lag deze in 2012 al 11 procent boven het niveau van 2008. Dit komt vooral door een krachtig herstel in de tweede helft van 2009. Daarna groeide de wederuitvoer nog flink door, maar de uitvoer van in Nederland gemaakte producten een stuk minder. De uitvoer van eigen producten is een stuk lucratiever voor de Nederlandse economie. In 2012 groeide de uitvoer van Nederlandse goederen met 0,8 procent en de wederuitvoer met 6,3 procent. De invoer van goederen en diensten groeide met 3,3 procent. Mede door de belangrijke rol van de wederuitvoer loopt de ontwikkeling van de invoer grotendeels gelijk met die van de uitvoer.

In de groei van de uitvoer in 2012 speelden aardgas en aardolie, daarvan afgeleide producten en andere chemische producten een grote rol. Tezamen beslaan deze producten meer dan een vierde van de totale uitvoer. De uitvoer van aardgas- en aardolie groeide met 30 procent, die van chemische producten met 8 procent. Aan de groei van de export droegen daarnaast ook enkele diensten bij, zoals de

zakelijke diensten en vervoer. Er was daarentegen een krimp van de afname van bankdiensten. Ook de uitvoer van kleding viel sterk terug.

1.4.5 Uitvoer goederen

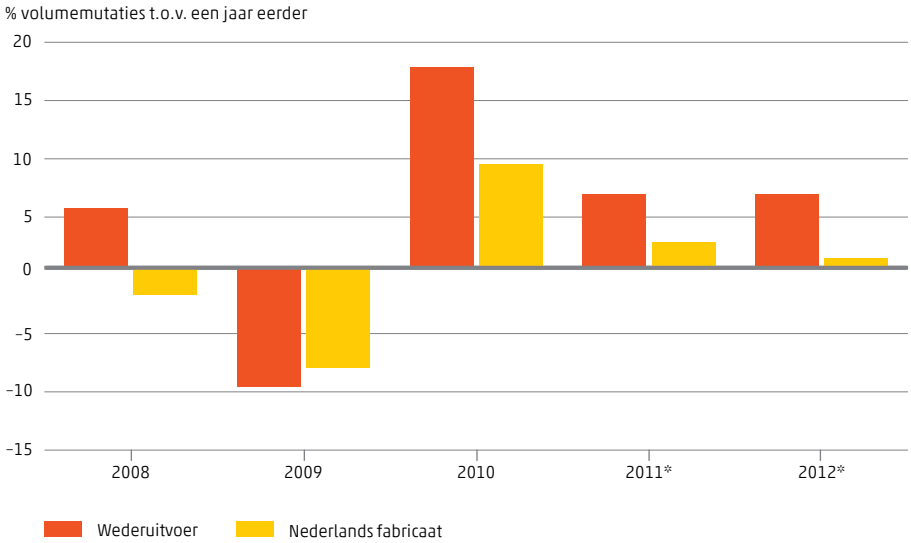

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

1.5 Het vorderingensaldo met het buitenland

Het vorderingensaldo kwam in 2012 uit op 44,2 miljard euro. Dit betekent dat de vorderingen op het buitenland 44,2 miljard méér zijn gestegen dan de schulden aan het buitenland. Het vorderingensaldo was de laatste decennia vrijwel altijd positief, dus onze vermogenspositie ten opzichte van het buitenland neemt toe. De totale vorderingen op het buitenland kwamen eind 2012 uit op 5,1 biljoen euro, de totale schulden op 4,5 biljoen euro.

Het vorderingensaldo kan rechtstreeks worden bepaald, maar ook door het saldo op de kapitaalrekening op te tellen bij het saldo op de lopende rekening.[1)] Het

[1)] Er zit doorgaans een gat tussen het rechtstreeks bepaalde vorderingensaldo en de som van de saldi lopende rekening en kapitaalrekening, hetgeen bekend staat als het statistisch verschil.

saldo op de lopende rekening kwam in 2012 uit op 45,9 miljard euro, bijna 2 miljard meer dan in 2011. Het saldo op de lopende rekening wordt gedomineerd door het saldo op de handelsbalans. Vanwege het grote exportoverschot dat Nederland al jaren heeft, is het saldo op de handelsbalans altijd sterk positief. In 2012 bedroeg het 50,3 miljard euro. Dit was 1 miljard euro minder dan in 2011, maar nog altijd iets hoger dan het niveau van vóór de crisis. In 2009 was het handelssaldo teruggevallen tot 40,1 miljard euro, maar daarna is het hersteld.

Om tot het saldo op de lopende rekening te komen, moeten bij de handelsbalans nog drie posten worden opgeteld: het saldo primaire inkomens, het saldo inkomensoverdrachten en de correctie pensioenvoorziening. De optelsom van deze drie posten vormt het 'saldo inkomen uit buitenland'. De primaire inkomens bestaan uit de beloning van werknemers, subsidies en belastingen, en inkomen uit vermogen. Het inkomen uit vermogen domineert: hierin zitten onder meer grensoverschrijdende dividendstromen. In de jaren 2008-2010 was het saldo sterk negatief. Daarna sloeg het teken weer om en in 2012 kwam het saldo uit op 5,7 miljard euro. Het saldo van de inkomensoverdrachten is al een aantal jaar negatief en kwam in 2012 uit op -4,4 miljard euro. De correctie pensioenvoorziening geeft de grensoverschrijdende pensioenpremies en -uitkeringen en kwam in 2012 uit op 9 miljoen euro.

1.5.1 Positie t.o.v. het buitenland

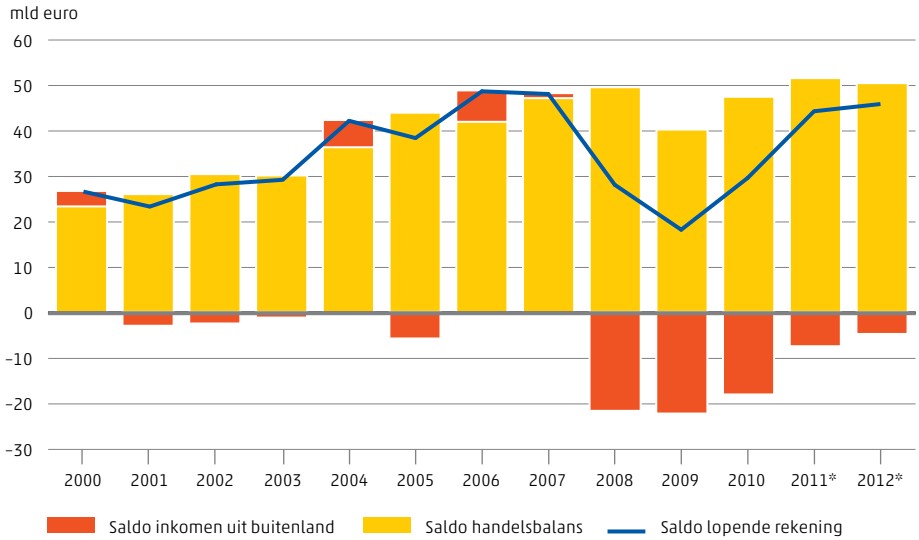

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Zoals gezegd moet om tot het vorderingensaldo te komen bij het saldo op de lopende rekening het saldo op de kapitaalrekening worden opgeteld. Van kapitaaloverdrachten is sprake wanneer er geld of activa worden overgedragen zonder dat hier een tegenprestatie tegenover staat. Het saldo op de kapitaalrekening bedroeg –1,7 miljard euro in 2012 en was iets minder negatief dan in de voorgaande twee jaar. Het saldo is al negatief vanaf het begin van de statistische reeks, in 1969.

1.6 Regionale verschillen

De effecten van de aanhoudende laagconjunctuur zijn ongelijk verdeeld over het land. De provincies Overijssel, Utrecht en Noord-Holland doen het tot dusverre nog het beste. Het bbp van deze provincies lag in 2012 dicht onder het niveau van 2008, het jaar waarin de crisis begon. De krimp van 2012 op 2011 was in Utrecht en Noord-Holland relatief bescheiden, maar in Overijssel vrij fors. Zeeland deed het in 2012 het best, met als enige provincie een kleine groei, vooral veroorzaakt door de goede prestaties van de chemische industrie. De economie van de noordelijke provincies is er sinds 2008 het hardst op achteruit gegaan. In 2012 kromp de economie van deze provincies wederom fors. Maar ook Gelderland en Noord-Brabant kenden een forse krimp.

Qua werkloosheid heeft Flevoland het meest te lijden onder de crisis. In 2012 was hier 8,0 procent van de beroepsbevolking werkloos. De stijging van de werkloosheid na 2008 was in deze provincie dan ook het grootst. Het minst steeg de werkloosheid in deze periode in Groningen, Zeeland en Limburg. De werkloosheid in Zeeland bedroeg in 2012 maar 4,1 procent van de beroepsbevolking. Ook de werkloosheid in Limburg is met 5,5 procent relatief bescheiden. In 2008 behoorde Limburg nog tot de provincies met de hoogste werkloosheid.

Na Flevoland had Zuid-Holland in 2012 de hoogste werkloosheid. Dit is ook zichtbaar in het verschil tussen de vier grootste steden (plus de omringende gemeenten). De werkloosheid ligt in de regio's Den Haag en Rotterdam een stuk hoger dan in Utrecht en Amsterdam. Het bbp van Den Haag en Rotterdam lag in 2012 ook beduidend onder het niveau van 2008, dat van Utrecht en Amsterdam lag er iets boven. In alle vier de grote steden lag de krimp in 2012 ten opzichte van het voorafgaande jaar onder het landelijk gemiddelde. Van de vier was de krimp in Den Haag het grootst; dit mede door de afslankende overheid.

1.6.1 Regionale economie

	Bbp					Werkloosheid				
	2008	2009	2010*	2011*	2012*	2008	2009	2010	2011	2012
	% volumemutaties					%				
Groningen	8,7	–3,2	9,3	–3,2	–0,6	5,9	6,5	6,8	7,3	7,5
Friesland	0,5	–3,0	0,3	1,5	–1,5	4,1	5,3	6,0	5,7	7,0
Drenthe	1,0	–5,4	–1,7	1,7	–1,4	4,7	6,2	6,1	5,6	7,0
Overijssel	2,9	–2,9	2,3	1,7	–1,4	4,1	5,3	5,3	5,3	6,4
Flevoland	0,1	–5,4	1,4	1,8	–0,9	4,3	5,5	6,5	6,3	8,0
Gelderland	1,9	–3,2	0,4	1,3	–1,3	3,6	4,0	4,8	5,0	5,7
Utrecht	1,5	–1,1	–0,5	1,7	–0,9	3,2	4,2	4,6	4,7	5,7
Noord-Holland	2,2	–3,4	2,5	0,8	–0,7	3,4	4,7	5,2	5,3	6,3
Zuid-Holland	1,0	–4,0	1,1	1,2	–0,8	4,1	4,8	5,9	6,1	7,6
Zeeland	2,9	–4,5	1,3	0,0	0,4	3,4	3,6	3,9	3,7	4,1
Noord-Brabant	1,8	–4,8	2,0	2,0	–1,4	3,3	4,5	5,3	4,8	5,8
Limburg	1,0	–4,8	2,2	1,2	–0,8	4,6	5,9	6,1	5,1	5,5
Stadsgewest Utrecht	2,8	–1,2	–0,6	3,4	–0,6	3,6	4,5	4,8	4,9	6,0
Groot-Amsterdam	3,1	–3,3	3,7	0,6	–0,4	3,9	5,4	5,8	6,1	6,9
Agglomeratie 's-Gravenhage	0,3	–2,8	1,4	0,5	–0,8	4,1	4,9	6,0	7,1	9,2
Rijnmond	0,6	–5,3	1,7	1,2	–0,3	5,4	6,3	7,2	7,8	9,6
Nederland[1)]	1,8	–3,7	1,6	1,0	–1,0	3,8	4,8	5,4	5,4	6,4
Exclusief delfstoffenwinning										
Groningen	–0,2	–2,0	–0,8	0,5	–0,9					
Friesland	0,6	–3,4	0,4	1,2	–1,6					
Drenthe	1,6	–5,3	–1,6	1,4	–1,4					
Nederland[1)]	1,6	–3,4	1,3	1,2	–1,0					

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012 en Enquête beroepsbevolking.

[1)] De groeicijfers voor Nederland zijn bedoeld als referentiecijfers voor de regionale cijfers en wijken voor de jaren 2010–2012 iets af van de actuele groeicijfers.

2.

Arbeidsmarkt

Dit hoofdstuk gaat in op ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en met betrekking tot sociale uitkeringen. Na een korte inleiding wordt ingegaan op achtereenvolgens de vraag naar arbeid (2.2) en het aanbod van arbeid (2.3). Bij het aanbod wordt tevens de werkloosheid besproken. In paragraaf 2.4 staat de loonontwikkeling centraal. In 2.5 ten slotte wordt de stand van zaken gegeven met betrekking tot WW, bijstand en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

2.1 Inleiding

In 2012 heeft de economische crisis zijn greep op de arbeidsmarkt verder verstevigd. Nadat de arbeidsmarkt zich in 2011 al enigszins leek te herstellen van de gevolgen van de kredietcrisis van 2008 en de daaropvolgende eurocrisis, bleek in 2012 dat de crisis nog niet voorbij was. Het aantal banen van werkzame personen liep terug met 13 duizend, het aantal vacatures daalde tot het laagste punt sinds 2003 en het aantal werklozen liep op tot recordhoogte. Het aantal personen dat een WW- of bijstandsuitkering ontvangt, is dan ook sterk opgelopen. De situatie waarin de arbeidsmarkt zich nu bevindt, wordt aangeduid als een 'ruime arbeidsmarkt'.

2.1.1 Arbeid

	2002	2009	2010	2011	2012	Mutatie 2011–2012
	x 1 000					
Bevolking (alle leeftijden)	16 149	16 530	16 615	16 693	16 755	62
Potentiële beroepsbevolking (15–64 jaar)[1]	10 863	11 014	11 017	10 994	10 992	–2
beroepsbevolking	7 312	7 846	7 817	7 811	7 894	83
werkzame beroepsbevolking	7 010	7 469	7 391	7 392	7 387	–5
werkloze beroepsbevolking	302	377	426	419	507	87
niet-beroepsbevolking	3 551	3 167	3 200	3 183	3 098	–84
Aantal werkzame personen	8 324	8 671	8 637	8 699	8 682	–17
Banen van werkzame personen	8 851	9 222	9 190	9 259	9 246	–13
Arbeidsvolume van werkzame personen, in arbeidsjaren	6 620	6 759	6 719	6 753	6 735	–18
Gewerkte uren van werkzame personen (x mln)	11 723	11 999	11 929	12 021	12 015	–6
Openstaande vacatures	150	143	122	132	112	–21
Ontstane vacatures	738	725	743	766	658	–108
Vervulde vacatures	781	794	737	774	679	–95
	%					%-punt
Bruto-arbeidsparticipatie	67,3	71,2	71,0	71,1	71,8	0,7
Netto-arbeidsparticipatie	64,5	67,8	67,1	67,2	67,2	0,0
Werkloosheidspercentage	4,1	4,8	5,4	5,4	6,4	1,0

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek, Enquête beroepsbevolking, Vacature-enquête en Nationale rekeningen 2012.

[1] De uitkomsten van de Enquête beroepsbevolking (EBB) sluiten niet exact aan op de uitkomsten van de Bevolkingsstatistiek, onder meer omdat bij de EBB de bevolking die woont in inrichtingen, instellingen en tehuizen buiten beschouwing wordt gelaten.

2.1.2 De arbeidsmarkt per kwartaal, gecorrigeerd voor seizoenseffecten

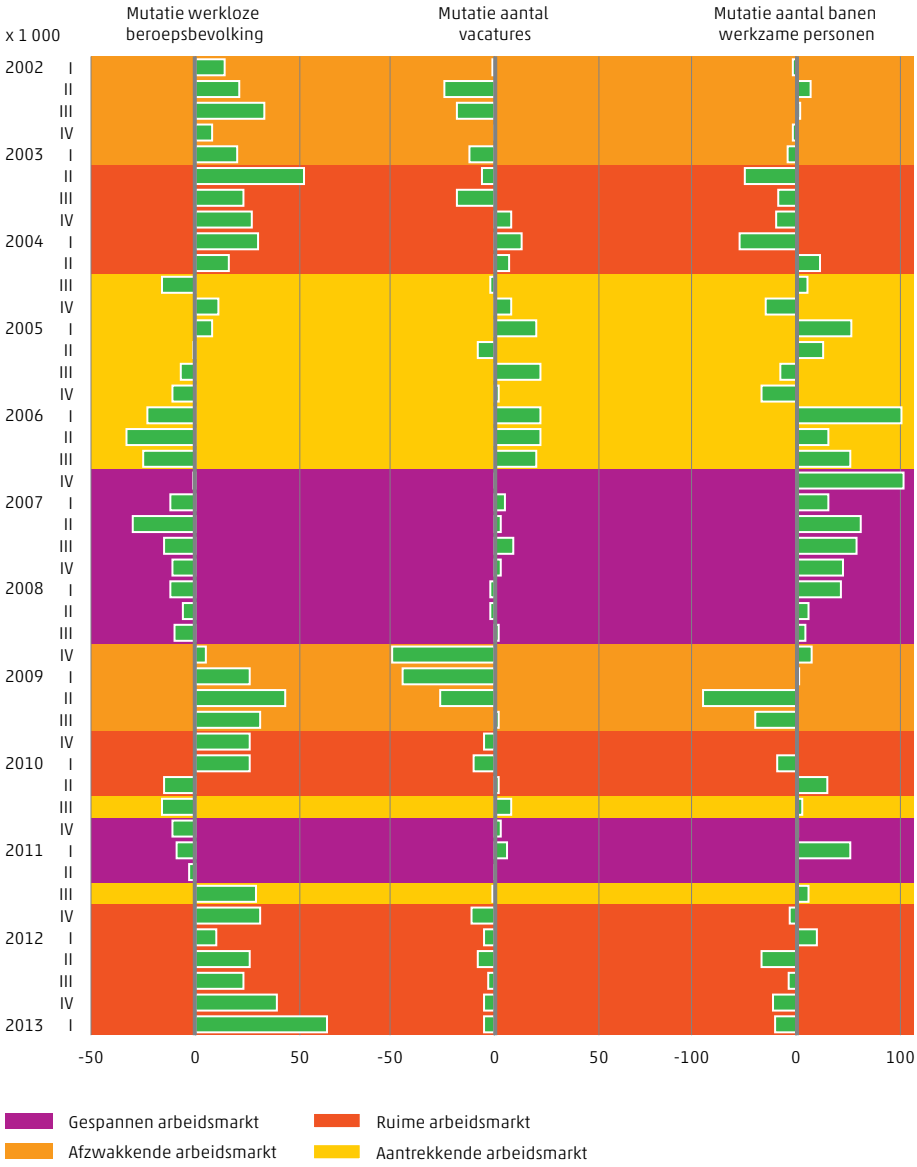

Bron: CBS, Spanningsmeter arbeidsmarkt, Enquête beroepsbevolking, Vacature-enquête en Nationale rekeningen 2012.

2.2 De vraag naar arbeid

Vacatures op laagste punt sinds 2003

In 2012 stonden er gemiddeld 112 duizend vacatures open. Dat is een daling van 21 duizend ten opzichte van het voorgaande jaar. Halverwege 2008 bereikte het aantal openstaande vacatures met 257 duizend nog een record. Door de financiële crisis was het aantal vacatures een jaar later gehalveerd. In de eerste helft van 2011 herstelde het aantal vacatures zich enigszins. Daarna zette de daling voort. Hierdoor waren er eind 2012 nog maar 95 duizend openstaande vacatures. Voor het eerst sinds 2003 was het aantal vacatures tot onder de honderdduizend gezakt.

Het aantal vacatures daalde in 2012 in alle bedrijfstakken. Het grootst was de daling in de handel (5 duizend) en de industrie (3 duizend). In veel bedrijfstakken kwam het aantal vacatures uit op het laagste punt sinds 2003. Alleen in de informatie en communicatie, de financiële dienstverlening en de horeca lag het aantal openstaande banen nog duidelijk bóven de laagste stand. Het aantal vacatures was het hoogst in de handel en de zorg. Deze twee bedrijfstakken telden in 2012 respectievelijk 20 duizend en 16 duizend vacatures.

2.2.1 Aantal vacatures en werklozen

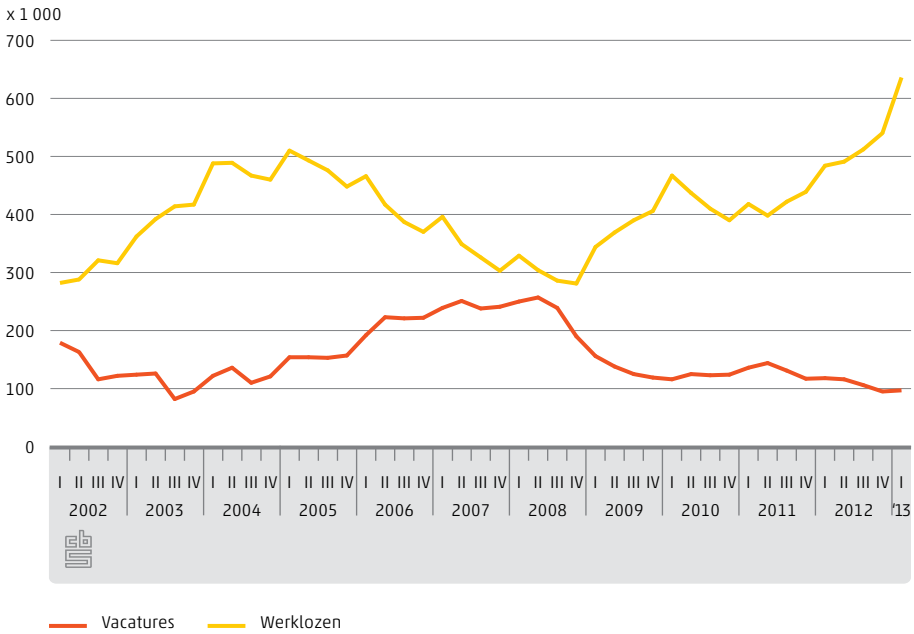

Bron: CBS, Vacature-enquête en Enquête beroepsbevolking.

Het aantal vacatures dat in de loop van een jaar ontstaat of vervuld wordt, ligt veel hoger dan het gemiddeld aantal openstaande vacatures. In de periode 2006–2008 ontstonden per jaar meer dan 1 miljoen vacatures en werden ook meer dan 1 miljoen vacatures vervuld. Hierna zijn deze aantallen teruggelopen tot 658 duizend ontstane en 679 duizend vervulde vacatures in 2012. Ook voor deze cijfers geldt dat dit de laagste uitkomsten zijn sinds 2003. In de aantallen vervulde vacatures zijn vervallen vacatures inbegrepen.

Veranderingen in de situatie op de arbeidsmarkt komen scherp tot uiting in de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal werklozen. Op het diepste punt van de economische recessie van 2003 waren er vijf keer zoveel werklozen als vacatures. Halverwege 2008 daarentegen waren het aantal vacatures en het aantal werklozen bijna met elkaar in evenwicht. Door de snelle daling van het aantal vacatures en de snelle stijging van het aantal werklozen liep de verhouding tussen het aantal werklozen en het aantal vacatures daarna weer op. Begin 2010 waren er vier maal zoveel werklozen als vacatures. Tot medio 2011 trad enig herstel op, maar sindsdien verslechterde de situatie op de arbeidsmarkt zich snel. Eind 2012 waren er bijna zes maal zoveel werklozen als vacatures. Begin 2013 liep dit verhoudingscijfer nog verder op.

Een andere manier om de spanning op de arbeidsmarkt te meten is de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal banen van werknemers: de vacaturegraad. Volgens deze indicator bereikte de spanning op de arbeidsmarkt in de eerste helft van 2008 zijn hoogtepunt. De vacaturegraad, het aantal openstaande vacatures per duizend banen van werknemers, kwam toen uit op 32. Vervolgens daalde de vacaturegraad snel, tot 15 aan het einde van 2009. Daarna liep de vacaturegraad voorzichtig op, tot 18 in het tweede kwartaal van 2011, om vervolgens weer terug te lopen tot 12. Eind 2012 was de spanning relatief het grootst in de bedrijfstakken delfstoffenwinning (49 openstaande vacatures per duizend banen) en informatie en communicatie (31). Het laagst was de vacaturegraad in het onderwijs (5) en de landbouw en visserij (5).

Iets minder banen

Het aantal banen van werkzame personen daalde in 2012 met 13 duizend tot ruim 9,2 miljoen. In 2011 steeg het aantal banen nog met 69 duizend, maar in de twee voorgaande jaren waren er in het totaal bijna 100 duizend banen verloren gegaan. Per saldo is het aantal banen tussen 2008 en 2012 met 41 duizend gedaald. Tussen 2004 en 2008 steeg het aantal banen nog met ruim een half miljoen.

Het aantal banen van werkzame personen piekte in het derde kwartaal van 2008. Toen telde Nederland ruim 9,3 miljoen banen. Door seizoensinvloeden kwam het aantal banen in de volgende twee kwartalen iets lager uit, maar er was op jaarbasis nog steeds sprake van een stijging. Pas vanaf het tweede kwartaal van 2009 daalde het aantal banen. Deze daling liep op tot 140 duizend in het eerste kwartaal van 2010. In de daaropvolgende kwartalen keerde de banengroei terug. Vanaf het tweede kwartaal van 2012 daalt het aantal banen echter weer. Tussen het eerste kwartaal van 2012 en het eerste kwartaal van 2013 gingen 81 duizend banen verloren.

Terwijl het aantal banen van werknemers in 2012 met 57 duizend afnam, groeide het aantal banen van zelfstandigen met 44 duizend. Het is niet eerder voorgekomen dat het aantal zelfstandigenbanen zo fors steeg. Sinds 2004 groeit het aantal banen van zelfstandigen onafgebroken. De laatste tien jaar zijn er 155 duizend zelfstandigenbanen bijgekomen, tegen 240 duizend werknemersbanen. Nederland telt nu 1,4 miljoen zelfstandigenbanen en 7,8 miljoen werknemersbanen.

Steeds meer zelfstandigen

In 1980 telde Nederland 1 miljoen banen van zelfstandigen. Daarna groeide het aantal zelfstandigenbanen onafgebroken, tot 1,3 miljoen in 1997. In de volgende zes jaren gingen 78 duizend banen verloren, maar sinds 2004 neemt het aantal banen van zelfstandigen weer elk jaar toe. De laatste tien jaar zijn er 155 duizend zelfstandigenbanen bijgekomen. Daardoor telt Nederland nu 1,4 miljoen zelfstandigenbanen. Waar werken al deze zelfstandigen?

De grootste groep zelfstandigen wordt gevormd door de huishoudelijke hulpen, die zijn ingedeeld in de bedrijfstak huishoudens. Met ruim een kwart miljoen banen vertegenwoordigen zij bijna een kwart van alle zelfstandigenbanen. Andere bedrijfstakken waar veel zelfstandigen werken zijn de handel (189 duizend banen), de specialistische zakelijke diensten waaronder advies, ontwerp van bouwwerken en reclame (155 duizend), de landbouw en visserij (130 duizend) en de bouwnijverheid (127 duizend). Daarentegen zijn er ook bedrijfstakken waar geen zelfstandigen werken, namelijk het openbaar bestuur, de delfstoffenwinning, de energievoorziening en waterbedrijven en afvalbeheer.

Banen van zelfstandigen naar bedrijfstak, 2012*

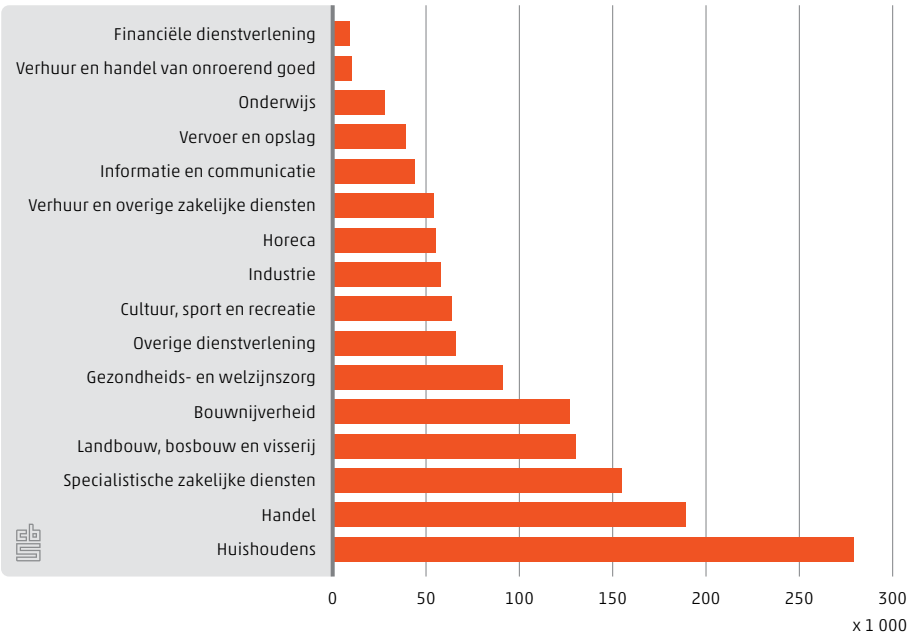

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Het grote aantal huishoudelijke hulpen in de bedrijfstak huishoudens zorgt ervoor dat deze bedrijfstak voor 99 procent in handen is van zelfstandigen. De enige andere bedrijfstak waar zelfstandigen in de meerderheid zijn, is de landbouw en visserij, waar 55 procent van alle banen voor zelfstandigen is. In de bedrijfstakken cultuur, sport en recreatie en de overige dienstverlening is een derde zelfstandige, terwijl in de bouwnijverheid en de specialistische zakelijke diensten een kwart zelfstandige is. Relatief weinig zelfstandigenbanen zijn er in de financiële dienstverlening (3 procent), het onderwijs (5 procent) en de zorg (6 procent).

Bijna de helft van alle zelfstandigenbanen is voor vrouwen (48 procent). Dit aandeel wordt sterk bepaald door het grote aantal huishoudelijke hulpen. Buiten de huishoudelijke hulpen is twee derde van de zelfstandigenbanen voor mannen. Bij de zelfstandigenbanen in de bouwnijverheid is zelfs 86 procent voor mannen. Daarentegen is het merendeel van de zelfstandigenbanen voor vrouwen in de overige dienstverlening waaronder haarverzorging en schoonheidsbehandelingen (70 procent) en de zorg (55 procent).

Mutatie van het aantal zelfstandigenbanen tussen 2002 en 2012, naar geslacht

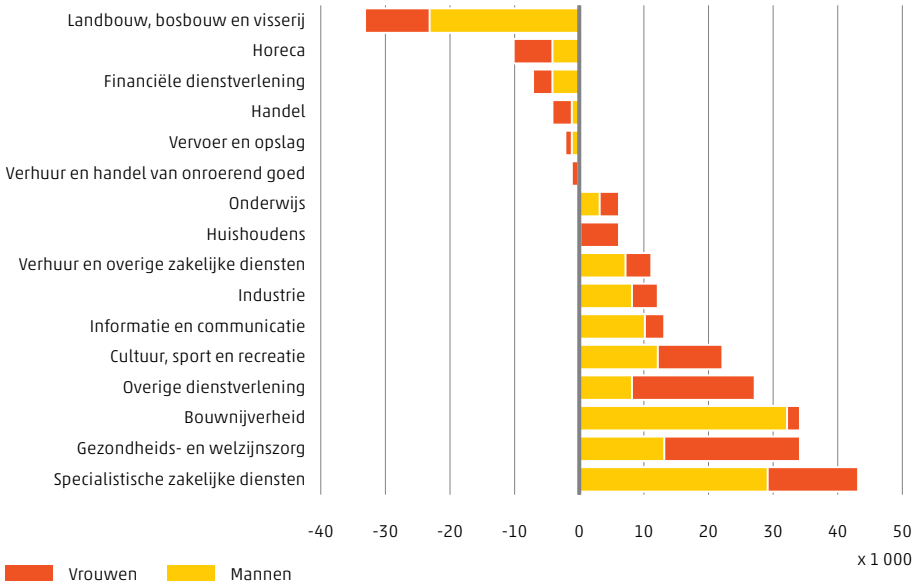

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

De laatste tien jaar is het aantal zelfstandigenbanen het meest toegenomen in de bedrijfstakken specialistische zakelijke diensten (42 duizend), bouwnijverheid (35 duizend) en zorg (34 duizend). Maar er zijn ook bedrijfstakken waar het aantal zelfstandigenbanen afnam, met name in de landbouw en visserij (33 duizend) en de horeca (9 duizend). De werkgelegenheid van zelfstandigen in de landbouw en visserij neemt al lange tijd af. In de jaren tachtig en negentig stond hier nog tegenover dat het aantal werknemersbanen groeide, maar sinds 2002 daalt hier ook het aantal werknemersbanen. Voor de bedrijfstak specialistische zakelijke diensten geldt dat er de laatste tien jaar per saldo alleen zelfstandigenbanen zijn bijgekomen. Bij de bouwnijverheid steeg het aantal zelfstandigenbanen met 35 duizend, maar gingen er tegelijkertijd 76 duizend werknemersbanen verloren.

Het aantal zelfstandigenbanen van mannen groeide de laatste tien jaar met 92 duizend, terwijl het aantal zelfstandigenbanen van vrouwen met 63 duizend toenam. De toename van het aantal zelfstandigenbanen van mannen zit vooral in de bouwnijverheid (32 duizend) en de specialistische zakelijke diensten (29 duizend). Daarentegen gingen vrouwen vooral aan het werk in de zorg (21 duizend) en de overige dienstverlening (19 duizend). In de landbouw en

visserij gingen de meeste zelfstandigenbanen verloren voor zowel mannen (23 duizend) als vrouwen (10 duizend).

De banengroei was in 2012 het grootst in de zorg (16 duizend banen), de specialistische zakelijke diensten (9 duizend) en de handel (8 duizend). De zorg is al jarenlang de bedrijfstak met de grootste banengroei. De banengroei was er in 2012 wel een stuk lager dan in eerdere jaren. Er gingen banen verloren bij het openbaar bestuur (14 duizend), de landbouw en visserij (9 duizend) en de verhuur en overige zakelijke diensten (9 duizend), en verder in de bouwnijverheid (7 duizend), de financiële dienstverlening (7 duizend) en het onderwijs (5 duizend). Het banenverlies bij het openbaar bestuur is een gevolg van het bezuinigingsbeleid van de regering. Ook in 2011 gingen de meeste banen verloren bij het openbaar bestuur.

2.2.2 Banen van werkzame personen, mutatie 2011*-2012*

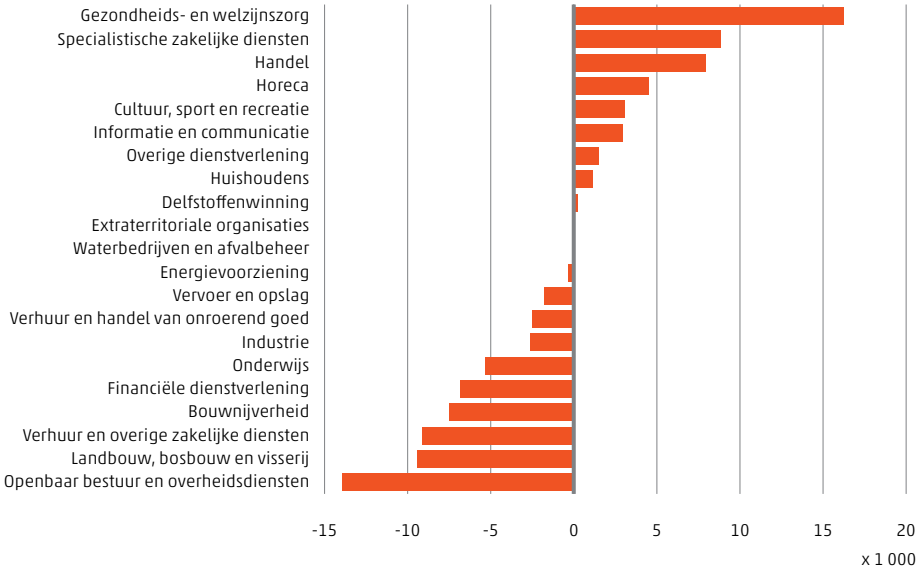

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Het aantal banen dat door mannen wordt ingenomen daalde in 2012 met 26 duizend, terwijl vrouwen er 13 duizend banen bij kregen. Deze ontwikkeling is voor een deel het gevolg van de uiteenlopende ontwikkeling van het aantal banen naar bedrijfstak. Vrouwen zijn sterk vertegenwoordigd in de zorg, waar het aantal

banen toenam (14 duizend banen voor vrouwen erbij). Binnen de zorg wordt vier van de vijf banen bezet door een vrouw. Opvallend is het verlies aan banen bij de landbouw en visserij, waar het aantal banen van vrouwen met 6 duizend banen afnam. Het ging hierbij vooral om zelfstandigen. Mannen verloren banen bij het openbaar bestuur (10 duizend), uitzendbureaus (9 duizend), de bouwnijverheid (8 duizend) en het onderwijs (5 duizend). Wel vonden meer mannen werk in de handel (6 duizend banen).

De afgelopen vier jaar raakten mannen 132 duizend banen kwijt, terwijl het aantal banen van vrouwen met 91 duizend groeide. Per saldo bleef het aantal banen van mannen de afgelopen tien jaar gelijk, terwijl het aantal banen van vrouwen met 393 duizend toenam. Hiermee is het aandeel van vrouwen in het totaal aantal banen gestegen tot 47 procent.

De afgelopen tien jaar steeg het aantal banen in Nederland met 395 duizend. Verreweg de grootste bijdrage aan deze toename werd geleverd door de zorg, waar 344 duizend banen bijkwamen. Terwijl de stijging van het aantal banen in de marktsector en de overheid afgewisseld werd met jaren van werkgelegenheidsverlies, is bij de zorg sprake van constante groei (zie figuur 2.2.3). De zorg is inmiddels goed voor 16 procent van alle banen. Sinds 2011 is de zorg ook de bedrijfstak met het grootste aantal werknemers. Ruim een kwart van alle werkzame vrouwen werkt in de zorg. Bij de overheid steeg het aantal banen de afgelopen tien jaar met 12 duizend. Enerzijds gingen 26 duizend banen verloren bij het openbaar bestuur, anderzijds groeide het aantal banen bij het onderwijs met 38 duizend. De marktsector kende jaren met een grote banengroei maar ook jaren met een stevig verlies aan banen. Per saldo groeide het aantal banen in de marktsector slechts met 39 duizend. Binnen de marktsector nam het aantal banen in de zakelijke dienstverlening (138 duizend), de cultuur, recreatie en overige dienstverlening (70 duizend) en de handel (62 duizend) toe, maar gingen veel banen verloren in de industrie (126 duizend), landbouw en visserij (50 duizend), bouwnijverheid (41 duizend) en de financiële dienstverlening (34 duizend).

2.2.3 Banen van werkzame personen, mutaties t.o.v. een jaar eerder

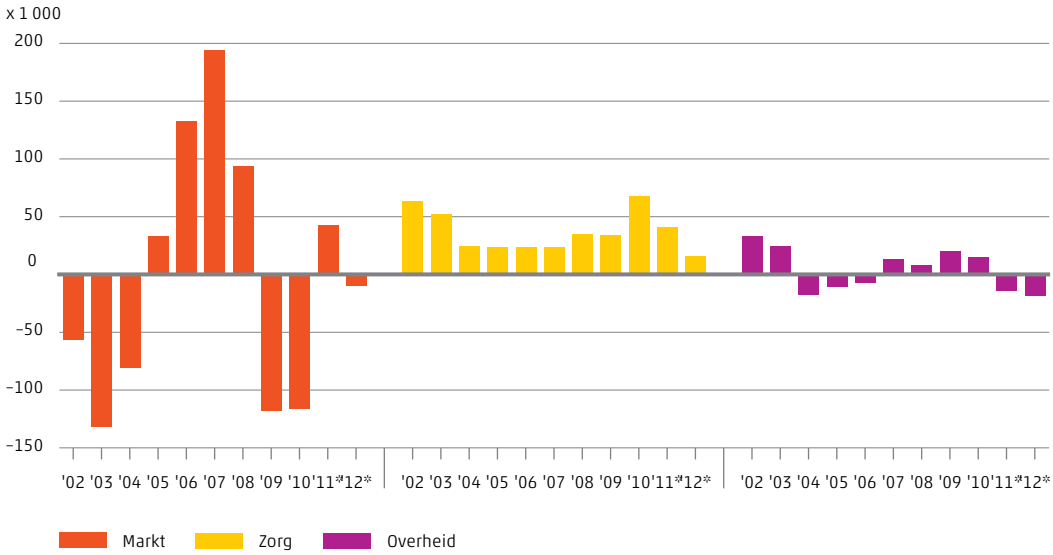

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Minder werkzame personen

In 2012 waren gemiddeld 17 duizend mensen minder aan het werk dan een jaar eerder. Het aantal werkzame personen kwam hierdoor uit op 8,7 miljoen. Het aantal werknemers nam af met 55 duizend, terwijl het aantal zelfstandigen daarentegen steeg met 38 duizend. Deze ontwikkelingen komen overeen met die van het aantal banen. Tot de werkzame personen wordt iedereen gerekend die betaald werk doet, ongeacht het aantal uren dat per week wordt gewerkt. Overigens is het aantal mensen dat in de loop van het jaar gewerkt heeft, veel groter dan het aantal mensen dat gemiddeld in het jaar gewerkt heeft. Iemand die maar een half jaar gewerkt heeft, telt voor het gemiddelde namelijk maar als een halve werkzame persoon. Veel mensen werken maar een deel van het jaar. Denk bijvoorbeeld aan schoolverlaters of mensen die met pensioen gaan. Ook duren veel banen maar kort, waarna de houder van zo'n baan op zoek moet naar ander werk, hetgeen vaak enige tijd in beslag neemt.

De 8,7 miljoen werkzame personen die Nederland in 2012 telde, bezetten gemiddeld 9,2 miljoen banen. De gemiddelde arbeidsduur van een baan is echter maar 73 procent van een voltijdbaan, zodat het arbeidsvolume uitkwam op 6,7 miljoen arbeidsjaren. In totaal werd 12 miljard uur gewerkt. Dat is gemiddeld

1 299 uur per baan. Het aantal gewerkte uren betreft de feitelijk gewerkte tijd van werkzame personen. Niet-gewerkte uren als gevolg van vakantie, arbeidsduurverkorting, ziekte en dergelijke tellen hierbij niet mee, overwerkuren daarentegen wél. Het gemiddeld aantal gewerkte uren vertoont een dalende tendens. Tien jaar geleden werd nog gemiddeld 25 uur per baan meer gewerkt. In een baan die door mannen wordt vervuld, wordt nu gemiddeld 1 532 uur per jaar gewerkt. Bij vrouwen is dat 1 037 uur per baan per jaar.

Door stakingen werd er in 2012 in totaal op 219 duizend arbeidsdagen niet gewerkt. Dat is tien keer zoveel als in 2011, en het hoogste aantal sinds 2002. Ruim de helft van de niet gewerkte dagen was het gevolg van een staking in de schoonmaaksector. Ook in het onderwijs werd er veel gestaakt. Het aantal uren dat als gevolg van stakingen niet gewerkt is, bedraagt overigens slechts een honderdste procent van het totaal aantal gewerkte uren.

De helft van de werknemersbanen is een deeltijdbaan

De helft van alle banen van werknemers is een deeltijdbaan. Van de 7,8 miljoen banen van werknemers werd 52 procent in deeltijd vervuld. In 2012 daalde zowel het aantal voltijdbanen (43 duizend) als het aantal deeltijdbanen (15 duizend). De afgelopen tien jaar is het aantal deeltijdbanen in Nederland met 0,6 miljoen gestegen tot 4,1 miljoen banen. Het aantal voltijdbanen daalde daarentegen van 4,1 miljoen naar 3,8 miljoen banen. Sinds 2007 zijn er meer deeltijdbanen dan voltijdbanen voor werknemers.

Van de werknemersbanen die door vrouwen worden vervuld, is driekwart een deeltijdbaan. Het aandeel deeltijdbanen van mannen blijft hier sterk bij achter, maar is met 30 procent toch substantieel. Het aandeel deeltijders varieert sterk per bedrijfstak. In de zorg en de horeca is meer dan driekwart van de werknemersbanen een deeltijdbaan. Onderaan de ranglijst staat de bouwnijverheid met slechts 13 procent deeltijdbanen. In alle bedrijfstakken zijn de banen van vrouwen voor het merendeel deeltijdbanen. Dit in tegenstelling tot de banen van mannen die in de meeste bedrijfstakken voor het merendeel door voltijders worden bezet. Alleen in de horeca en de verhuur en overige zakelijke diensten (inclusief uitzendbureaus) geldt zowel voor mannen als vrouwen dat zij voor het merendeel in deeltijd werken.

2.3 Het aanbod van arbeid

De gemiddelde Nederlandse bevolking nam in 2012 toe met 62 duizend personen. De gemiddelde bevolking van 15 tot 65 jaar kromp daarentegen met 33 duizend personen. Sinds 2011 geldt dat er meer mensen 65 jaar worden, dan dat er 15-jarigen bijkomen, zodat de bevolking van 15 tot 65 jaar krimpt. De geboortegolf van na de Tweede Wereldoorlog raakt pensioengerechtigd. In de bevolkingsprognoses van het CBS wordt er vanuit gegaan dat de bevolking van 15 tot 65 jaar tot 2040 blijft krimpen.

Beroepsbevolking in twee decennia ruim vijf jaar ouder

De gemiddelde leeftijd van de werkzame beroepsbevolking (inclusief 65-plussers) is de laatste twee decennia opgelopen met ruim vijf jaar. Tussen 1990 en 2012 is de gemiddelde leeftijd van de werkzame beroepsbevolking gestegen van 36,2 naar 41,4 jaar. Dit komt door de vergrijzing van de bevolking, maar vooral ook door de flink toegenomen arbeidsparticipatie van ouderen.

In 2012 was een werknemer gemiddeld 40,6 jaar oud en een zelfstandige 46,1 jaar. De gemiddelde leeftijd van zelfstandigen was de afgelopen decennia voortdurend hoger dan die van werknemers. Dit komt onder meer doordat zelfstandigen vaker na de AOW-gerechtigde leeftijd blijven doorwerken. Wel loopt de gemiddelde leeftijd van werknemers sneller op dan die van zelfstandigen. Zo waren de werknemers in 2012 gemiddeld 5,4 jaar ouder dan de werknemers in 1990, terwijl het verschil bij de zelfstandigen 2,6 jaar bedroeg. In de bedrijfstakken landbouw en visserij en het openbaar bestuur is de gemiddelde leeftijd van de werkzame personen het hoogst (44 jaar), terwijl de werkzame personen in de horeca het jongst zijn (gemiddeld 35 jaar).

Het steeds ouder worden van de werkzame beroepsbevolking is niet alleen een gevolg van de vergrijzing van de bevolking, maar ook van de stijgende arbeidsparticipatie van ouderen. Ouderen werken steeds vaker en langer door. In 2012 was ruim de helft van de 55–64-jarigen aan het werk. Tien jaar eerder bedroeg de arbeidsdeelname van de ouderen nog slechts 36 procent. De arbeidsdeelname van 60-plussers is tussen 2002 en 2012 zelfs gestegen van 16 naar 38 procent. De grootste groei van de arbeidsdeelname van ouderen deed zich voor vanaf 2006, toen regelingen om eerder te stoppen met werken versoberd werden. Maar ook de invoering van de doorwerkbonus en de hogere extra arbeidskorting kunnen een rol spelen.

Gemiddelde leeftijd werkzame beroepsbevolking en arbeidsdeelname 55-64-jarigen

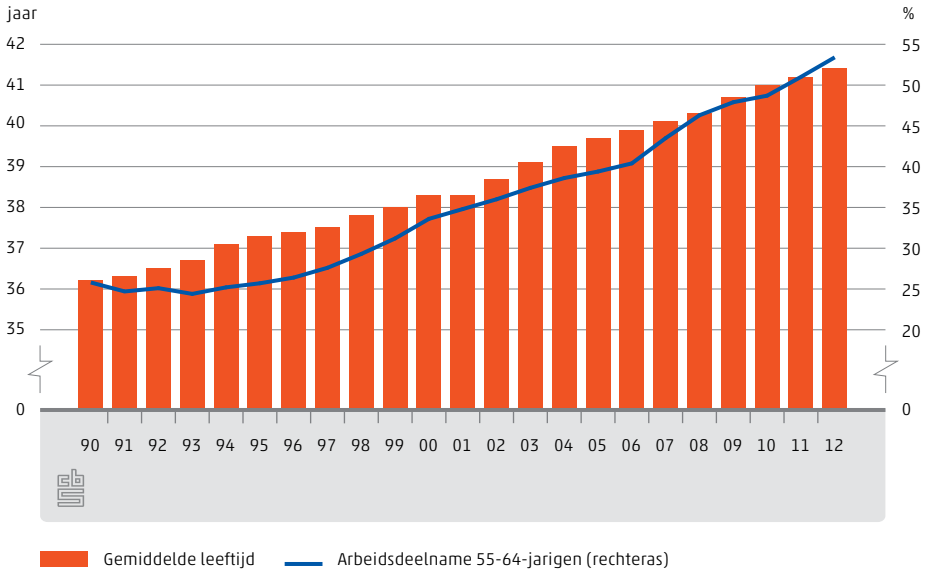

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De laatste tien jaar steeg de arbeidsdeelname van de 55–59-jarigen van 70 naar 80 procent onder mannen, en van 33 naar 55 procent onder vrouwen. Bij de 60–64-jarigen is de toename van de arbeidsdeelname als volgt: bij mannen steeg de arbeidsdeelname van 24 naar 49 procent, en bij vrouwen van 8 naar 28 procent. Daarnaast waren er in 2012 ruim 140 duizend ouderen van 55 tot 65 jaar die geen werk voor twaalf uur of meer per week hadden, maar dat wel zouden willen. Zij vormen het onbenut arbeidsaanbod onder ouderen. Het gaat om 7 procent van alle personen van 55 tot 65 jaar, een verdubbeling ten opzichte van 2002.

2.3.1 In- en uitstroom potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2012

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek.

De beroepsbevolking is in 2012 met 83 duizend personen gegroeid, tot 7,9 miljoen personen. Dit zijn mensen van 15 tot 65 jaar die minstens twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn. Het was de grootste groei sinds 2008. De arbeidsparticipatie bereikte hiermee een nieuw hoogtepunt. De bruto-arbeidsparticipatie, het aandeel van de beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking, steeg met 0,7 procentpunt tot bijna 72 procent. In 1985 bedroeg de bruto-arbeidsparticipatie nog 56 procent.

De groei van de beroepsbevolking in 2012 was met name een gevolg van het grote aantal mensen dat de arbeidsmarkt betrad: de niet-beroepsbevolking kromp met 84 duizend personen. De werkzame beroepsbevolking groeide echter niet, zodat de werkloze beroepsbevolking vrijwel net zoveel toenam als de niet-beroepsbevolking afnam. Hier doet de invloed van de crisis zich gelden: meer mensen voelden zich genoodzaakt de arbeidsmarkt te betreden, maar de werkgelegenheid nam af.

De mannelijke beroepsbevolking groeide in 2012 met 24 duizend personen tot 4,3 miljoen personen, terwijl de vrouwelijke beroepsbevolking toenam met 59 duizend tot 3,6 miljoen. De laatste tien jaar is de mannelijke beroepsbevolking per saldo met slechts 20 duizend personen gegroeid, terwijl er ruim 560 duizend vrouwen bijkwamen. Hierdoor steeg de bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen de laatste tien jaar van 55,7 procent naar 64,9 procent. De bruto-arbeidsparticipatie van mannen was daarentegen de afgelopen tien jaar stabiel en kwam in 2012 uit op 78,7 procent.

2.3.2 Opdeling potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2012 [1)2)]

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

1) Tussen haakjes staat de mutatie t.o.v. 2011 vermeld.

2) De uitkomsten van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) sluiten niet exact aan op de uitkomsten van de Bevolkingsstatistiek, onder meer omdat bij de EBB de bevolking die woont in inrichtingen, instellingen en tehuizen buiten beschouwing wordt gelaten. Ook zijn deze EBB-uitkomsten jaargemiddelden, terwijl de bevolkingscijfers in figuur 2.3.1 de stand weergeven aan het einde van het jaar.

De groei van de beroepsbevolking is ongelijk verdeeld over de verschillende leeftijdsgroepen. Er kwamen meer jongeren bij (38 duizend) en meer ouderen (83 duizend), terwijl de middengroep van 35 tot 45 jaar juist met 39 duizend personen afnam. De toename bij de ouderen is voor een deel toe te schrijven aan demografische ontwikkelingen: er komen geleidelijk aan steeds meer mensen in deze leeftijdsgroep. Maar zeker bij de 55-plussers draagt een toenemende participatie hier echter ook aan bij. In 2012 steeg de bruto-arbeidsparticipatie van 55–64-jarigen met ruim 2 procentpunt tot bijna 57 procent. Tien jaar geleden bedroeg de bruto-arbeidsparticipatie van 55–64-jarigen nog slechts 37 procent. Hierbij speelt een rol dat regelingen voor vervroegde uittreding zijn ingetrokken of versoberd, terwijl ook de instroom naar arbeidsongeschiktheidsregelingen beperkt is.

2.3.3 Beroepsbevolking, mutaties t.o.v. een jaar eerder

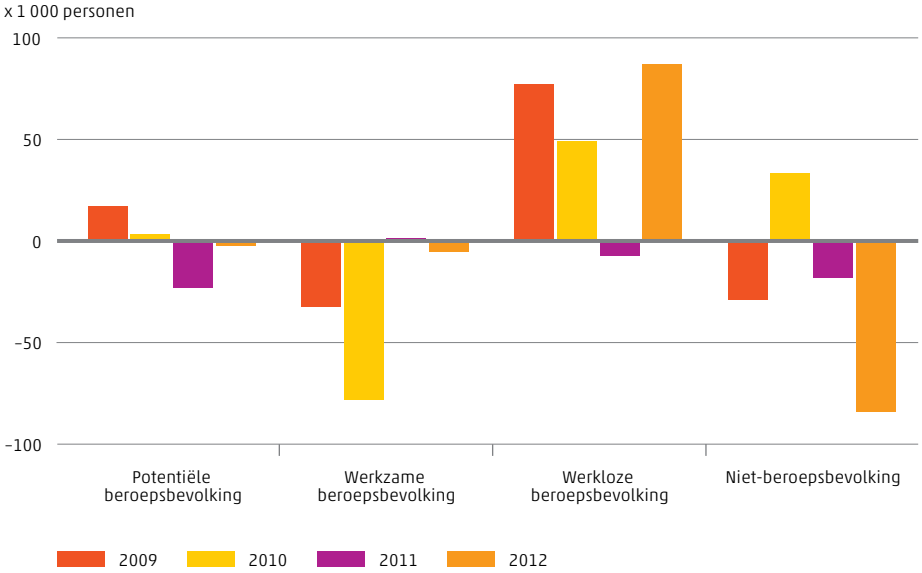

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De niet-beroepsbevolking kromp in 2012 met 84 duizend tot 3,1 miljoen personen. Hiervan wilden 2,7 miljoen personen geen betaald werk van twaalf uur of meer per week. Hiertoe worden ook de mensen gerekend die wel willen werken, maar zeggen niet te kunnen werken. Redenen om geen betaald werk te willen of kunnen hebben, zijn opleiding of studie, ziekte of arbeidsongeschiktheid, prepensioen (vut) en zorg voor gezin of huishouden. De afgelopen tien jaar is het aantal mensen, met name vrouwen, dat vanwege zorgtaken niet wil of kan werken fors afgenomen, van 656 naar 306 duizend. Ook het aantal mensen dat vanwege prepensioen niet wil werken, is gedaald. Van de 928 duizend personen die in 2012 wél betaald werk van minstens twaalf uur per week zouden willen hebben, valt bijna de helft buiten de definitie van de (werkloze) beroepsbevolking omdat zij niet actief op zoek zijn naar werk en/of zij niet direct beschikbaar zijn om te beginnen met werk.

2.3.4 Het werkzame deel van de Nederlandse bevolking, 2012

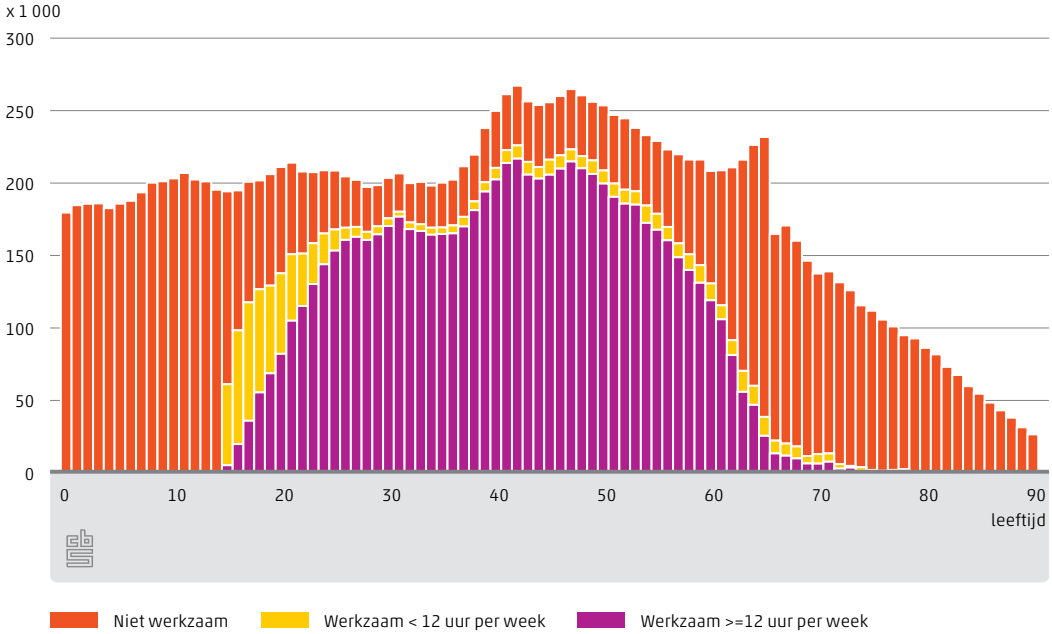

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek en Enquête beroepsbevolking.

Werkzame beroepsbevolking

De omvang van de werkzame beroepsbevolking bleef de laatste jaren stabiel op 7,4 miljoen personen. In 2012 kwam de werkzame beroepsbevolking 5 duizend personen lager uit dan een jaar eerder. In vergelijking met 2008 zijn nu 114 duizend mensen minder aan het werk. Tussen 2005 en 2008 was de werkzame beroepsbevolking nog met ruim een half miljoen mensen toegenomen. De werkzame beroepsbevolking wijkt af van de eerder in dit hoofdstuk genoemde werkzame personen. De werkzame beroepsbevolking omvat alle personen van 15 tot 65 jaar die in Nederland wonen en twaalf uur of meer per week werken, ongeacht in welk land. Bij de werkzame personen wordt daarentegen iedereen meegerekend die bijdraagt aan de productie in Nederland ongeacht leeftijd, woonland of het aantal uur dat per week gewerkt wordt. In 2012 werkten 867 duizend personen van 15 tot 65 jaar minder dan twaalf uur per week. Dit zijn vooral jongeren.

Werkloosheid naar recordhoogte

In 2012 waren gemiddeld 507 duizend personen werkloos. Dat is een stijging met 87 duizend ten opzichte van het voorgaande jaar. Zoals eerder gemeld was deze stijging een gevolg van het feit dat het aantal mensen dat wil werken sterk steeg, terwijl de werkgelegenheid iets terugliep. Het werkloosheidspercentage steeg in 2012 met een vol procentpunt tot 6,4 procent. In 2008 was de werkloosheid nog gedaald tot 3,8 procent. Ondanks de oplopende werkloosheid was het werkloosheidspercentage in Nederland na Oostenrijk en Luxemburg het laagst van alle EU-landen.

De werkloze beroepsbevolking bereikte het afgelopen decennium eerst een hoogste punt in het eerste kwartaal van 2005. Toen waren gemiddeld 510 duizend personen werkloos. Daarna daalde de werkloosheid gestaag tot in 2008. In augustus 2008 waren nog maar 264 duizend personen werkloos. Het aantal werklozen liep sindsdien vrijwel voortdurend op, tot 478 duizend in februari 2010. Daarna zette een gestage daling in, tot rond de 400 duizend in de lente van 2011. Vanaf medio 2011 liep de werkloosheid echter weer op. Eind 2012 telde Nederland 543 duizend werklozen, 116 duizend meer dan een jaar eerder. Vooral in het vierde kwartaal van 2012 waren er veel werklozen bijgekomen, en deze ontwikkeling zette zich in het eerste kwartaal van 2013 versterkt door. In maart 2013 waren al 661 duizend mensen werkloos. Dat is 8,3 procent van de beroepsbevolking, het hoogste percentage sinds 1994. Sinds de crisis van de jaren dertig uit de vorige eeuw is het aantal werklozen niet zo hoog opgelopen.

In 2012 waren er in vergelijking met een jaar eerder 50 duizend mannen meer werkloos en 38 duizend vrouwen. Gemiddeld waren er meer mannen werkloos (274 duizend) dan vrouwen (233 duizend). Doordat de mannelijke beroepsbevolking echter groter is dan de vrouwelijke beroepsbevolking, was het werkloosheidspercentage bij de mannen zoals gebruikelijk lager dan bij vrouwen. De werkloosheid onder mannen bedroeg in 2012 gemiddeld 6,3 procent en onder vrouwen 6,6 procent. Het verschil tussen mannen en vrouwen is hiermee zeer klein geworden.

2.3.5 Samenstelling werkloze beroepsbevolking, 2012

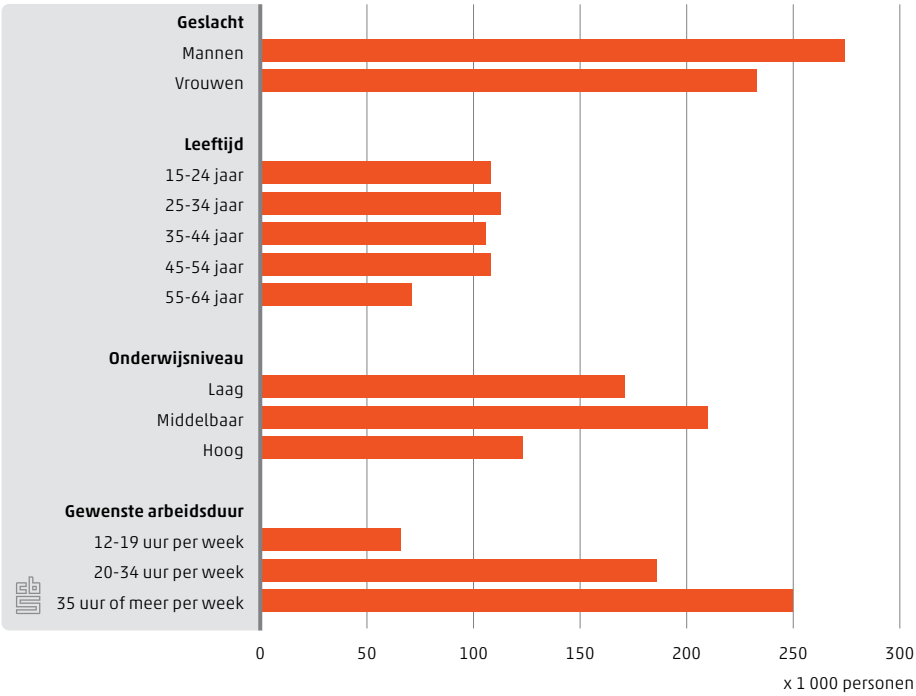

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Zoals vaker was de werkloosheid onder jongeren (15 tot 25 jaar) relatief hoog, namelijk 13 procent van de beroepsbevolking. Bij jongeren speelt de overgang van school naar werk een rol. Dit gaat vaak gepaard met een periode van werkloosheid. Wel is de werkloosheid onder jongeren in 2012 relatief het sterkst gestegen van alle leeftijdsgroepen (bijna 3 procentpunt). Van de beroepsbevolking van 25 tot 65 jaar was bijna 6 procent werkloos. Het laagst was de werkloosheid bij mannen van 45 tot 55 jaar (4,9 procent).

Werkloosheidscijfers volgens de nationale en de internationale definitie

Het CBS publiceert elke maand nieuwe werkloosheidscijfers. Deze uitkomsten zijn gebaseerd op de *nationale definitie* van de beroepsbevolking. Eurostat, het Europese bureau voor de statistiek, publiceert eveneens elke maand werkloosheidscijfers, maar dan volgens de *internationale definitie*. In 2012 was 6,4 procent van de beroepsbevolking werkloos volgens de nationale definitie en

5,3 procent volgens de internationale definitie. Overigens worden beide cijfers voor Nederland door het CBS samengesteld. Vanwege de toegenomen belangstelling voor de werkloosheidscijfers volgens de internationale definitie, neemt het CBS sinds kort deze uitkomsten ook op in het maandelijkse persbericht over de werkloosheid.

Bij de *nationale definitie* van de beroepsbevolking staat de beschrijving van arbeid als sociaal verschijnsel centraal: *de beroepsbevolking omvat personen die een substantieel aantal uren per week betaald werken of dat daadwerkelijk willen*. In de operationalisering van een substantieel aantal uren wordt uitgegaan van ten minste twaalf uur per week. Aan die twaalfuursgrens ligt een onderzoek in Nederland ten grondslag waarin is vastgesteld vanaf hoeveel uur werk per week men vindt dat dat werk de belangrijkste bezigheid is. De grens bleek bij twaalf uur te liggen. Tot de beroepsbevolking worden daarom personen gerekend die:

- ten minste twaalf uur per week werken, of
- werk hebben aanvaard waardoor ze ten minste twaalf uur per week gaan werken, of
- verklaren ten minste twaalf uur per week te willen werken, daarvoor beschikbaar zijn en activiteiten ontplooien om werk voor ten minste twaalf uur te vinden.

De uitkomsten hebben betrekking op personen van 15 tot 65 jaar.

De *internationale definitie* van de beroepsbevolking is vastgesteld door de International Labour Organization (ILO). Bij deze definitie gaat het om het weergeven van de totale inzet van de productiefactor arbeid: *de beroepsbevolking omvat alle personen die arbeid aanbieden voor de productie van goederen en diensten, voor zover deze economische activiteiten vallen binnen de productiegrens van de nationale rekeningen*. Tot de beroepsbevolking worden gerekend personen die minstens 1 uur per week werken (werkzame beroepsbevolking) en personen zonder werk die actief op zoek zijn naar betaald werk en die daarvoor direct beschikbaar zijn (werkloze beroepsbevolking). De uitkomsten hebben betrekking op personen van 15 tot 75 jaar.

Verder zijn er verschillen in de zoek- en beschikbaarheidscriteria die voor de afbakening van de werkloze beroepsbevolking worden gehanteerd. Volgens de internationale definitie moet iemand binnen twee weken kunnen beginnen in een baan. In de nationale definitie wordt in bepaalde gevallen een maximale periode van drie maanden aangehouden als termijn waarop iemand kan beginnen te werken. Ook mensen die in afwachting zijn van de uitslag van een sollicitatie worden als ze in de voorgaande vier weken niet hebben gezocht volgens de nationale definitie toch tot de werklozen gerekend.

Opdeling potentiële beroepsbevolking volgens de nationale en de internationale definitie, 2012

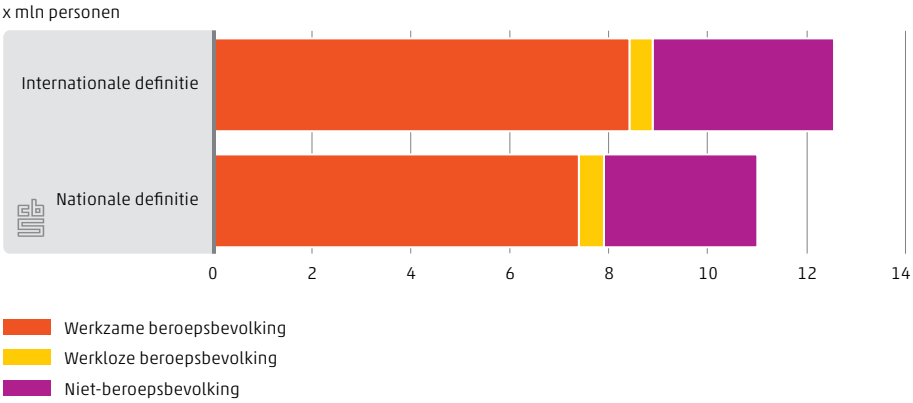

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Beroepsbevolking volgens nationale en internationale definitie, 2012

	Internationaal			
	totaal	werkzame beroepsbevolking	werkloze beroepsbevolking	niet-beroeps-bevolking
	x 1 000 personen			
Nationaal				
Totaal (15–74 jaar)	12 541	8 409	469	3 663
Werkzame beroepsbevolking	7 387	7 387	0	0
Werkloze beroepsbevolking	507	79	390	38
Niet-beroepsbevolking	3 098	788	70	2 241
65–74-jarigen	1 548	155	9	1 385

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat de werkzame en werkloze beroepsbevolking volgens de nationale en internationale definitie grotendeels overlappen, maar ook enkele aanzienlijke verschillen te zien geven. In totaal worden 975 duizend mensen van 15 tot 65 jaar tot een andere groep gerekend. Het grootste verschil betreft de 788 duizend mensen die nationaal niet tot de beroepsbevolking worden gerekend, omdat zij minder dan twaalf uur per week werken en niet op zoek zijn naar werk van minstens twaalf uur per week (of niet voldoen aan de nationale zoek- en beschikbaarheidscriteria). Daarnaast worden 155 duizend 65–74-jarigen meegeteld in de werkzame beroepsbevolking volgens de internationale definitie, terwijl zij bij de nationale definitie buiten beschouwing worden gelaten. Door dit alles komt de werkzame beroepsbevolking volgens de internationale definitie bijna 1 miljoen personen hoger uit dan volgens de

nationale definitie: 8,4 tegen 7,4 miljoen personen. De omvang van de werkloze beroepsbevolking verschilt minder van elkaar. Als gevolg hiervan komt het werkloosheidspercentage volgens de nationale definitie (6,4 procent) beduidend hoger uit dan het percentage volgens de internationale definitie (5,3 procent).

2.4 Loonontwikkeling

Loonstijging al drie jaar lager dan inflatie

De brutolonen zoals vastgelegd in cao's namen in 2012 toe met gemiddeld 1,4 procent. Inmiddels ligt de cao-loonstijging al drie jaar onder de inflatie, die in 2012 op 2,5 procent uitkwam. De lage cao-loonstijging is een rechtstreeks gevolg van de kredietcrisis, die de toestand op de arbeidsmarkt snel verslechterde. Begin 2011 was de gemiddelde cao-loonstijging afgenomen tot slechts 1,0 procent. Sindsdien loopt de cao-loonstijging langzaam op, tot 1,5 procent in de tweede helft van 2012. De gemiddelde cao-loonstijging in de afgelopen tien jaar bedraagt 1,9 procent per jaar, de inflatie 1,8 procent.

De lonen van werknemers per gewerkt uur stegen in 2012 met slechts 0,9 procent. Dit is de laagste loonstijging sinds 1995. De sociale premies ten laste van de werkgevers per gewerkt uur zijn daarentegen met ruim 5 procent gestegen. In deze cijfers is ook de loonontwikkeling van werknemers die niet onder een cao vallen inbegrepen. Alle looncijfers hebben alleen betrekking op werknemers; het inkomen van zelfstandigen wordt niet gezien als loon, maar als gemengd inkomen uit arbeid, waartoe ook de winst uit bedrijfsvoering behoort.

De contractuele loonkosten stegen in 2012 met 2,1 procent, dus meer dan de cao-lonen. Dit kwam doordat de werkgeverspremies voor werkloosheid, pensioen en de zorgverzekeringen omhoog gingen. De totale loonkosten worden binnen de nationale rekeningen aangeduid als de beloning van werknemers. In 2012 bedroeg de totale beloning van werknemers bij elkaar 309 miljard euro, een stijging van 1,0 procent. Doordat het totale volume aan gewerkte uren van werknemers afnam met 0,8 procent, steeg de beloning van werknemers per gewerkt uur met 1,8 procent. Dat is hoger dan in 2011, maar lager dan de gemiddelde stijging van 2,5 procent in de afgelopen tien jaar.

2.4.1 Loonontwikkeling en inflatie

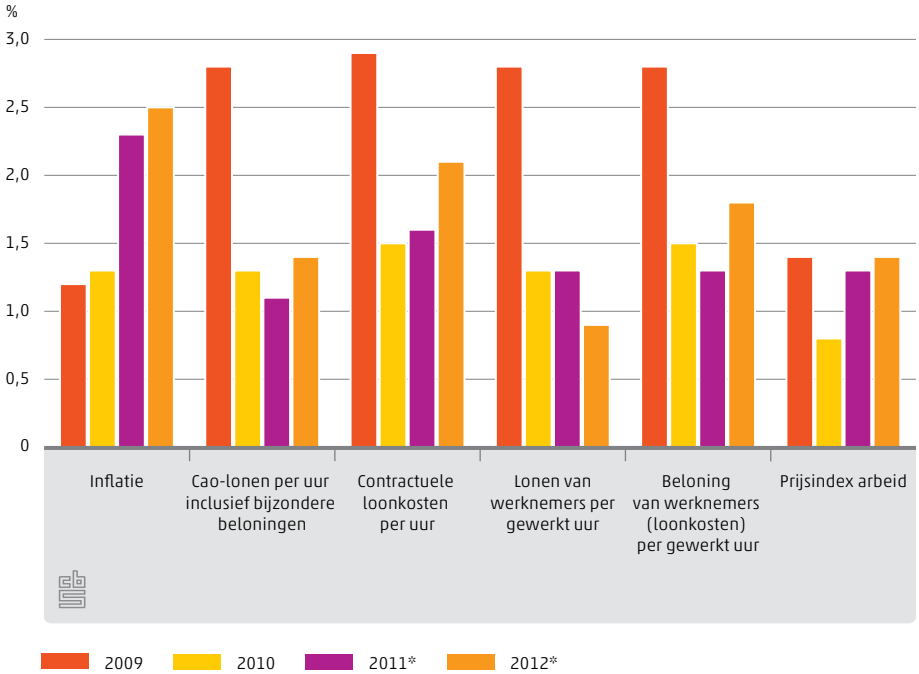

Bron: CBS, Consumentenprijsindex, Statistiek Indexcijfers van cao-lonen, Nationale rekeningen 2012 en Prijsindex arbeid.

De beloning van werknemers per gewerkt uur steeg in 2012 het meest in de bedrijfstakken verhuur en handel van onroerend goed (4,3 procent), openbaar bestuur (3,1 procent) en de bouwnijverheid (2,9 procent). De stijging bedroeg echter minder dan 1 procent in het onderwijs en de horeca. In de delfstoffenwinning is de beloning per gewerkt uur zelfs gedaald. De gemiddelde beloning van werknemers per gewerkt uur kwam in 2012 uit op ruim 31 euro. Hiervan heeft 7 euro betrekking op sociale premies ten laste van de werkgevers. De hoogste gemiddelde beloning per gewerkt uur wordt betaald in de delfstoffenwinning (56 euro) en bij de financiële instellingen (51 euro). In de horeca is de beloning het laagst (19 euro).

De stijging van de loonkosten is voor een deel het gevolg van veranderingen in de samenstelling van de werknemerspopulatie. Doordat het aandeel van werknemers met relatief hoge loonkosten (zoals hoger opgeleide werknemers en oudere werknemers) toeneemt, stijgen de gemiddelde loonkosten. Het effect hiervan kan becijferd worden met de prijsindex arbeid. Deze index geeft de ontwikkeling weer van de totale loonkosten per gewerkt uur van werknemers, waarbij gecorrigeerd is voor veranderingen in de werknemersstructuur. Verder zijn

de loonkostensubsidies bij het bepalen van de index afgetrokken van de beloning van werknemers. In 2012 zijn deze loonkostensubsidies lager uitgekomen dan in 2011. De ontwikkeling van de beloning per gewerkt uur exclusief loonkostensubsidies bedroeg 2,0 procent. De veranderingen in de samenstelling van de werknemerspopulatie hebben in 2012 geleid tot een stijging van de gemiddelde loonkosten met 0,6 procent. De zuivere stijging van de prijs van arbeid kwam daarmee uit op 1,4 procent.

In 145 duizend banen wordt een ton of meer verdiend

In 2011 hadden 145 duizend werknemers een baan met een bruto jaarloon van minstens 100 duizend euro. Dat is bijna 2 procent van alle banen van werknemers. In 2000 waren er maar 40 duizend werknemersbanen waarin minstens een ton werd verdiend.

In totaal telde Nederland 7,9 miljoen werknemersbanen in 2011. Het gemiddelde jaarloon bedroeg ruim 31 duizend euro. Dit is inclusief bijzondere beloningen zoals eindejaarsuitkeringen, prestatiebeloningen en andere bonussen. In vergelijking met 2000 is het gemiddeld jaarloon met ongeveer 30 procent toegenomen, terwijl de inflatie 25 procent bedroeg.

Voor 4,7 miljoen banen van werknemers kwam het jaarloon uit op 30 duizend euro of minder. Dit is 59 procent van de werknemersbanen. Deze categorie omvat veel deeltijdbanen. In een op drie banen lag het verdiende loon tussen de 30 en 60 duizend euro. Zoals gezegd waren er 145 duizend banen met een loon van 100 duizend euro of meer. Hiervan lag het loon bij 16 duizend banen tussen de 200 duizend en 400 duizend euro. Bij ruim 3 duizend banen bedroeg het loon 400 duizend euro of meer.

Er zijn grote verschillen in de verdeling van hoogbetaalden per bedrijfstak. Het aandeel hoogbetaalden is het grootst in de bedrijfstak financiële dienstverlening: in 8 procent van de werknemersbanen wordt daar minstens een ton verdiend. In 2011 ging dit om 21 duizend banen. Ook in de specialistische zakelijke diensten (advocatuur, accountants, juridische diensten) ontvangen relatief veel werknemers een hoog loon (bijna 6 procent). Dit in tegenstelling tot de bedrijfstak verhuur en overige zakelijke diensten (met name uitzendbureaus en schoonmaakbedrijven) waar minder dan een half procent minstens een ton verdient.

Banen van werknemers (x 1 000) naar jaarloonklasse, 2011

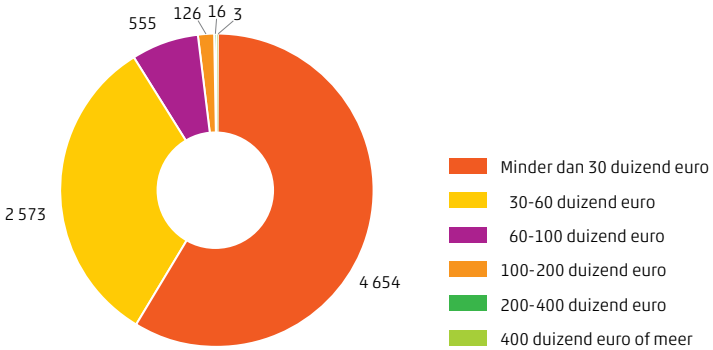

Bron: CBS, Statistiek Werkgelegenheid en Lonen.

Slechts 11 procent van de werknemers met een loon van 100 duizend euro of meer is vrouw, terwijl bijna de helft van alle werknemersbanen door vrouwen wordt bezet. De ondervertegenwoordiging van vrouwen hangt samen het feit dat de meeste vrouwen in deeltijd werken.

2.5 Sociale zekerheid

Eind 2012 waren er 1,5 miljoen personen van 15 tot 65 jaar met een bijstands-, WW- of arbeidsongeschiktheidsuitkering. In 2012 is het aantal personen met een dergelijke uitkering met 80 duizend toegenomen. Deze stijging kwam geheel voor rekening van de WW- en bijstandsontvangers, respectievelijk met 74 en 12 duizend. Het aantal WW- en bijstandsuitkeringen steeg vanwege de verslechtering van de arbeidsmarkt vanaf medio 2011. Het aantal personen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering nam daarentegen met ruim 5 duizend af. Al jaren daalt het aantal personen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering, vooral door beleid om de instroom in de arbeidsongeschiktheidsregelingen te beperken, waaronder strengere keuringseisen. Meest recentelijk is de Wajong aangepast.

2.5.1 Aantal personen tot 65 jaar met een uitkering[1)]

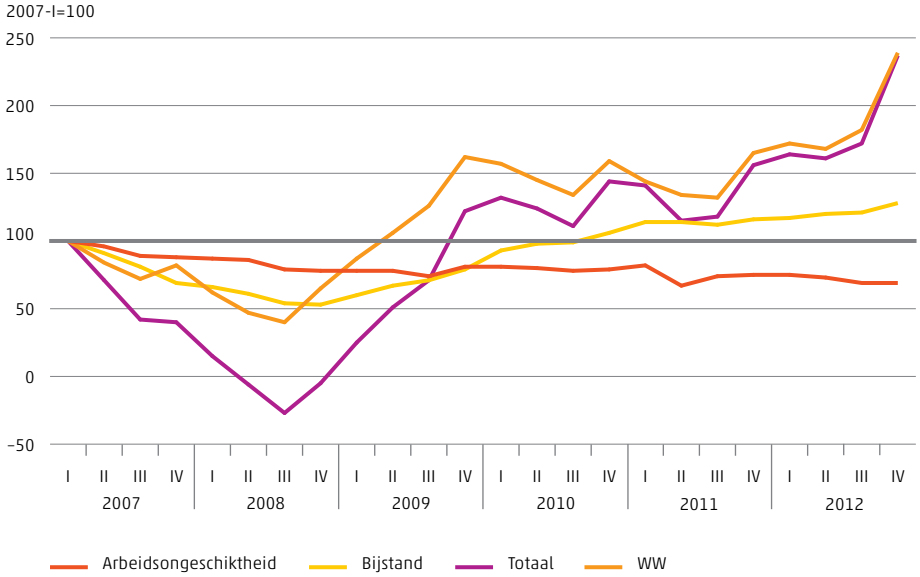

Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, Statistiek werkloosheidsuitkeringen en Statistiek bijstandsuitkeringen.

1) Ultimostanden.

Aantal jongere WW'ers sterkst toegenomen

Gedurende 2012 maakte het aantal personen met een WW-uitkering een sterke groei door. Eind 2012 waren er bijna 350 duizend WW'ers, 74 duizend meer dan een jaar eerder. Een toename van deze omvang was na 2009 niet meer waargenomen. Na de sterke stijging in 2009, liep het aantal uitkeringen langzaam terug tot iets boven de 240 duizend, om vanaf medio 2011 weer op te lopen. Vooral in 2012 steeg het aantal WW-uitkeringen sterk.

Het aantal jongeren tot 27 jaar met WW nam in 2012 het sterkst toe. Eind december van dat jaar kwam het aantal jongeren met WW op 33 duizend uit. Ten opzichte van een jaar eerder is dat een stijging van 52 procent. Dit is in de lijn met de stijging van de werkloze beroepsbevolking, die ook onder jongeren het grootst was. Onder personen van 27 jaar of ouder is het aantal WW-uitkeringen met 25 procent gestegen. De sterkere toename onder jongeren hangt samen met hun kwetsbaarder arbeidspositie. Werknemers die korter in dienst zijn, hebben bij een verslechterende economie doorgaans een grotere kans om hun baan te verliezen en in de WW terecht te komen.

Jongeren verblijven gemiddeld korter in de WW dan andere ex-werknemers. Dit komt vooral doordat de duur van een WW-uitkering afhangt van het arbeidsverleden. Hoe langer men gewerkt heeft, des te langer het recht op WW. Het overgrote deel van de jongeren die eind 2012 een WW-uitkering ontvingen, had op dat moment minder dan 6 maanden deze uitkering. Van de 25–34 jarigen met WW viel ook nog 80 procent in deze categorie. In deze leeftijdsgroep had iets minder dan 20 procent tussen de 6 en 12 maanden WW. Een WW-uitkering van 12 maanden of meer komt eigenlijk alleen voor bij 35-plussers. Van de 35- tot 45-jarigen met WW ontving 16 procent deze uitkering al minstens een jaar. Bij WW'ers van 45–54 jaar en 55–64 jaar ging het om een percentage van respectievelijk 30 en 48 procent.

2.5.2 Uitkeringsduur WW per leeftijdscategorie, ultimo 2012

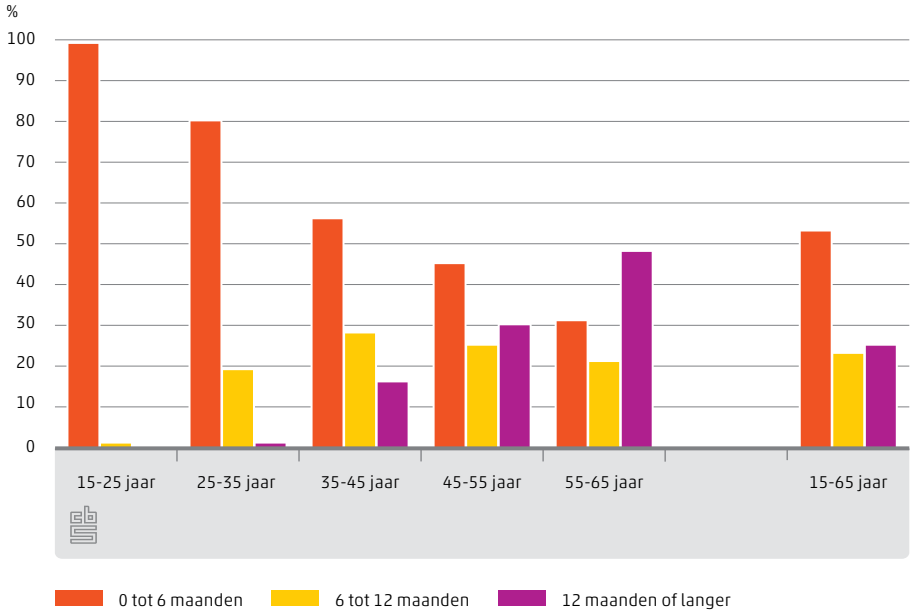

Bron: CBS, Statistiek werkloosheidsuitkeringen.

Helft WW-uitstromers verlaat de uitkering voor werk

In 2012 verlieten rond de 210 duizend personen de WW, de helft van hen in verband met werkhervatting. Het aandeel van de WW-verlaters dat doorstroomt naar werk is het grootst onder de personen tussen de 35 en 55 jaar: ongeveer 55 procent. Bij de jongeren onder de 25 jaar en de ouderen vanaf 55 jaar komt doorstroom naar werk beduidend minder vaak voor. In deze leeftijdsgroepen verlaat maar 40 procent de WW vanwege werkhervatting. Vrouwen die uit de WW

stromen, doen dat in vergelijking met mannen minder vaak vanwege een baan. Van de vrouwen die de WW verlaten, stroomt 43 procent door naar werk. Voor mannen komt het percentage op 54 uit. In alle leeftijdsgroepen verruilen vrouwen de WW minder vaak voor een baan.

2.5.3 Percentage WW-uitstromers vanwege werkhervatting, 2012

	Totaal	Mannen	Vrouwen
	%		
15 tot 65 jaar	49	54	43
15 tot 25 jaar	40	44	35
25 tot 35 jaar	50	55	44
35 tot 45 jaar	55	60	49
45 tot 55 jaar	54	58	48
55 tot 65 jaar	39	43	31

Bron: CBS, Statistiek werkloosheidsuitkeringen.

Een klein deel van de personen die de WW verlaten, komt in de bijstand terecht, in 2012 naar schatting niet veel meer dan 10 procent. Personen van wie de WW-uitkering wordt beëindigd, hebben slechts onder bepaalde voorwaarden recht op bijstand. Zo dienen het inkomen en het vermogen van het huishouden, waar men deel van uitmaakt, onder vastgestelde normbedragen te liggen. Indien bijvoorbeeld de WW-verlater een gezamenlijke huishouding voert met een partner die een inkomen geniet boven het normbedrag, zal er geen recht op bijstand ontstaan.

Bijstand loopt verder op

In 2012 liep het aantal personen tot 65 jaar met een bijstandsuitkering (volgens de Wet werk en bijstand, Wwb) verder op, tot 379 duizend. Ten opzichte van een jaar eerder waren dat er 12 duizend meer. Deze stijging is vergelijkbaar met die in 2011, maar aanzienlijk lager dan de toename in 2010, toen het aantal bijstandsontvangers met 26 duizend toenam. Eind 2012 telde Nederland 75 duizend personen met een bijstandsuitkering meer dan eind 2008.

2.5.4 Aantal personen tot de AOW-gerechtigde leeftijd met een bijstandsuitkering[1)2)]

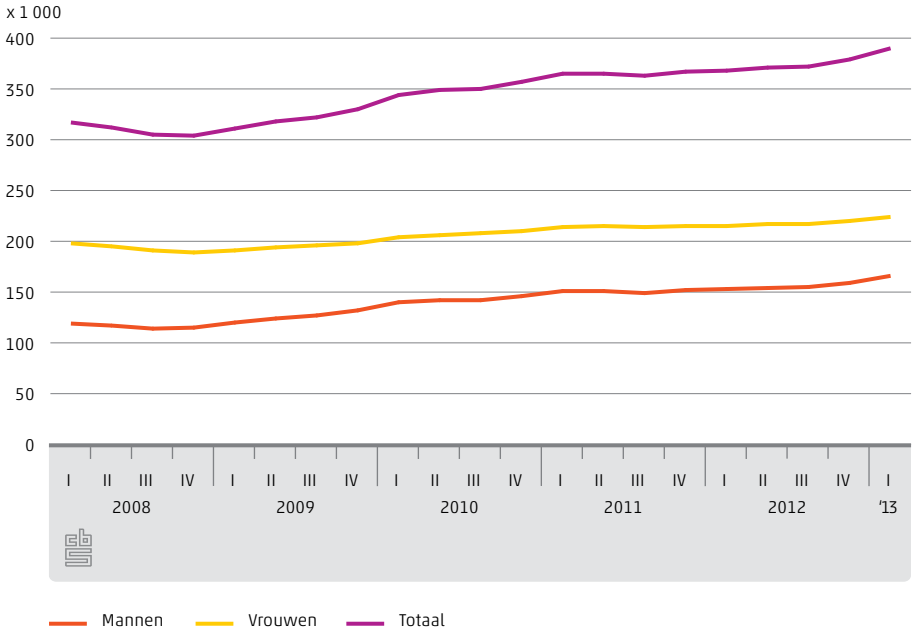

Bron: CBS, Statistiek bijstandsuitkeringen.

1) In 2013 65 jaar plus één maand.

2) Ultimostanden.

In het laatste kwartaal van 2012 ging het tempo waarmee het aantal bijstandsuitkeringen oploopt duidelijk omhoog. In het halve jaar tussen eind september 2012 en eind maart 2013 steeg het aantal personen met bijstand met 22 duizend. Deze ontwikkeling past bij de vanaf medio 2011 verslechterende arbeidsmarkt, die ook zichtbaar is in de sterke stijging van het aantal WW'ers. De toename in 2012 kwam praktisch geheel voor rekening van het aantal bijstandsontvangers van 27 jaar of ouder. In deze leeftijdsgroep kwam de stijging op 15 duizend uit

2.5.5 Aantal personen tot de AOW-gerechtigde leeftijd met een bijstandsuitkering naar categorie

	2011	2012				2013	Mutatie
	31 dec.	31 mrt.	30 jun.	30 sep.	31 dec.*	31 mrt.*	31 dec. '12–31 dec. '11*
	x 1 000						
Totaal	367	368	371	372	379	394	12
Leeftijd							
Jonger dan 27 jaar	37	35	35	33	34	38	–3
27 tot 45 jaar	151	153	154	155	159	166	8
45 tot AOW-leeftijd	179	181	182	184	186	190	7
Geslacht							
Mannen	152	153	154	155	159	168	8
Vrouwen	215	215	217	217	220	226	4
Herkomst							
Autochtoon	159	159	160	161	165	173	7
Westers allochtoon	40	40	41	41	41	43	1
Niet-westers allochtoon	167	169	171	170	172	178	5

Bron: CBS, Statistiek bijstandsuitkeringen.

1) In 2013 65 jaar plus één maand.

In tegenstelling tot bij de WW nam het aantal jongeren onder de 27 jaar met een bijstandsuitkering in 2012 af, in totaal met 3 duizend. Eind 2012 ontvingen 34 duizend jongeren een bijstandsuitkering. De daling van het aantal jongeren met bijstand hing samen met overheidsbeleid om de instroom in de bijstand te beperken. Een voorbeeld hiervan is de invoering van een zoektijd van vier weken voor personen tot 27 jaar die zich aanmelden voor bijstand. Tijdens de zoektijd dienen zij op zoek te gaan naar werk of een opleiding. Na deze periode kan er met terugwerkende kracht recht op bijstand ontstaan. In het laatste kwartaal van 2012 en het eerste kwartaal van 2013 nam het aantal jongeren met bijstand overigens weer toe.

Aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen verder gedaald

Er zijn verscheidene regelingen op grond waarvan iemand een arbeidsongeschiktheidsuitkering kan ontvangen: de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO), de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA), de Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering zelfstandigen (WAZ) en de Wet werk

en arbeidsondersteuning jonggehandicapten (Wet Wajong). Sinds 2002 heeft de wetgeving met betrekking tot de arbeidsongeschiktheid diverse wijzingen ondergaan, vooral gericht op beperking van de instroom. Zo is in 2002 de Wet verbetering poortwachter in werking getreden, gericht op vroegtijdige reïntegratie van zieke werknemers. Eind 2005 is de WIA in de plaats gekomen van de WAO, waarbij WAO bleef bestaan voor werknemers die vóór 2004 arbeidsongeschikt waren geworden. De WIA is opgebouwd uit twee regelingen: de Inkomensverzekering voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikten (IVA) en de regeling Werkhervatting gedeeltelijk arbeidsgeschikten (WGA). Het doel van de WIA is om werkgevers en werknemers middels financiële prikkels te stimuleren zich in te zetten om werknemers bij gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid aan het werk te houden. De WAZ is in 2004 afgeschaft, maar mensen die voordien een uitkering ontvingen, behouden die. Per 1 januari 2010 is de Wajong ingrijpend gewijzigd. Het doel van de nieuwe Wajong (Wet Wajong) is om jonggehandicapten te helpen bij het vinden en houden van betaald werk.

Het totaal aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is na 2003 voortdurend afgenomen. Eind 2012 werden er 8 duizend uitkeringen minder verstrekt dan eind 2011. Logischerwijs neemt het aantal uitkeringen krachtens de stopgezette regelingen WAO en WAZ voortdurend af. Het recht op een dergelijke uitkering vervalt bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd, of eventueel eerder – na een herkeuring. Het aantal IVA- en WGA-uitkeringen neemt sinds het ingaan van de WIA voortdurend toe. In 2012 bedroeg de gezamenlijke toename 23 duizend. Dit is in lijn met eerdere stijgingen. Het aantal Wajong-uitkeringen stijgt al jaren. In 2012 bedroeg de toename 10 duizend. Na 2010 is de jaarlijkse toename iets kleiner geworden.

Arbeidsongeschiktheidsuitkering vaak op grond van psychische aandoening

Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen naar diagnosecode en arbeidsongeschiktheidswet, ultimo 2012

	WAO	WAZ	Wajong	IVA	WGA	Alle wetten
	%					
Psych. aandoeningen, gedragsstoornissen	39	22	75	17	43	48
Ziekten van het botspierstelsel	31	42	3	22	26	22
Ziekten van het zenuwstelsel, oog en oor	9	11	10	21	8	10
Hormonale ziekten	8	7	9	4	4	7
Overige ziekten en aandoeningen	7	8	2	18	12	7
Ziekten van hartvaatstelsel en bloed	5	9	1	18	7	5

Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

Bijna de helft van alle arbeidsongeschiktheidsuitkeringen wordt verstrekt op grond van psychische aandoeningen en gedragsstoornissen. Bij 22 procent van de uitkeringen betreft de bijbehorende diagnose een aandoening van het botspierstelsel. Hoe vaak een bepaalde diagnosecode voorkomt verschilt duidelijk per arbeidsongeschiktheidswet. Onder personen met een Wajong-uitkering ontvangt precies driekwart deze uitkering op grond van een psychische aandoening. WAZ-uitkeringen worden het meest verstrekt vanwege een aandoening van het botspierstelsel. Psychische aandoeningen en gedragsstoornissen kwamen hier maar in 22 procent van de gevallen voor. Bij de IVA-uitkeringen is de verdeling over de verschillende diagnoses gelijkmatiger. IVA-uitkeringen worden in 22 procent van de gevallen verstrekt op grond van een ziekte van het botspierstelsel en in 21 procent van de gevallen vanwege een aandoening van het zenuwstelsel, oog of oor. De overig onderscheiden diagnosecodes, met uitzondering van de hormonale aandoeningen, liggen rond de 18 procent.

Uitkeringsdichtheid het laagst in provincie Utrecht

Het aantal personen tot 65 jaar met een arbeidsongeschiktheids-, WW- of bijstandsuitkering per duizend inwoners kwam eind 2012 voor geheel Nederland op 132 uit. De uitkeringsdichtheid (op basis van deze drie soorten uitkeringen) varieert duidelijk per provincie. De laagste dichtheid kwam voor in Utrecht en Zeeland met waarden van respectievelijk 113 en 114. De provincies Groningen en Zuid-Limburg telden relatief het grootste aantal personen met een uitkering. Het ging om 157 respectievelijk 160 per duizend inwoners.

2.5.6 Aantal personen 15-65 jaar met een arbeidsongeschiktheids-, WW- of bijstandsuitkering per duizend inwoners, ultimo 2012

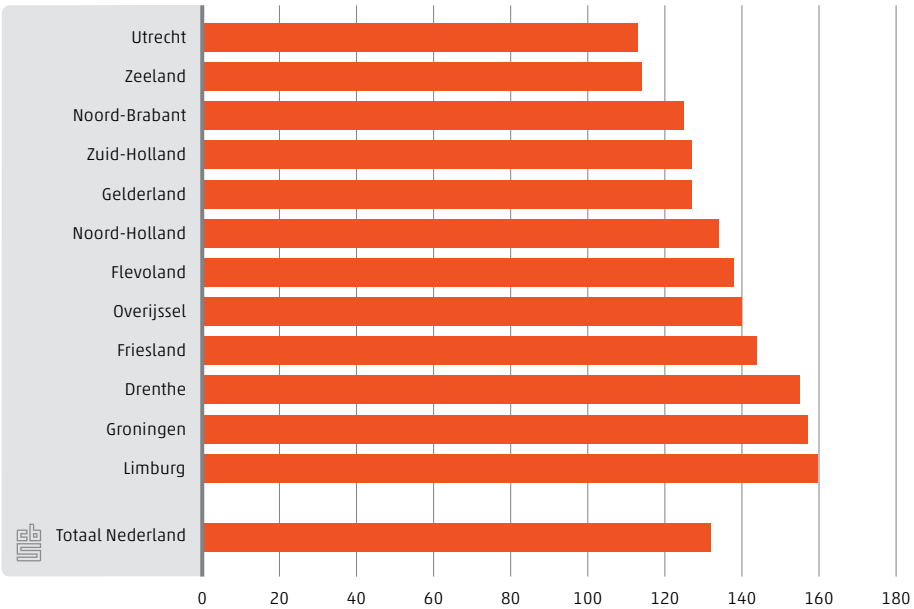

Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, Statistiek werkloosheidsuitkeringen en Statistiek bijstandsuitkeringen.

De grootste bijdrage aan de uitkeringsdichtheid wordt geleverd door personen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Per duizend inwoners van Nederland waren er 69 met een arbeidsongeschiktheidsuitkering, 31 met WW en 34 met een bijstandsuitkering. Bij de berekening van de uitkeringsdichtheid zijn de uitkeringsontvangers die in het buitenland wonen niet meegerekend. Eind 2012 ging het om ruim 18 duizend personen. Van hen hadden er ruim 16 duizend een arbeidsongeschiktheidsuitkering en bijna 2 duizend een WW-uitkering. Bijstandsontvangers mogen niet in het buitenland wonen.

3. Economie en milieu

De ontwikkeling van de economie is van invloed op het milieu. Over het algemeen geldt dat hoe harder de economie groeit, hoe slechter het gaat met het milieu. In dit hoofdstuk worden het energieverbruik en de uitstoot van schadelijke stoffen door de Nederlandse economie in beeld gebracht. Daarnaast is er aandacht voor het grondstoffenverbruik (aardgas) en voor de opbrengsten van de verschillende milieubelastingen en -heffingen.

3.1 Inleiding

Terwijl in 2012 de economie een krimp van ruim 1 procent liet zien, groeide het energieverbruik licht en bleef de uitstoot van broeikasgassen gelijk. Dat energieverbruik en broeikasgasemissies ondanks de economische krimp nagenoeg op het niveau van 2011 bleven, komt door de koudere winter ten opzichte van 2011. Hierdoor werd meer verstookt voor ruimteverwarming: vooral huishoudens verstookten meer aardgas. De economische krimp in 2012 had zijn weerslag op grondstofgebruik en andere emissies. Het gasgebruik door elektriciteitsproducenten nam af, omdat zij minder elektriciteit hoefden te produceren. Daarnaast daalden de emissies van verzurende stoffen licht en die van fijnstof wat meer, vooral door aangepaste brandstoffen en schonere productietechnieken.

3.1.1 Economische ontwikkeling versus emissies en energieverbruik

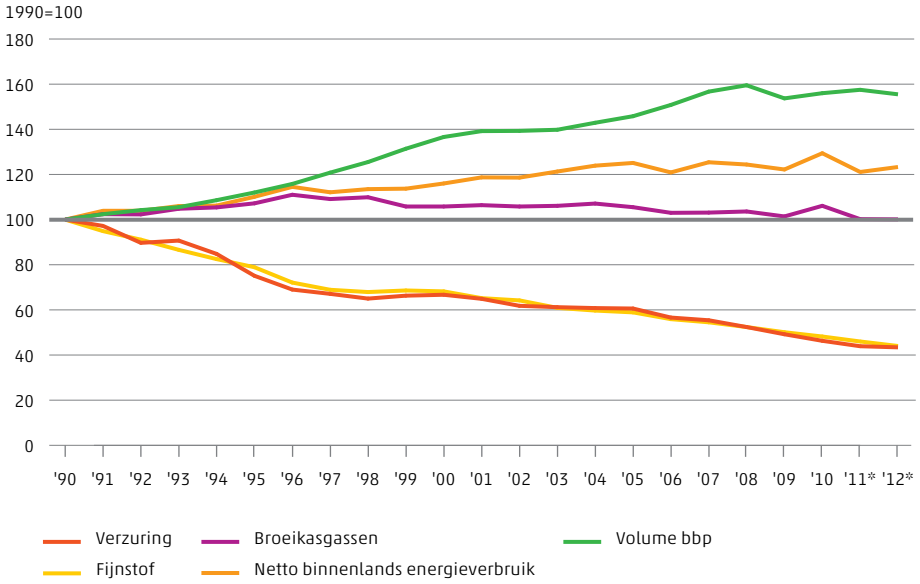

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

3.2 Energieverbruik

Energieverbruik Nederlandse economie licht gestegen

Het netto energieverbruik[1)] door de Nederlandse economie steeg in 2012 met bijna 2 procent. Dit is een relatief kleine stijging gezien de daling van 5 procent in 2011. De iets koudere winter en de grotere vraag naar energie van de chemische industrie zijn de belangrijkste oorzaken van de stijging. De stijging werd nog enigszins getemperd door de economische crisis, waardoor vooral industriële bedrijven minder vraag hadden naar energie. Daarnaast werd er meer goedkope elektriciteit uit vooral Duitsland ingevoerd, waardoor Nederland zelf minder energie hoefde te verbruiken om elektriciteit mee te produceren.

3.2.1 Energieverbruik en temperatuurverloop

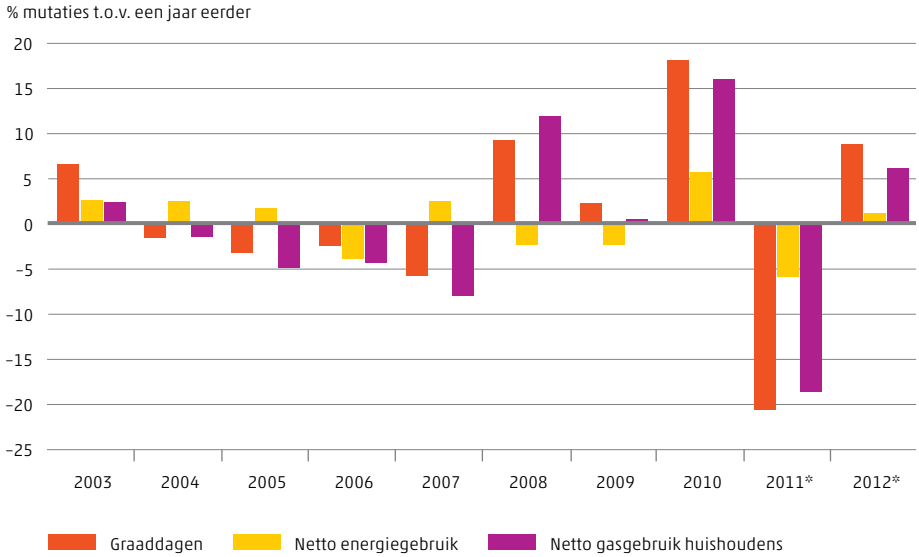

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Het weer is van grote invloed op het totale energieverbruik. Vooral huishoudens, maar ook de dienstverlening, verbruiken veel meer aardgas als de winters relatief

[1)] Met 'netto' wordt hier het totale energiegebruik bedoeld, dus ook energie die gebruikt is om energie op te wekken in bijvoorbeeld elektriciteitscentrales.

koud zijn. In figuur 3.2.1 zien we de ontwikkeling van het netto energiegebruik van de gehele economie en het gasgebruik door huishoudens vergeleken met de ontwikkeling van het aantal graaddagen[2]. Het jaar 2012 was gemiddeld kouder dan 2011. Huishoudens verbruikten dan ook 6 procent meer aardgas dan het jaar ervoor.

3.2.2 Netto energiegebruik en toegevoegde waarde per bedrijfstak, 2012*

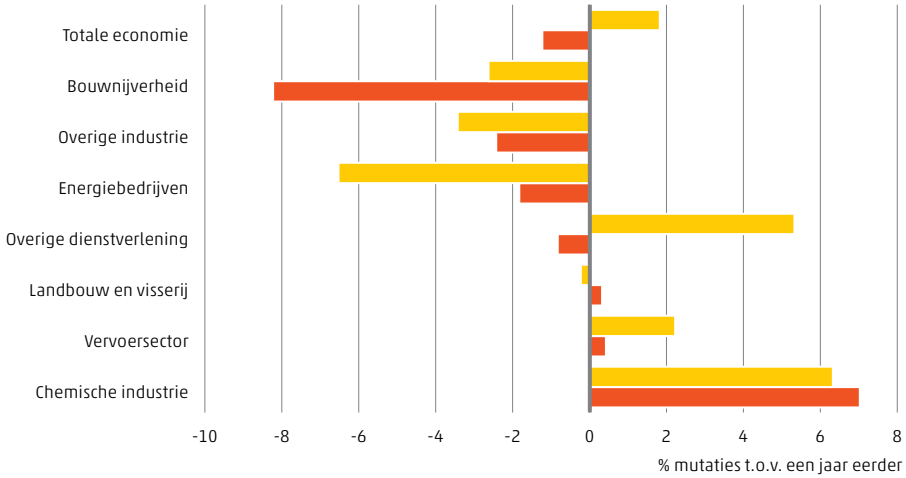

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

De ontwikkeling van het energiegebruik op bedrijfstakniveau beweegt slechts beperkt mee met de ontwikkeling van de toegevoegde waarde. Zo bleef het energieverbruik van de energiebedrijven, de chemische industrie en de overige industrie achter bij de ontwikkeling van de toegevoegde waarde. Daar staat tegenover dat de overige dienstverlening, de vervoersector, de bouwnijverheid en de afvalbewerking een hoger netto energiegebruik hadden in verhouding tot hun toegevoegde waarde.

Onder energiebedrijven verstaan we zowel bedrijven die energie produceren, als bedrijven die in energie handelen of transporteren. In Nederland daalde de

[2] Het aantal graaddagen per jaar geeft een indicatie van de behoefte aan verwarming. Komt de maximumtemperatuur op een dag onder de 18 graden Celsius, dan rekent men voor elke graad hieronder 1 zogenaamde graaddag. Bij een temperatuur van 10 graden betreft het dus 8 graaddagen. Om tot een jaartotaal te komen, worden alle graaddagen bij elkaar opgeteld.

productie van elektriciteit, wat gepaard ging met een lager energieverbruik door opwekkers van elektriciteit. De handel in gas nam echter wel toe en de handel in elektriciteit bleef ongeveer gelijk doordat Nederland meer stroom uit het buitenland importeerde. Duitsland had namelijk regelmatig een overschot aan duurzame energie die voor een lage prijs kon worden geïmporteerd.

De vervoersector liet over 2012 een gevarieerd economisch beeld zien. Het vervoer over water en het vervoer door de lucht namen toe (beide met ongeveer 3 procent), terwijl het vervoer over land afnam (met 1,5 procent). Tegelijkertijd is het netto energiegebruik van zowel het vervoer over land als van de luchtvaart licht gedaald. Het netto energiegebruik van de scheepvaart steeg daarentegen met bijna 6 procent. De relatief lage groei van het netto energiegebruik door de luchtvaart wordt verklaard door de hogere bezettingsgraad van de luchtvaartmaatschappijen.

In de meeste bedrijfstakken van de industrie, zoals de basismetaalindustrie, de bouwmaterialenindustrie en de productie van elektrische apparatuur, is het energieverbruik onder invloed van de economische crisis gedaald. Belangrijke uitzondering is de chemie waar zowel de productie als het energieverbruik toenam. De chemie wist zijn productie te vergroten dankzij de groeiende vraag naar chemische producten, vooral vanuit landen buiten Europa.

3.3 Emissies

Broeikasgasemissies blijven gelijk in 2012

De uitstoot van broeikasgassen in Nederland is in 2012 ten opzichte van een jaar eerder praktisch gelijk gebleven. Dit terwijl de economie in 2012 kromp met 1,2 procent. De emissie-intensiteit, de uitstoot van broeikasgassen gedeeld door het bbp, is hierdoor gestegen. In 2011 was er nog sprake van een substantiële daling van de emissie-intensiteit. Dat de economische krimp niet gepaard is gegaan met een daling van de emissies komt door het koude weer. De uitstoot van koolstofdioxide (CO_2) veranderde hierdoor per saldo nauwelijks. Wel nam de emissie van methaan (CH_4) af met 1,4 procent en die van lachgas (N_2O) met 0,2 procent.

In 2012 was er een lange periode met winterweer. Het relatief koude weer zorgde voor extra gebruik van aardgas voor ruimteverwarming ten opzichte van 2011.

Hierdoor steeg de uitstoot van broeikasgassen: niet alleen door huishoudens (met 3,5 procent), maar ook door bedrijfstakken waar verwarming van gebouwen een belangrijk deel vormt van het energiegebruik, zoals bij een groot deel van de dienstverlening.

Ook de emissies van de industrie, in het bijzonder van de chemie, groeiden weer, gemiddeld met iets meer dan 0,4 procent. Diverse andere industrieën vertoonden wel een daling van hun emissies. De uitstoot van broeikasgassen daalde vooral bij de elektriciteitsbedrijven. Door een positief importsaldo nam de binnenlandse productie af in vergelijking met 2011 en werd er minder CO_2 uitgestoten. De (glas) tuinbouw bespaarde ondanks het koudere weer op aardgas en verminderde daardoor de broeikasgasuitstoot met bijna 2 procent. Door de hoge energieprijzen kozen veel telers er tijdens het koude weer voor de verwarming niet meteen hoger te zetten. Ook werd er beter geïsoleerd door gebruik van energieschermen. Zowel de productie als de toegevoegde waarde van de tuinbouw nam af.

Chemische industrie stoot ruim
3% meer broeikasgassen uit

Het herstel van de chemische industrie was een van de lichtpuntjes van de Nederlandse economie in 2012. De groei in economische activiteit ging echter gepaard met meer energiegebruik en dus stootte deze industrietak ruim 3 procent meer broeikasgassen uit dan een jaar eerder. Van alle drie de broeikasgassen (koolstofdioxide, lachgas en methaan) werd meer uitgestoten. De afvalverwerkende industrie slaagde er in de uitstoot van broeikasgassen te verminderen. Dat kwam niet alleen doordat er minder afval werd verbrand, maar ook doordat de uitstoot van de nog bestaande afvalstortplaatsen terugliep.

In de dienstverlening steeg de uitstoot van broeikasgassen door het hogere verbruik van energie voor verwarming. Bij de meeste bedrijfstakken hangt een stijging van de broeikasgasemissies samen met een hoger energieverbruik. Elektriciteitscentrales vormden hierop in 2012 een uitzondering. Voor de productie van elektriciteit werd relatief minder aardgas gebruikt, ten gunste van het

goedkopere steenkool. Omdat bij de verbranding van steenkool relatief meer emissies vrijkomen dan bij aardgas daalden de CO_2-emissies minder dan het energiegebruik. De energie-inzet daalde met 9 procent terwijl de CO_2-emissies als gevolg van de nieuwe brandstofmix met slechts 4,9 procent daalden.

Er zijn verschillende definities in gebruik voor het bepalen van de hoeveelheid broeikasgasemissies van een land. De hier gehanteerde definities komen uit de milieurekeningen, een satellietrekening van de nationale rekeningen die gericht is op het gebruik van natuurlijke hulpbronnen door de economie en de milieu-effecten van economische activiteiten. De scheiding tussen binnenlandse en buitenlandse emissies vindt plaats in overeenstemming met de principes waarop binnen de nationale rekeningen de scheiding tussen binnenlandse en buitenlandse productie wordt aangebracht. In onderstaand kader zijn de verschillende in omloop zijnde definities in kaart gebracht en toegepast. De emissiegegevens volgens de milieurekeningen wijken af van de cijfers die Nederland moet rapporteren aan het IPCC, dat toezicht houdt op naleving van het Kyoto-protocol.

Volgens de Kyoto-afspraken moest Nederland in de periode 2008–2012 een gemiddelde emissiereductie realiseren van 6 procent ten opzichte van basisjaar 1990. Volgens de IPCC-definities lag de uitstoot van broeikasgassen in 2012 10 procent onder het niveau van 1990, het 'basisjaar' van het Kyoto-Protocol.[3)] Volgens de definities van de milieurekeningen bevonden de broeikasgasemissies zich in 2012 echter op hetzelfde niveau als in 1990.

Dat de broeikasgasemissies volgens de IPCC-definitie zijn gedaald met 10 procent, maar gelijk zijn gebleven volgens de milieurekeningen, ligt vooral aan de sterk gestegen bijdrage van Nederlands ingezeten in het buitenland (zie kader). Emissies veroorzaakt door zowel het internationaal vervoer door Nederlandse bedrijven als de buitenlandse reizen van Nederlandse huishoudens zijn de laatste twee decennia sterk toegenomen.

Om de Kyoto-doelstelling te halen, heeft Nederland gebruik gemaakt van de zogenaamde 'flexibele Kyoto-mechanismen'. Hierbij financierde Nederland projecten voor emissiereducties in het buitenland en ontving het in ruil daarvoor emissierechten terug. Het gebruik van deze 'flexibele mechanismen' blijft mogelijk voor het behalen van de nieuwe doelstelling die loopt van 2013 tot 2020.

[3)] De totale broeikasgasemissie voor het basisjaar bestaat uit de som van emissies van koolstofdioxide-, methaan- en lachgasemissies in 1990 en emissies van F-gassen in 1995. Hierdoor is de gecalculeerde emissie in het basisjaar iets hoger dan de werkelijke emissie in 1990.

Verschillen in de definities van de uitstoot van broeikasgassen

In Nederland worden de emissies naar de lucht, waaronder CO_2, volgens verschillende definities gepubliceerd. Hieronder worden de verschillen voor broeikasgasemissies kort toegelicht.

Volgens het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)

Voor het voeren van internationaal beleid (zoals de Kyoto-afspraken) is door het IPCC een voorschrift opgesteld om per land de emissie van broeikasgassen te bepalen. In het IPCC-totaal blijft de zogenaamde korte koolstofkringloop, zoals het verbranden van biomassa in houtkachels en biochemische processen, buiten beschouwing. Hiervan wordt verondersteld dat deze niet structureel bijdraagt aan de toenemende concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer. De vervuiling door het verkeer wordt berekend aan de hand van de totale hoeveelheid in het binnenland afgeleverde motorbrandstof, ongeacht de nationaliteit van de gebruiker of de locatie van het daadwerkelijke gebruik en de hiermee samenhangende emissie.

Volgens de Balans van de Leefomgeving

In de tweejaarlijks door het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) gepubliceerde Balans van de Leefomgeving publiceert het PBL (naast het IPCC-cijfer) ook CO_2-emissies die zijn gecorrigeerd voor temperatuurschommelingen. Hiermee wordt het verbruik van aardgas voor ruimteverwarming in bovengemiddeld koude of warme jaren gecorrigeerd om de trendmatige ontwikkeling van CO_2-emissies zichtbaar te maken.

Aansluittabel broeikasgasemissies in Nederland[1)]

	1990	2000	2009	2010	2011*	2012*
	Mton CO_2-equivalenten					
1. Stationaire bronnen[2)]	187	183	172	184	169	168
2. Mobiele bronnen volgens CBS	33	40	42	42	43	43
3. Mobiele bronnen volgens IPCC	31	37	38	38	39	37
4. Kort-cyclische CO_2	6	8	12	13	13	13
5. Totaal, IPCC (excl. LULUCF)[3)] = 1 + 3 – 4 (Kyoto-protocol)	213	213	198	209	194	193
6. Temperatuurcorrectie	4	3	–1	–6	2	–1
7. Totaal, Balans van de Leefomgeving (PBL) = 5 + 6	217	216	197	203	196	191
8. CBS, actuele emissie in Nederland= 1 + 2	220	223	215	226	212	211
9. Ingezetenen in het buitenland	15	26	25	25	26	26
10. Niet-ingezetenen in Nederland	5	6	7	7	7	7
11. CBS, totale emissie door ingezetenen, milieurekeningen = 8 + 9 – 10	230	243	233	244	231	230

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

1) Wegens afrondingsverschillen tellen de sommen van de onderdelen niet altijd op tot het totaal.

2) Stationaire bronnen is inclusief kort-cyclische CO_2.

3) Land Use, Land Use Change and Forestry. Ofwel: landgebruik, veranderingen in landgebruik en bosbouw. Dit betreft het effect van landgebruik en bosbouw op de uitstoot van broeikasgassen en de vastlegging van CO_2 in biomassa.

Actuele emissie volgens het CBS

Het CBS publiceert jaarlijks de actuele emissie van broeikasgassen in Nederland. Hierbij gaat het om de daadwerkelijke uitstoot binnen de landsgrenzen. In tegenstelling tot het IPCC-voorschrift en de Milieubalans wordt hierbij gekeken naar de uitstoot van verkeer en andere mobiele bronnen in Nederland, ongeacht waar de brandstof is getankt. Net als bij het IPCC-cijfer wordt geen temperatuurcorrectie uitgevoerd. Wanneer een jaar met een hoge gemiddelde temperatuur wordt gevolgd door een jaar met een lage gemiddelde temperatuur zullen de actuele emissie (het CBS-cijfer) en het IPCC-cijfer een grotere stijging (of minder grote daling) vertonen dan het alternatieve cijfer van de Balans van de Leefomgeving.

Milieurekeningen

De actuele emissie wordt in de milieurekeningen in aangepaste vorm gepresenteerd. Bij de aansluiting van milieugegevens op de economische kerngegevens van de nationale rekeningen is het onderscheid tussen ingezetenen en niet-ingezetenen van belang. In de nationale rekeningen wordt de totale productie bepaald als de som van de productie door alle ingezeten producenten. Deze productie door Nederlandse ingezetenen en de hiermee samenhangende vervuiling kan echter ook in het buitenland plaatsvinden. Hierbij gaat het voornamelijk om internationaal transport door wegverkeer,

luchtvaart en scheepvaart. Omgekeerd veroorzaken niet-ingezetenen ook vervuiling binnen de landsgrenzen van Nederland, die in de milieurekeningen niet wordt meegeteld. Het verschil tussen de vervuiling samenhangend met de Nederlandse economie en de totale uitstoot op Nederlands grondgebied wordt dus bepaald door de vervuiling van ingezetenen in het buitenland minus de vervuiling van niet-ingezetenen in Nederland.

Emissies verzurende stoffen licht gedaald

De totale uitstoot van verzurende stoffen, uitgedrukt in zuurequivalenten, is in 2012 met 1 procent afgenomen ten opzichte van het voorafgaande jaar. Sinds 1990 is de emissie van deze stoffen met 57 procent gedaald. Verzuring van het leefmilieu wordt veroorzaakt door de uitstoot en neerslag van stikstofoxiden (NO_x), zwaveldioxide (SO_2) en ammoniak (NH_3). Verzuring heeft invloed op de (bio)diversiteit en kan schade veroorzaken aan kwetsbare natuurgebieden, zoals bossen en heide. Omdat verzuring het grond- en oppervlaktewater aantast, vormt het ook een risico voor de drinkwatervoorziening. Vooral de landbouw- en vervoersector zijn verantwoordelijk voor de verzurende emissies.

Verdere daling stikstofemissies

De stikstofoxide-emissies verbonden aan de Nederlandse economie liepen in 2012 verder terug met 1 procent ten opzichte van 2011. De emissies als gevolg van het vervoer over land daalden met 5 procent, bij een productiedaling van 1,5 procent. Dit komt door schonere motoren, mede aangezet door de stapsgewijze aanscherping van de emissienormen voor dieselmotoren, vooral bij de vrachtauto's en (landbouw)werktuigen. De emissies als gevolg van het vervoer over water bleven gelijk; die van het vervoer door de lucht stegen nog (4 procent). De productie van zowel de scheepvaart- als de luchtvaartsector groeide met 3 procent. Doordat zeeschepen langzamer zijn gaan varen werd brandstof bespaard en minder NO_x uitgestoten.

De NO_x-emissies veroorzaakt door elektriciteitsproductie daalden met 5 procent doordat wederom minder stroom werd opgewekt, bijna 10 procent minder in 2012. Doordat de brandstofmix en inzet van specifieke centrales ook veranderden, daalden de emissies niet navenant mee. De emissies vertonen wel een dalende trend: ondanks aanzienlijke toename van de stroomproductie lagen de NO_x-emissies in 2012 op minder dan een kwart van het niveau in 1990. Vergaande emissiereductiemaatregelen bij de centrales hebben geleid tot een daling van meer dan 60 procent sinds 2003.

De hoeveelheid NO_x die huishoudens rechtstreeks uitstoten, is gestaag afgenomen sinds 1990. Dit wordt grotendeels verklaard doordat het rijdende autopark steeds schoner wordt, onder invloed van steeds strengere (Europese) normen voor de uitstoot van stikstof door personenauto's. Verder hebben verbeterde verwarmingsketels met een schonere en efficiëntere verbranding en nieuwe technieken voor ruimteverwarming bijgedragen aan de reductie.

3.3.1 Bijdrage aan toegevoegde waarde en milieuthema's, 2012*

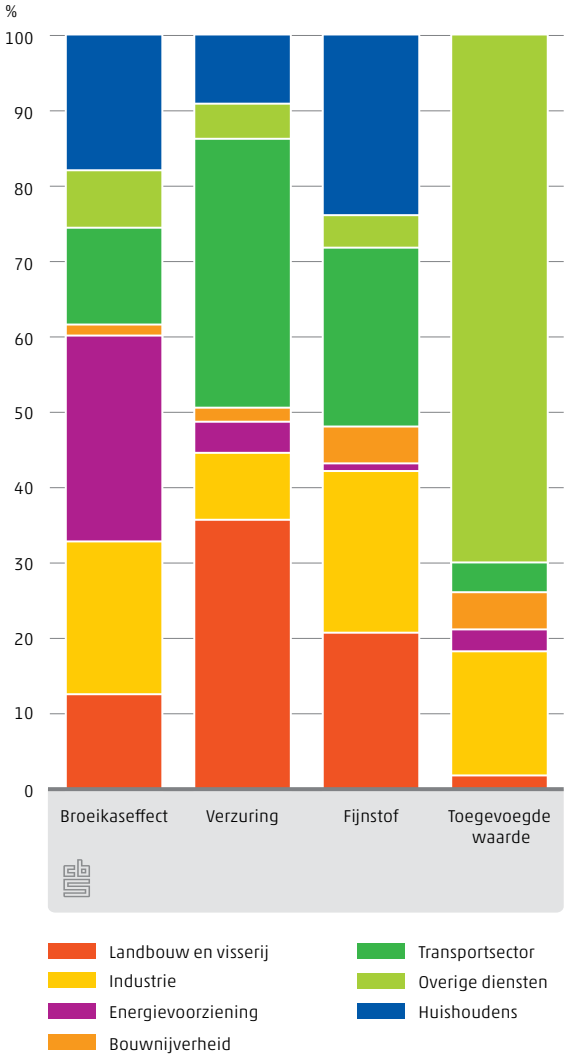

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Zwaveluitstoot gestegen

De emissies van zwaveldioxide stegen in 2012 met 5 procent. Deze emissies worden vooral veroorzaakt door vervoer over water (44 procent), op afstand gevolgd door de aardolie-industrie (19 procent), de elektriciteitsbedrijven (10 procent), de basismetaalindustrie (9 procent) en de luchtvaart (5 procent). Met uitzondering van de zeevaart veroorzaakten deze grote vervuilers aanzienlijk meer emissies in 2012 dan een jaar eerder. In de zeevaart bleven de emissies gelijk na een sterke afname in recente jaren door aanscherping van de emissienormen door de internationale scheepvaartorganisatie (IMO).

Ammoniakemissies gedaald

De ammoniakemissies, voornamelijk veroorzaakt door de veeteelt, daalden met 4 procent in 2012. Zowel de rundveehouderij als de varkenshouderij vertoonde een daling. De NH_3-emissies zijn sinds 1990 met 70 procent afgenomen. Deze afname werd behaald door een verkleining van de veestapel, eiwitarmer voer, afdekking van mestopslagen, en emissiereductietechnieken bij de huisvesting van de dieren en bij bemesting.

Uitstoot fijnstof gedaald

Fijnstof, deeltjesvormige luchtverontreiniging, kan schadelijk zijn voor de luchtwegen. De uitstoot van fijnstof is door een reeks aan maatregelen in de afgelopen twee decennia flink gereduceerd. De voornaamste bronnen zijn het vervoer, de veehouderij en enkele industrietakken. Binnen de industrie gaat het vooral om de voedings- en genotmiddelenindustrie, de chemische industrie, de aardolie-industrie, de basismetaalindustrie en de bouwmaterialenindustrie.

De totale emissie van fijnstof in 2012 is met 4 procent gedaald ten opzichte van 2011. De fijnstofemissies nemen gestaag af sinds begin jaren negentig van de vorige eeuw. In ruim twee decennia zijn de emissies met 56 procent gereduceerd. Die reductie werd vooral gerealiseerd bij de basismetaalindustrie, de raffinaderijen, de chemische industrie en in mindere mate bij de metaal- en bouwmaterialenindustrie. De inzet van verbeterde technieken bij de bedrijven is aangejaagd door milieuregelgeving, waaronder het Besluit Emissie-Eisen Stookinstallaties (BEES) en de Nederlandse Emissie Richtlijn Lucht (NER).

Het vervoer blijft verantwoordelijk voor bijna de helft (46 procent) van de totale fijnstofemissie. Vooral de gebruikte brandstofsoort is bepalend voor de hoeveelheid fijnstofemissie door motoren. Aardgas, LPG en in mindere mate benzine zijn de schonere brandstoffen en veroorzaken bij verbranding relatief

weinig fijnstof. De zwaardere brandstoffen, zoals stookolie en diesel, zijn over het algemeen vervuilender. Daarbij is echter zeer bepalend welke techniek wordt toegepast. Zo hebben de nieuwste dieselmotoren, met gebruikmaking van de modernste inspuittechnologie met brandstofinjectie onder heel hoge druk, en voertuigen uitgerust met roetfilters een veel lagere uitstoot dan de oudere motoren. De toepassing van de nieuwe verbeterde technieken in het vervoer is sterk bevorderd door het stellen van steeds hogere emissie-eisen aan nieuwe voertuigen in Europa.

In de veehouderij komt bij de huisvesting van vee en in mindere mate bij de verwerking van veevoeder en grondstoffen fijnstof vrij. De uitstoot in deze bedrijfstak is met ruim een derde toegenomen sinds 1990 en besloeg 17 procent van het totaal in 2012.

Uitstoot van fijnstof met
4% gedaald

3.4 Grondstoffen

Daling aardgasreserves en stijging aardgasbaten

Eind 2012 werden de resterende verwachte aardgasreserves voor Nederland geschat op 1 130 miljard standaard kubieke meter (Sm^3).[4] Dit komt overeen met 38 335 petajoule aan verwachte aardgasreserve. Ter vergelijking, in 2012 bedroeg het netto verbruik door Nederlandse economische activiteiten 3 602 petajoule aan energie. De bruto productie van aardgas uit de Nederlandse gasvelden kwam in 2012 uit op 78 miljard Sm^3. In 2011 was dit 79 miljard Sm3.

[4] De 'standaard' kubieke meter (Sm^3) duidt op een kubieke meter aardgas of aardolie onder standaardcondities. Dit zijn referentiecondities met een temperatuur van 15°C en een luchtdruk van 1 atmosfeer.

De winning van aardgas gaat ten koste van de reserves. Tegenover de aardgasproductie staan de laatste jaren nauwelijks nog nieuwe vondsten. In 2012 is slechts 4 miljard Sm^3 aan nieuw aardgas ontdekt. Daarnaast zijn de reserves door een herevaluatie naar beneden bijgesteld met 25 miljard Sm^3. Per saldo is de resterende aardgasvoorraad daarom met 100 miljard Sm^3 afgenomen. Op basis van de netto jaarproductie in 2012 resteerde aan het eind van 2012 nog voor vijftien jaar aardgasvoorraad in de Nederlandse bodem.

Tegelijkertijd vertonen de aardgasbaten de laatste jaren een stijgende trend. In 2012 bedroegen de aardgasbaten 14,5 miljard euro, in 2011 was dit nog minder dan 12 miljard euro. De overheid profiteert dus sterk van de gestegen energieprijzen op de wereldmarkt.

3.4.1 Aardgasreserves en aardgasbaten

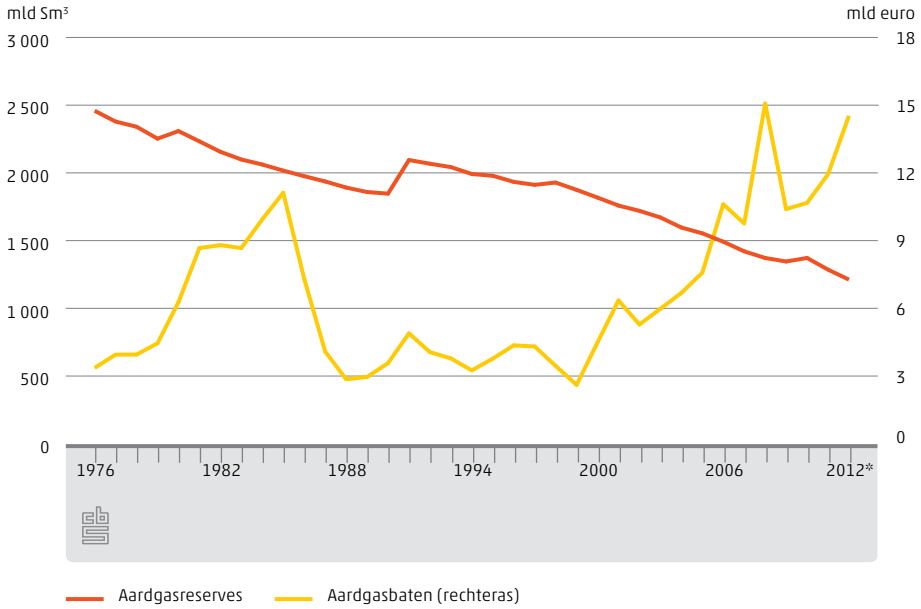

Bron: CBS, TNO, Ministerie van EL&I.

De waarde van de aardgasreserves kwam eind 2012 uit op 147 miljard euro. Daarnaast beschikt Nederland ook over aardoliereserves die eind 2012 werden gewaardeerd op ruim 6 miljard euro. Aardolie neemt daarmee ongeveer 4 procent van de totale waarde aan energiereserves in.

3.5 Milieubelastingen en milieuheffingen

Iedereen die in Nederland woont, werkt of vanuit Nederland inkomen ontvangt, draagt bij aan de druk op het milieu. Voorbeelden zijn het produceren van afval, het genereren van emissies en het gebruik van grondstoffen. Deze bijdrage kan ook indirect zijn door het aanschaffen van goederen en diensten waarbij in het productieproces vervuilende stoffen vrijkomen. Een van de middelen van de overheid om invloed uit te oefenen op de milieuproblematiek is door milieu-vervuilende activiteiten te belasten met zogenaamde milieubelastingen en milieuheffingen.

Milieubelastingen zijn belastingen die onder meer het afremmen van milieu-belastende activiteiten beogen via een verhoging van de prijs. De opbrengst van milieubelastingen gaat naar de algemene middelen van de overheid. Voorbeelden hiervan zijn de energiebelasting, de verpakkingenbelasting en de motorrijtuigenbelasting.

3.5.1 Milieubelasting- en totale belastinginkomsten overheid

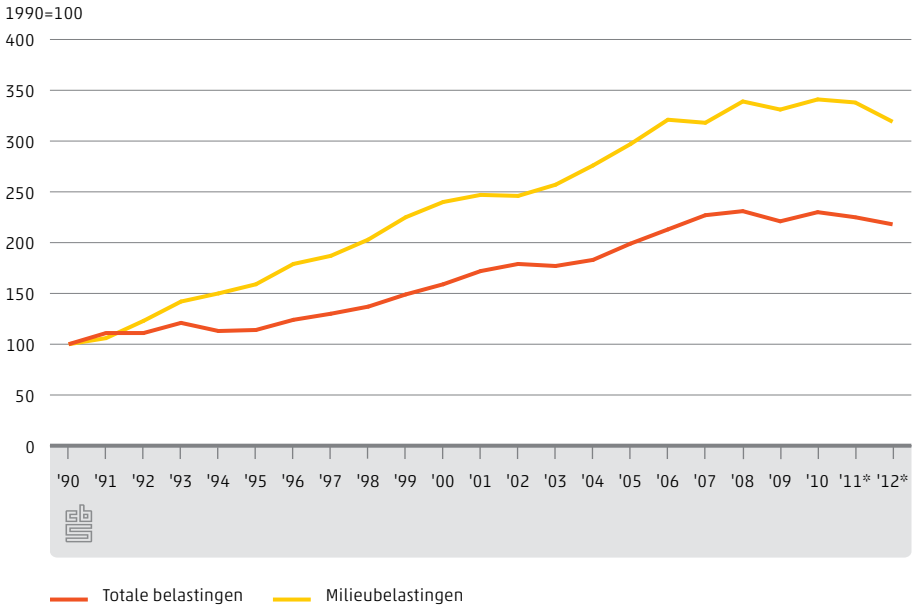

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

In tegenstelling tot de opbrengst van milieubelastingen wordt de opbrengst van milieuheffingen vaak gebruikt voor het verlenen van milieudiensten. Voorbeelden hiervan zijn de afvalstoffenheffing die de gemeente heft voor de verwerking van huisvuil en de zuiveringsheffing die betaald wordt aan water- of zuiveringsschappen voor de zuivering van afvalwater.

Opbrengsten milieubelastingen gedaald

Net als in 2011 zijn de opbrengsten van milieubelastingen en milieuheffingen in 2012 gedaald. Deze daling wordt veroorzaakt door een afname van 5,6 procent van de opbrengst van de milieubelastingen. Deze ontwikkeling loopt in lijn met de trend van de totale belastinginkomsten van de overheid. Ook daar vlakken de ontvangsten de laatste jaren af. Het aandeel van de milieubelastingen als onderdeel van de totale hoeveelheid belastingen ontvangen door de overheid is met 13,7 procent op het laagste punt sinds 2008.

3.5.2 Milieubelastingen, 2012*

Totale opbrengst: 18,6 miljard euro

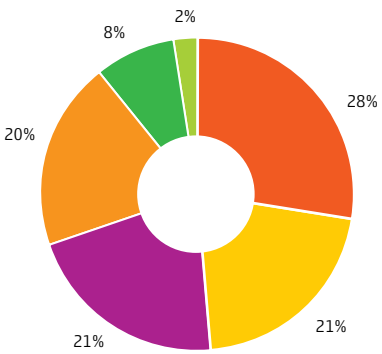

- Motorrijtuigenbelasting
- Accijnzen op benzine
- Energiebelasting
- Accijnzen op overige minerale oliën
- Belasting op personenauto's en motorrijwielen
- Overige milieubelastingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

De daling van de opbrengsten van de milieubelastingen is deels te verklaren door de afschaffing van de grondwaterbelasting en de afvalstoffenbelasting per 1 januari 2012. In 2011 leverden deze twee belastingen samen ongeveer 180 miljoen euro op. Belangrijker is echter de daling van de opbrengst van de belastingen op mobiliteit.

3.5.3 Belastingen op mobiliteit

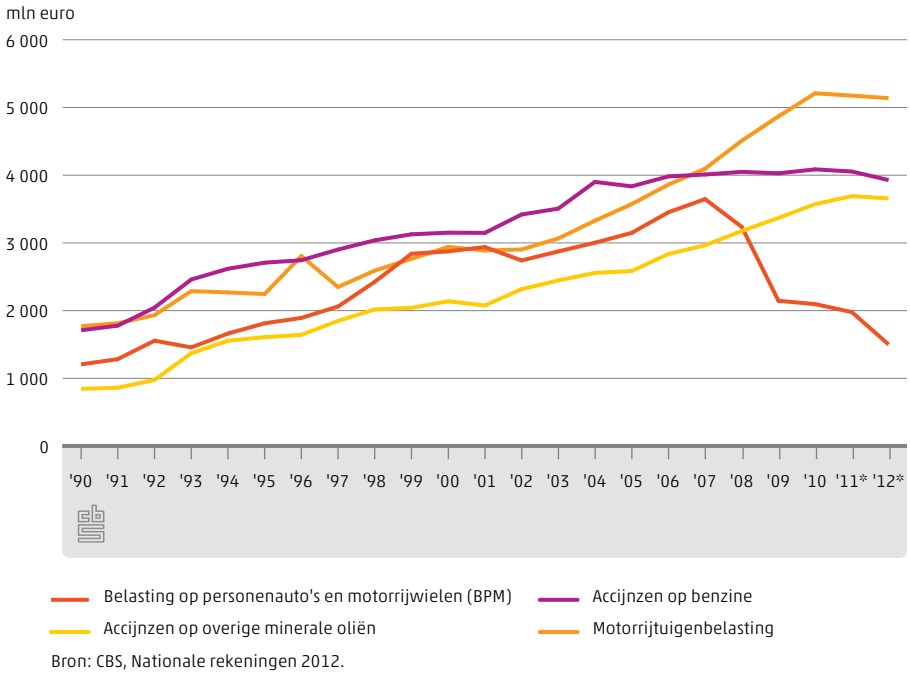

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Belastingen op mobiliteit gedaald

In 2012 was de opbrengst van alle belastingen op mobiliteit tezamen 14,2 miljard euro. Een jaar eerder brachten deze belastingen nog 14,9 miljard euro op. De opbrengsten van de motorrijtuigenbelasting (MRB) stegen sinds 1990, maar laten vanaf 2010 een daling zien. De opbrengst van de belasting van personenauto's en motorrijwielen (BPM) is de laatste jaren meer dan gehalveerd door de populariteit van BPM-vrijgestelde auto's, maar ook omdat er minder voertuigen worden verkocht. De opbrengst van de accijnzen stagneert de laatste jaren enigszins. In 2011 groeide de opbrengst van de accijnzen op overige minerale oliën nog, maar in 2012 daalde de opbrengst met bijna 1 procent.

De belastingen op mobiliteit worden voor een deel betaald door consumenten en voor een deel door producenten. In 2012 kwam 59 procent van de belastingen op

mobiliteit ten laste van consumenten. Onder de producenten leverden de sectoren handel, vervoer en horeca en de zakelijke dienstverlening in 2012 de grootste bijdragen aan de opbrengst van de belastingen op mobiliteit.

3.5.4 Opbrengsten mobiliteitsbelastingen per bedrijfstak, 2012*

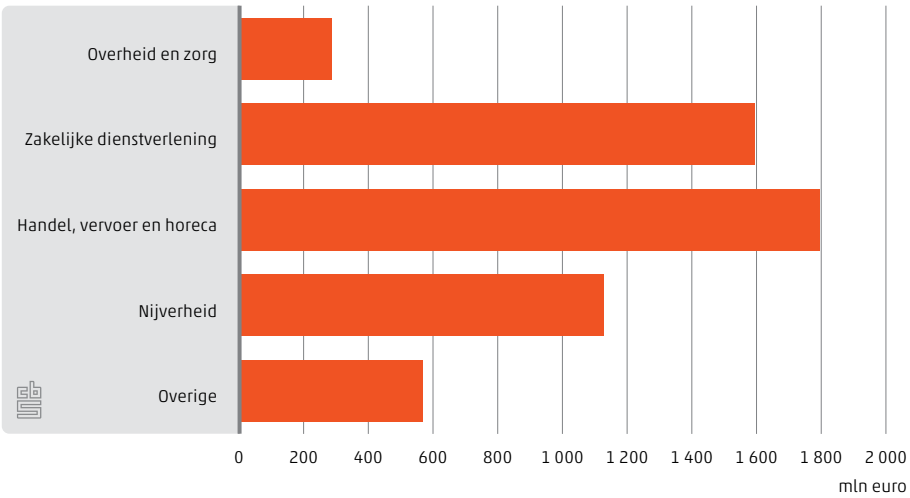

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Een nieuwe bron van overheidsinkomsten betreft de opbrengst van de CO_2-emissiehandel. Deze handel maakt het voor bedrijven mogelijk om emissierechten aan te kopen om zo de CO_2-uitstoot te dekken.[5] In 2011 brachten de emissierechten 92 miljoen euro op. In 2012 was dit nog maar 56 miljoen euro.

Milieuheffingen

In tegenstelling tot de opbrengst van de milieubelastingen is de opbrengst van de milieuheffingen gestegen. Vanwege het relatief kleine aandeel van de heffingen is de totale opbrengst van de milieubelastingen en milieuheffingen toch gedaald. In 2012 groeide de opbrengst van de milieuheffingen met 0,3 miljard euro tot 4,6 miljard euro. Deze groei wordt grotendeels veroorzaakt door de stijging van de opbrengsten van de reinigingsrechten en de rioolrechten. Deze twee heffingen samen leverden 3,4 miljard euro op.

[5] CBS (2012).

4.

Huishoudens

In 2012 besteedden huishoudens 1,6 procent minder dan in 2011. De consumptie van huishoudens loopt vooral terug doordat het beschikbaar inkomen al enkele jaren daalt. In 2012 nam het netto reëel beschikbaar inkomen van huishoudens af met 2,2 procent. De werkloosheid liep op en de loonontwikkeling van werknemers bleef achter bij de inflatie. Door dalende huizenprijzen is het niet-financiële bezit van huishoudens in waarde gedaald. Het financieel vermogen is echter toegenomen doordat de vorderingen sneller zijn gestegen dan de schulden.

4.1 Inleiding

In 2012 waren de financiële omstandigheden voor huishoudens niet gunstig. Het netto reëel beschikbaar inkomen van huishoudens daalde in 2012 met 2,2 procent. Het was voor het vijfde achtereenvolgende jaar dat het beschikbaar inkomen daalde. Bezitters van eigen woningen teerden in 2012 verder in op hun materieel vermogen. Dit kwam doordat de huizenprijzen voor het vierde jaar op rij daalden. De daling in 2012 was beduidend groter dan in de drie jaar voorafgaande jaren. Een belangrijke bron van inkomsten voor de huishoudens is loon. Het inzakken van de arbeidsmarkt raakt de huishoudens dan ook hard. De werkloosheid is sinds medio 2011 vrijwel onafgebroken opgelopen en de werkgelegenheid nam in 2012 af. Afgemeten aan het consumentenvertrouwen was de stemming onder consumenten in 2012 zeer negatief. Het geringe vertrouwen en de afname van het beschikbaar inkomen hebben een negatief effect gehad op de consumptie.

4.2 Consumptie

De afname van het beschikbaar inkomen en het geringe consumentenvertrouwen hadden grote gevolgen voor de bestedingen van huishoudens. Het volume van de consumptieve bestedingen door huishoudens kromp in 2012 met 1,6 procent. In 2011 kromp de consumptie al met 1,1 procent, na een matige groei in 2010 (0,3 procent). De consumptie door huishoudens leverde in 2012 een grote negatieve bijdrage aan de volumeontwikkeling van het bbp. Van de 1,2 procent krimp van het bbp kwam 0,7 procentpunt door de terugval van de huishoudensconsumptie.

Minder duurzame goederen gekocht

In 2012 gaven huishoudens 3,0 procent minder uit aan goederen en 0,3 procent minder aan diensten. Vooral duurzame consumptiegoederen, zoals wasmachines, televisies, meubels, auto's en kleding, waren minder in trek. Aan deze goederen besteedden de huishoudens 6,2 procent minder. Met 9,8 procent was de krimp in het vierde kwartaal het grootst. Dit had mogelijk te maken met de verhoging van het hoge btw-tarief van 19 naar 21 procent op 1 oktober 2012.

4.2.1 Consumptie door huishoudens (incl. IZWh's)

	2010	2011*	2012*	2012*
	% volumemutaties			mld euro
Goederen (1)	1,8	–2,2	–3,0	127
waarvan				
voedings- en genotmiddelen	0,3	–0,8	0,2	42
duurzame consumptiegoederen	1,5	–0,8	–6,2	46
overige goederen	3,8	–5,3	–2,3	39
Diensten (2)	–0,1	0,7	–0,3	148
Binnenlandse consumptie (1) + (2)	0,8	–0,6	–1,6	275
Consumptie niet-ingezetenen in Nederland (-)	8,6	4,5	2,9	14
Consumptie Nederlanders in het buitenland (+)	–3,4	–5,0	1,7	12
Nationale consumptie	0,3	–1,1	–1,6	273

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Ongeveer een zesde van de binnenlandse consumptieve bestedingen gaat op aan duurzame goederen. Deze aankopen zijn erg conjunctuurgevoelig. Bij financiële tegenvallers zien consumenten ervan af of ze stellen ze uit. Als het financieel meezit, komt er ruimte voor luxe en kunnen zij zich extra's permitteren. Bij economische voorspoed stijgen deze uitgaven dan ook meer dan gemiddeld. Onmiddellijk na het uitbreken van de kredietcrisis trapten huishoudens zwaar op de rem bij het kopen van duurzame goederen: de bestedingen hieraan daalden in 2009 met 6,4 procent. In 2010 ging het economisch weer wat beter en namen de bestedingen aan duurzame goederen toe met 1,5 procent. Hoewel de economie ook in 2011 nog groeide, krompen de bestedingen aan duurzame goederen toen echter weer (–0,8 procent).

Veel minder uitgegeven aan vervoermiddelen

In 2012 waren de bestedingen aan vervoermiddelen, na correctie voor prijsveranderingen, maar liefst 15,3 procent lager dan een jaar eerder. Er werden vooral minder auto's gekocht. De consumptie van personenauto's (zowel nieuwe als tweedehands) is in 2012 met ongeveer 20 procent gedaald.

De bestedingen aan voedings- en genotmiddelen lagen op vrijwel hetzelfde niveau als een jaar eerder (0,2 procent). In 2009 en 2011 werd er op deze post wel beknibbeld. Toen daalden deze bestedingen met respectievelijk 1,6 en 0,8 procent. De uitgaven aan voeding laten doorgaans een gematigde stijging zien, die samenhangt met de groei van de bevolking.

20% minder uitgegeven aan personenauto's

Lichte krimp bestedingen aan diensten

Aan diensten werd, voor prijsverandering gecorrigeerd, iets minder besteed dan een jaar eerder (0,3 procent). Meer dan de helft van de binnenlandse consumptie door huishoudens betreft bestedingen aan diensten. Tot deze consumptiecategorie behoren onder meer uitgaven aan huisvesting, medische zorg, verzekeringen, bus en trein, bioscoop en theater, telefonie en horecabezoek. Het volume van de bestedingen aan medische diensten en welzijnszorg is met 3,8 procent gegroeid. Deze forse stijging kwam onder meer doordat de gezinnen veel meer gingen betalen voor kinderopvang na de verhoging van de ouderbijdrage. Verder werd het eigen risico bij de basisverzekering tegen ziektekosten flink verhoogd. Aan woningdiensten werd 1,3 procent meer uitgegeven. Op horecabezoek en op recreatie en cultuur werd echter bezuinigd. De bestedingen hieraan krompen met respectievelijk 1,4 en 1,6 procent. Ook aan financiële en zakelijke diensten en aan vervoer en communicatie besteedden de huishoudens minder dan in 2011.

4.3 Beschikbaar inkomen

Dat de consumptie door huishoudens in 2012 afnam, kan voor een belangrijk deel worden verklaard uit de daling van het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens. Andere factoren zoals de malaise op de woningmarkt hebben ook invloed op de consumptie, zie *Consumptie huishoudens in Nederland gekrompen, in buurlanden gegroeid*. Sinds 2008 is het netto reëel beschikbaar inkomen van huishoudens ieder jaar gekrompen. Het beschikbaar inkomen vormt de som van alle inkomsten van huishoudens, minus de betaalde belastingen en sociale premies. Het cijfer over het *reëel* beschikbaar inkomen is gecorrigeerd voor prijsstijgingen.

4.3.1 Beschikbaar inkomen en consumptie door huishoudens (incl IZWh's) [1)]

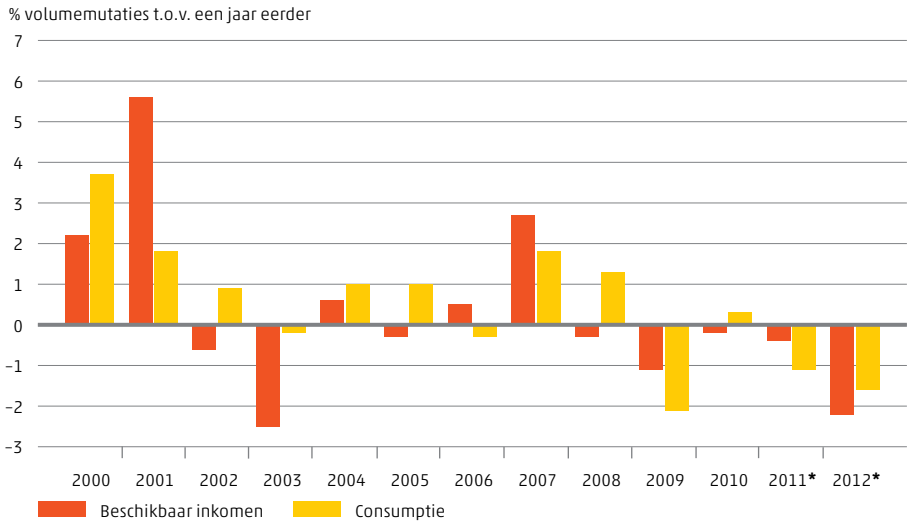

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.
[1)] In 2006 is de mutatie in het beschikbaar inkomen sterk beïnvloed door de Zorgverzekeringswet.

In 2012 daalde het netto reëel beschikbaar inkomen met 2,2 procent ten opzichte van een jaar eerder. De daling komt geheel voor rekening van de inflatie. Ongecorrigeerd voor prijsstijgingen bleef het beschikbaar inkomen vrijwel ongewijzigd ten opzichte van 2011. Belangrijke componenten van het beschikbaar inkomen zijn de beloning van werknemers, ontvangen sociale uitkeringen, het inkomen van zelfstandigen uit productieactiviteiten, inkomen uit vermogen en inkomens-

overdrachten. De som van deze inkomsten, minus betaalde belastingen en sociale premies, was in 2012 even hoog als in 2011.

Beperkte loonstijgingen en oplopende werkloosheid

De beloning van werknemers is in 2012 met een stijging van 0,8 procent sterk achtergebleven bij de inflatie (2,5 procent). De beloning van werknemers bestaat uit de door werknemers ontvangen lonen en de sociale premies ten laste van werkgevers. De lonen van werknemers namen nauwelijks toe. De stijging kwam dan ook geheel voor rekening van hogere werkgeverspremies, voornamelijk pensioenpremies.

4.3.2 Loonontwikkeling en inflatie

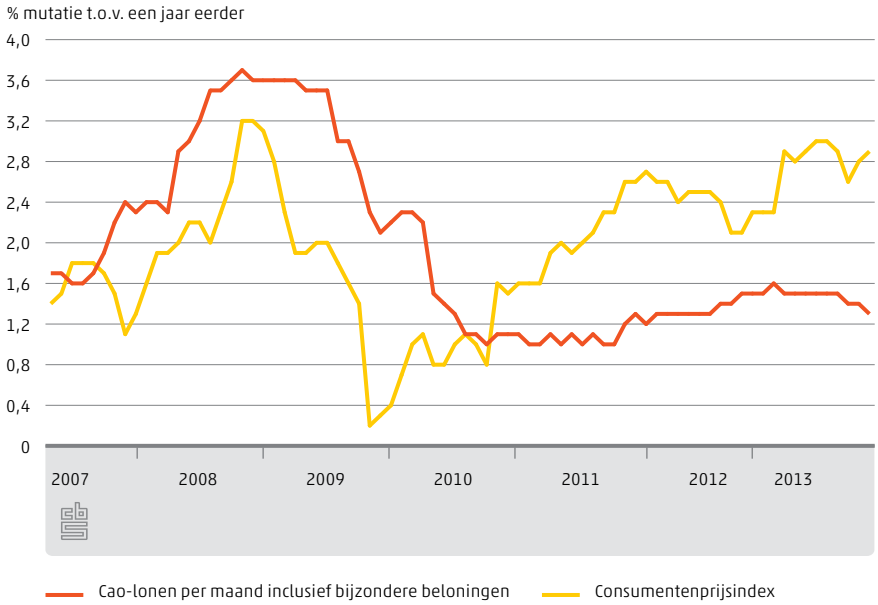

Bron: CBS, Statistiek Indexcijfers van cao-lonen en Consumentenprijsindex.

In 2012 zijn de cao-lonen met gemiddeld 1,4 procent gestegen. De contractuele loonkosten, dit zijn de cao-lonen inclusief werkgeverspremies, namen gemiddeld met 2,1 procent toe. Bij de overheid stegen de cao-lonen met slechts 0,6 procent. Dat de lonen bij de overheid zo weinig stijgen, komt doordat bij de rijksoverheid in 2011 een nullijn voor de lonen van ambtenaren is ingevoerd. Het totaal aan ontvangen lonen wordt negatief beïnvloed door een afnemende werkgelegenheid. Het aantal arbeidsjaren dat werknemers werkten nam in 2012 af met 0,9 procent.

De werkloze beroepsbevolking nam toe van 419 duizend in 2011 naar 507 duizend in 2012.

4.3.3 Bijdragen aan de mutatie van het reëel beschikbaar inkomen t.o.v. een jaar eerder

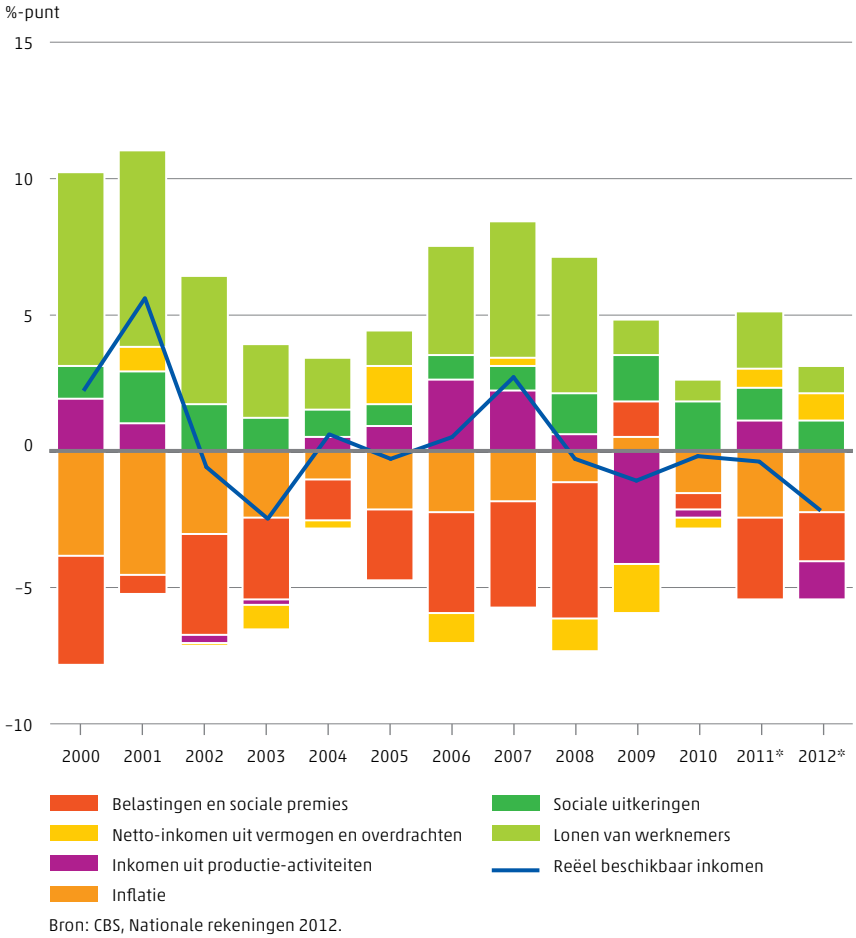

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Tegenover de beperkte loonontwikkeling van werknemers stond een stijging met 2,7 procent van de inkomsten uit sociale uitkeringen. Deze kunnen worden onderscheiden in wettelijke sociale uitkeringen verstrekt door de overheid (de wettelijke uitkeringen sociale verzekeringen en uitkeringen sociale voorzieningen), de uitkeringen rechtstreeks verstrekt door werkgevers en de particuliere pensioenenuitkeringen door verzekeraars en pensioenfondsen. De inkomsten uit de wettelijke uitkeringen sociale verzekeringen (47,8 miljard

euro) die hier een onderdeel van zijn, stegen met 4,6 procent nog sneller. Deze uitkeringen bestaan voor bijna tweederde uit de uitkeringen in het kader van de Algemene Ouderdomswet (AOW). Ook de werkloosheidsuitkeringen (WW) maken hiervan met een aandeel van ruim 10 procent deel uit. Door de vergrijzing en stijging van de werkloosheid zijn zowel de ontvangsten uit AOW-uitkeringen als die uit WW-uitkeringen sterk gestegen. Deze stijging compenseert voor een deel de gederfde looninkomsten. In 2012 ontvingen huishoudens ruim 34 miljard euro aan particuliere pensioenuitkeringen en bijna 68 miljard euro aan wettelijke uitkeringen sociale verzekeringen en uitkeringen sociale voorzieningen. Tot de uitkeringen sociale voorzieningen worden onder andere de zorgtoeslag (4,6 miljard euro), de kinderbijslag (3,2 miljard euro), de Wajong-uitkeringen (2,5 miljard euro) en de bijstandsuitkeringen (4,2 miljard euro) gerekend.

Forse stijging van belastingen en premies

De afgedragen belastingen op inkomen en vermogen en de wettelijke sociale premies hadden een negatief effect op het beschikbaar inkomen. Deze afdrachten stegen in 2012 namelijk met 4,6 miljard euro (3,2 procent) tot bijna 148 miljard euro. Daarnaast zijn de particuliere pensioenpremies met 1,1 procent toegenomen tot 51,7 miljard euro. In omvang zijn de belastingen en sociale premies, na de beloning van werknemers, de grootste component van het beschikbaar inkomen van huishoudens. Omdat het bij belastingen en premies om uitgaven van huishoudens gaat, levert de stijging hiervan een negatieve bijdrage aan de ontwikkeling van het beschikbaar inkomen.

Inkomen uit vermogen licht gedaald

Het inkomen uit vermogen heeft met ongeveer 28 miljard euro een beperkt aandeel in het beschikbaar inkomen van huishoudens. Het inkomen uit vermogen bestaat grotendeels uit het saldo van de ontvangen en betaalde rente (waarvan het grootste deel hypotheekrente), het ontvangen dividend en het inkomen uit vermogen toegerekend aan polishouders[1]. Na een beperkte stijging in 2011 is het inkomen uit vermogen in 2012 weer licht gedaald. Het ontvangen dividend is door de lagere winstuitkeringen van ondernemingen gedrukt en bedroeg 8,1 miljard euro. In 2011 was dit nog 9,1 miljard euro. Het inkomen uit vermogen toegerekend

[1] Dit betreft het inkomen uit vermogen dat door verzekeraars en pensioenfondsen wordt behaald op beleggingen en dat aan de polishouders en pensioendeelnemers wordt doorgegeven in de verzekeringstechnische voorziening. Dit inkomen bestaat voornamelijk uit rente, dividend en directe huuropbrengsten.

aan polishouders leverde per saldo de grootste bijdrage met 23 miljard euro. Dit was 600 miljoen euro minder dan in 2011 door lagere dividendontvangsten.

Vrije besparingen al tien jaar op rij negatief

De vrije besparingen, het beschikbaar inkomen minus de consumptie, zijn voor het tiende jaar op rij negatief en kwamen in 2012 uit op –5,8 miljard euro. De totale besparingen van huishoudens waren nog wel positief. Om tot deze totale besparingen te komen, wordt de mutatie in de pensioenreserves bij de vrije besparingen opgeteld. Deze zogeheten verplichte besparingen bestaan uit de ingelegde pensioenpremies verminderd met de ontvangen pensioenuitkeringen en hadden in 2012 een omvang van 17,5 miljard euro. Dit is 3,6 procent minder dan in 2011. Dat ze zijn gedaald, komt doordat de particuliere uitgaven aan pensioenuitkeringen sneller zijn gestegen (3,7 procent) dan de door de pensioendeelnemers ingelegde premies (1,1 procent).

4.3.4 Vrije besparingen van huishoudens (incl. IZWh's)

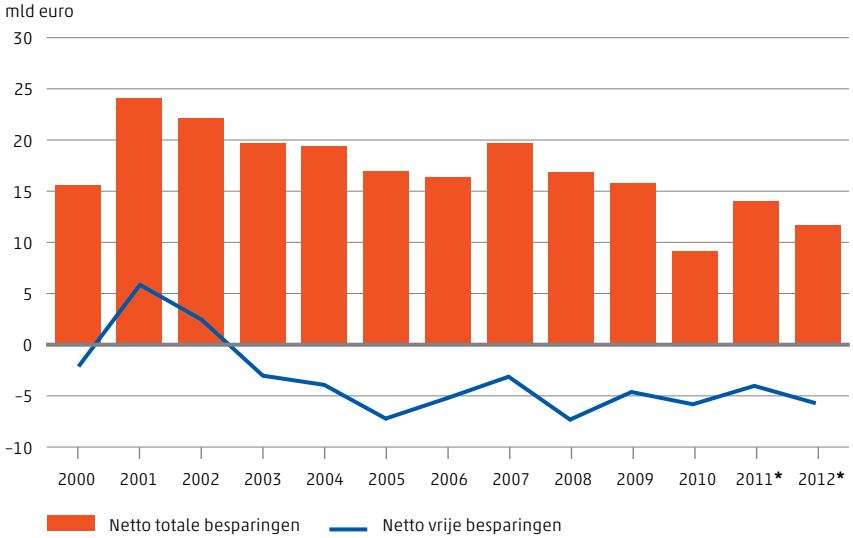

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

4.4 Vermogen

Het vermogen van huishoudens nam in 2012 met 40 miljard euro toe. Dit was het gevolg van de flinke groei van het financieel vermogen met 128 miljard euro en een daling van het niet-financieel vermogen met 88 miljard euro. Het niet-financieel bezit van huishoudens bestaat voornamelijk uit woningen en grond (bijna 90 procent). Het financieel bezit omvat de spaarrekeningen, aandelen en obligaties en de voorzieningen pensioen- en levensverzekering (de 'verzekeringstechnische voorzieningen'). Deze voorzieningen vormen met 63 procent het belangrijkste financieel bezit van huishoudens. De grootste schuldenpost van huishoudens zijn de hypotheken. Deze vormen ruim 80 procent van de schulden van huishoudens.

4.4.1 Vermogen huishoudens (incl. IZWh's)

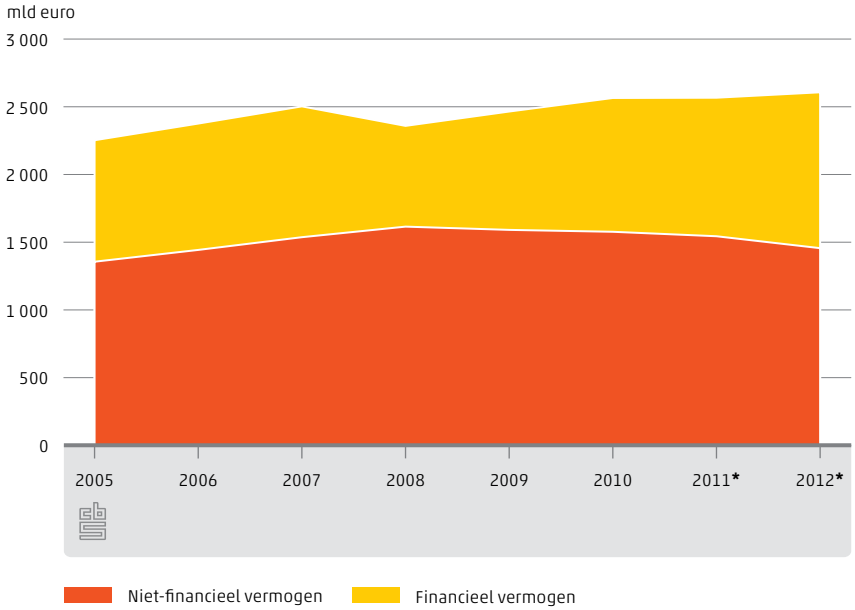

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Vorderingen nemen toe, hypotheekschuld stijgt marginaal

In 2012 zijn de vorderingen van de huishoudens sneller gestegen dan de schulden. De vorderingen namen toe met 152 miljard euro. De grootste groei hebben de huishoudens te danken aan de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen.

In totaal zijn deze met 129 miljard euro gestegen. Hiervan betreft 18 miljard euro de inleg van huishoudens ten behoeve van de pensioenopbouw. De overige 111 miljard euro zijn met name rendementen die door de pensioenfondsen zijn behaald op de opgebouwde voorzieningen, vooral door waardestijgingen op effecten. De rest van de toename van de vorderingen met 23 miljard euro kwam vooral door toegenomen spaartegoeden met bijna 17 miljard euro en rendement op aandelen en overige deelnemingen.

Opgemerkt dient wel te worden dat de bezittingen van pensioenfondsen weliswaar toenemen, maar de pensioenfondsen ook hogere verplichtingen hebben dan eerder was voorzien. De levensverwachting van Nederlanders neemt toe. Ook kampen pensioenfondsen met lage dekkingsgraden vanwege de lage rekenrente (de rente waarmee de toekomstige verplichtingen worden berekend). De dekkingsgraad is de verhouding tussen de bezittingen en verplichtingen en geeft aan of een pensioenfonds op termijn aan zijn verplichtingen kan voldoen. De gemiddelde dekkingsgraad van de pensioenfondsen stond eind 2012 op 102 procent. Vanwege die lage dekkingsgraad hebben pensioenfondsen in 2013 maatregelen moeten nemen zoals het verlagen van de pensioenuitkeringen. De verplichte minimale dekkingsgraad voor pensioenfondsen is 105 procent.

€ 672 269 000 000

aan hypotheekschuld in 2012

4.4.2 Vorderingen en schulden huishoudens (incl. IZWh's)

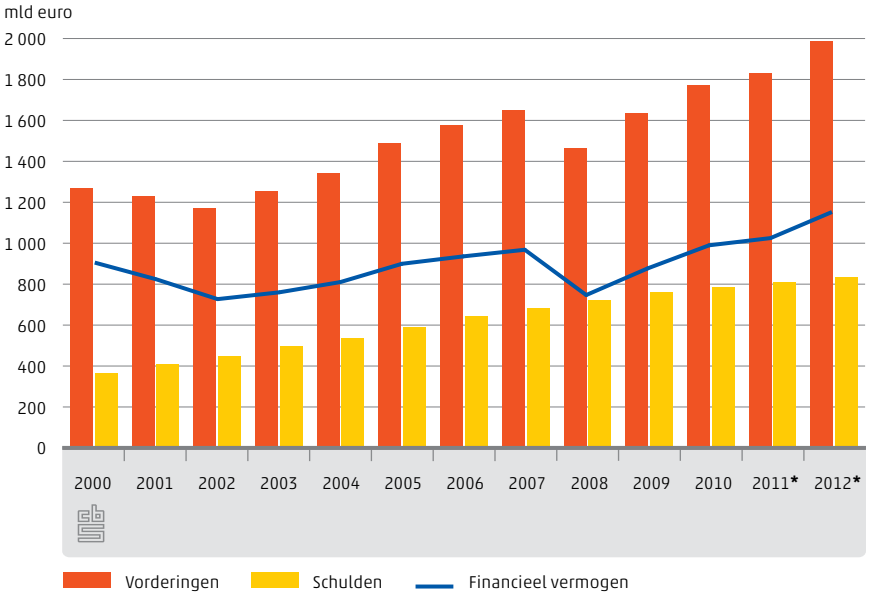

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Veruit het grootste gedeelte van de schuld van de huishoudens betreft hypotheken. In 2012 is de hypotheekschuld met slechts één miljard euro toegenomen tot 672 miljard euro. De toename is fors lager dan in voorgaande jaren. In 2011 steeg de hypotheekschuld nog met 14 miljard euro. In de jaren voor de crisis groeide de schuld met ongeveer 60 miljard euro per jaar. De recente afvlakking komt vooral door het geringe aantal verkopen van woningen en de lagere verkoopprijzen.

Waarde materieel bezit gedaald

Het materieel bezit van huishoudens (het 'niet-financieel vermogen') daalde in 2012 met 88 miljard euro. Omdat ongeveer 90 procent van dit bezit bestaat uit woningen en grond is het niet-financieel vermogen van huishoudens zeer gevoelig voor de ontwikkelingen op de woningmarkt. De in het derde kwartaal van 2008 ingezette daling van de huizenprijzen heeft het vermogen van huishoudens flink aangetast. In 2012 zijn de verkoopprijzen van bestaande koopwoningen ten opzichte van 2011 afgenomen met 6,3 procent. In plaats van overwaarde worden steeds meer eigenwoningbezitters geconfronteerd met onderwaarde en de hieruit voortvloeiende financiële problemen, zoals een restschuld bij verkoop.

4.4.3 Vorderingen en schulden van huishoudens (incl. IZWh's)

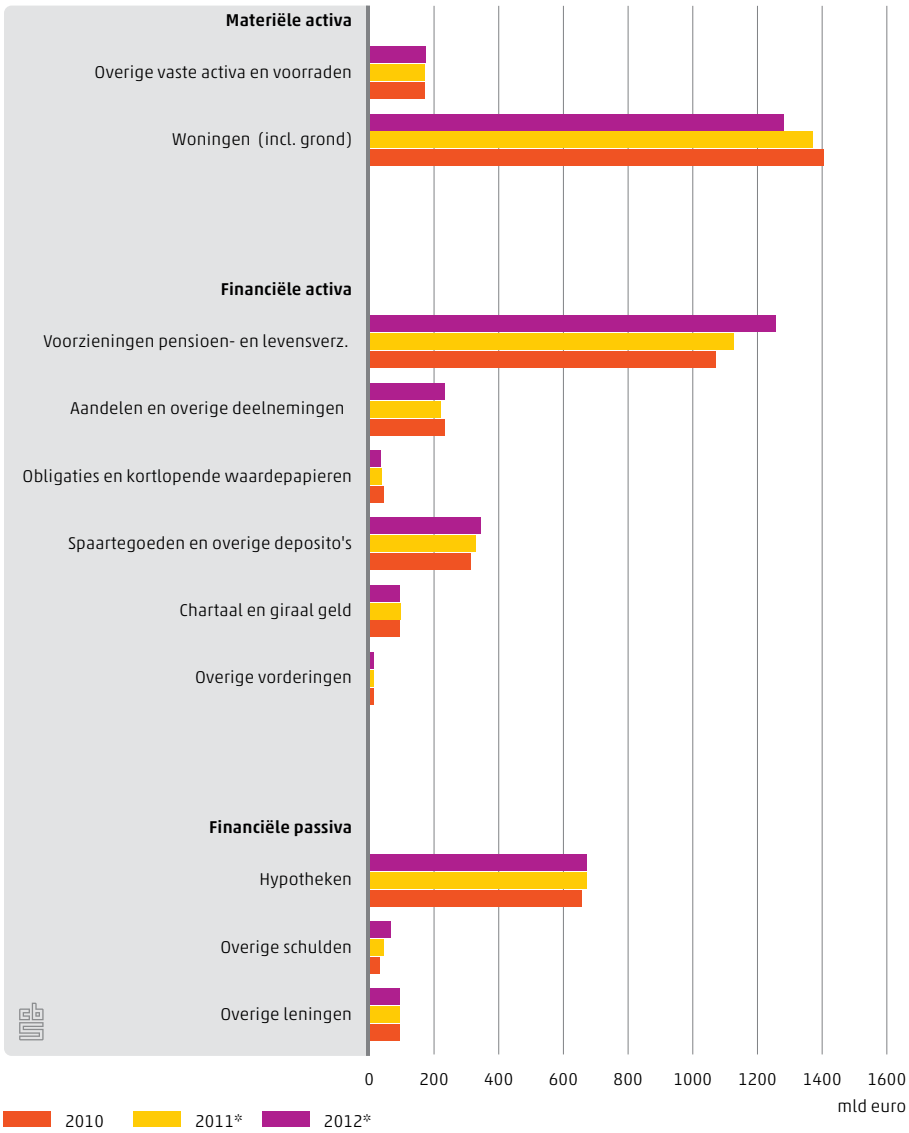

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

5.

Ondernemingen

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe het in 2012 het bedrijfsleven verging. Het hoofdstuk vangt aan met de belangrijkste resultaten van de ondernemingen (5.1). Hierna wordt meer in detail ingegaan op achtereenvolgens de goederenproducenten (5.2) en de commerciële dienstverleners (5.3). De nadruk ligt hierbij op de ontwikkeling van de toegevoegde waarde. Door hun bijzondere rol in de economie en de afwijkende indicatoren die deze met zich meebrengt wordt in een aparte paragraaf ingegaan op de financiële instellingen (5.4). Het hoofdstuk sluit af met de ontwikkeling van het aantal faillissementen (5.5).

5.1 Inleiding

De krimp van de economie in 2012 vertaalde zich ook in afnemende winsten van ondernemingen. De totale winst van zowel niet-financiële ondernemingen als financiële instellingen nam af. De nettowinst vóór belastingen van niet-financiële ondernemingen daalde in 2012 met 8,1 miljard naar 105,9 miljard euro. Deze daling wordt ten dele veroorzaakt doordat de in Nederland opererende onderdelen in 2012 minder goed draaiden dan in 2011. Het netto-exploitatieoverschot daalde met 2 miljard euro. Maar bij de buitenlandse onderdelen was de daling nog groter. De winsten van buitenlandse dochterondernemingen liepen terug met ruim 4,2 miljard euro. De totale winst van een niet-financiële onderneming wordt naast het exploitatie-overschot en de winst van buitenlandse ondernemingen bepaald door het verschil in ontvangen en betaalde rente, plus ontvangen dividenden.

De nettowinst vóór belastingen van financiële instellingen liep in 2012 terug met 4,2 miljard tot 18,4 miljard euro. Ook hier had de afgenomen winst van buitenlandse dochterondernemingen een sterk negatieve invloed op het resultaat, maar ook hier was dit niet allesbepalend. De winst van buitenlandse dochterondernemingen liep met 2,5 miljard terug tot 8,3 miljard euro.

5.1.1 Resultaat niet-financiële ondernemingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

5.1.2 Resultaat financiële instellingen[1)]

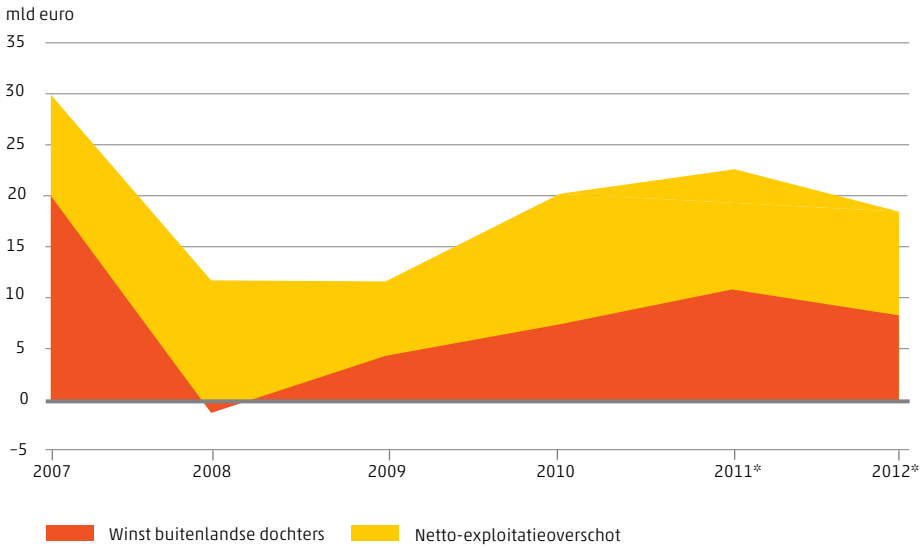

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

[1)] Exclusief bijzondere financiële instellingen.

Het saldo van door niet-financiële ondernemingen opgenomen en afgeloste leningen kwam in 2012 uit op –2,1 miljard euro. Dit betekent dat er per saldo meer leningen zijn afgelost dan opgenomen. Een soortgelijke trend, maar op een kleinere schaal, was ook in 2010 te zien. Binnen deze leningen nemen de intra-company-leningen een belangrijke plaats in. Met name vlak na het uitbreken van de kredietcrisis nam het belang van intracompany-leningen sterk toe. Alleen grote internationaal opererende ondernemingen kennen intracompany-leningen. Deze ondernemingen wenden zich dus minder tot banken om leningen te verkrijgen.

5.1.3 Saldo opgenomen en afgeloste leningen niet-financiële ondernemingen

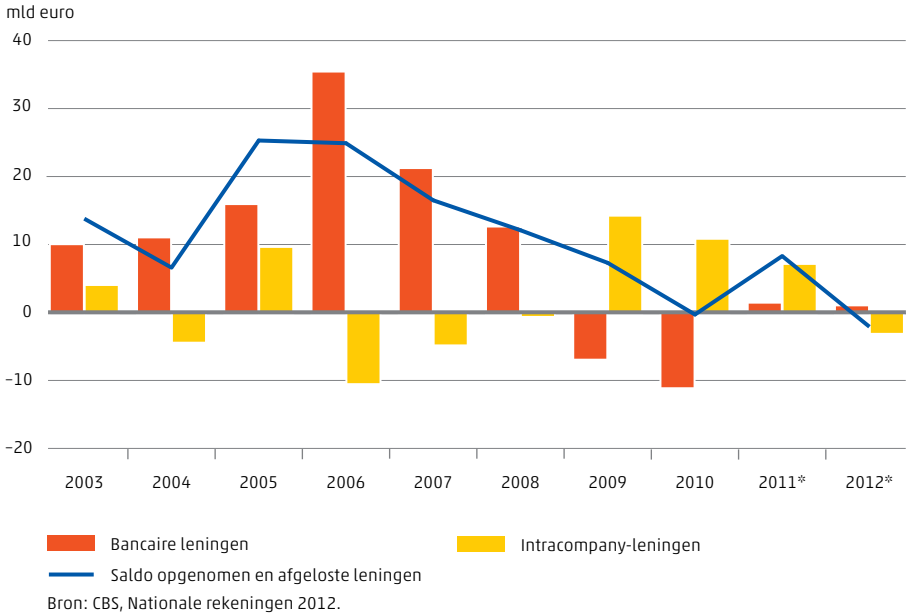

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

5.2 Goederenproducenten

Vooral de bouw had het zwaar in 2012, na een korte opleving in 2011. De bouw-productie lag bijna twintig procent onder het niveau van 2008. De industrie kromp licht, na twee jaren van groei. De industriële productie kende in 2009 een zeer forse krimp die tot dusverre nog niet volledig werd gecompenseerd. De andere

goederenproducten kenden een lichte krimp in 2012 en liggen ongeveer op het niveau van 2008. Alleen de landbouw stijgt daar iets bovenuit, al was de groei in 2012 bescheiden.

5.2.1 Volume toegevoegde waarde goederenproducenten

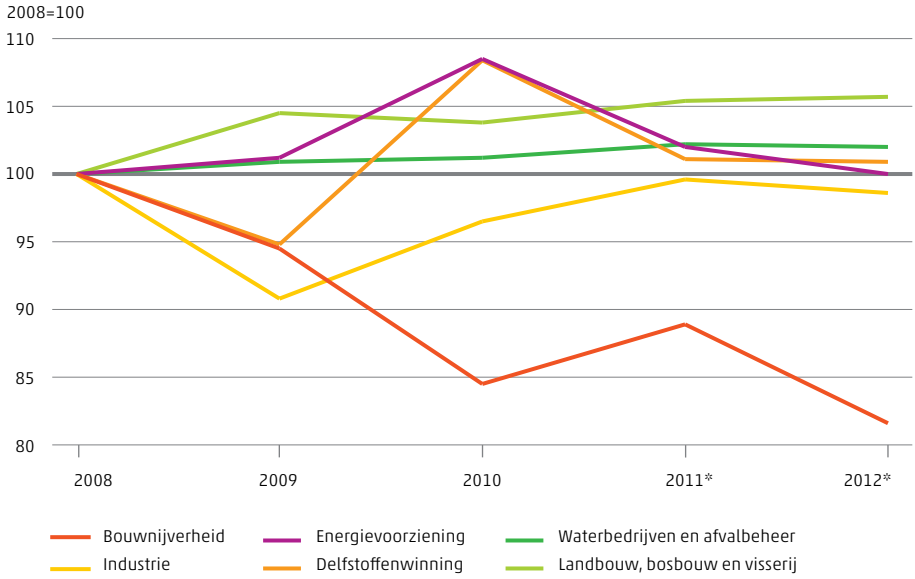

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Inkomsten landbouw gestegen door gunstige prijzen

Na een in economisch opzicht tegenvallend 2011, liet de landbouw, bosbouw en visserij (hierna 'landbouw') een herstel zien in 2012. De productie lag 0,2 procent hoger en de inkomsten lagen bijna 6 procent boven het niveau van een jaar eerder. Dat de productie steeg, kwam vooral door de hogere afzet van de akkerbouw- en veeteeltproducten. Het volume van de toegevoegde waarde lag 0,2 procent hoger.

De groei van de gewassen in de akkerbouw vond onder gunstige weersomstandigheden plaats. Door de toename van het tarweareaal was de graanproductie hoger dan een jaar eerder. De oogsten van aardappels, suikerbieten en uien waren echter lager door de krimp van het ingezaaide areaal. Binnen de tuinbouw steeg de export van snijbloemen en planten door de toegenomen vraag naar deze producten. Een jaar eerder had de export meer last van de crisis. In 2012

liet de binnenlandse vraag naar snijbloemen en planten het echter afweten. Daarnaast was de bloembollenoogst lager door het afgenomen areaal. Per saldo kromp het productievolume van snijbloemen, planten en bloembollen met ongeveer 1 procent. Verder lag de oogst van glasgroenten op een lager niveau dan in 2011. De EHEC-crisis in Duitsland leidde in 2011 tot beperkte afzetmogelijkheden van groenten. Hierdoor werd voor 2012 een productiestijging verwacht, maar door de lagere lichtintensiteit en het gekrompen areaal daalde de productie van glasgroenten toch.

De veehouderij voerde minder runderen en varkens aan bij de Nederlandse slachterijen. Door de aanhoudende economische crises in Zuid-Europa nam de vraag naar Nederlands kalfsvlees af en daarmee de export. Daarnaast werden er minder varkens gefokt door de verplichte omschakeling naar groepshuisvesting voor dieren in de intensieve veehouderij. De aanwas van melkkoeien en kalveren nam wel toe. De invoering van de nieuwe huisvestingregels was ook oorzaak van het lagere aanbod van consumptie-eieren in 2012 en daarmee ook de gekrompen export. Door de dioxineproblemen in Duitsland nam de uitvoer van eieren in 2011 ook al af. Er werd daarentegen wel meer pluimvee geslacht in 2012. Ook steeg de fysieke productie van rauwe melk met 0,3 procent. Daarmee is dit groeicijfer gelijk aan die van de gemiddelde melkafzet van de EU-27.

De (pluim-)veehouderij heeft de laatste jaren fors moeten investeren in ruimere behuizingen van dieren. In Nederland is de omschakeling veel verder dan gemiddeld in Europa. Dit verklaart waarschijnlijk de afname van investeringen in 2012. De nieuwe regels voor de intensieve veehouderij gelden pas vanaf 1 januari 2013, maar in Nederland voldeed in 2012 al 98 procent van de bedrijven. Voor de Europese Unie als geheel was dat 75 procent. De regels worden in de hele Unie van kracht. Ook wat leghennen betreft, loopt Nederland voorop: 60 procent van de leghennen is hier inmiddels gehuisvest volgens ruimere kooi-systemen of scharrelsystemen en voldoet daarmee aan de nieuwe, Europese normen. Gemiddeld over de EU is dat nog maar een derde. De regels zijn vanaf 1 januari 2012 van kracht.

In de landbouw was het prijsniveau van de afzet gemiddeld 3,5 procent hoger dan in 2011. De prijsontwikkeling van een aantal belangrijke akkerbouwgewassen en glasgroenten, varkens en eieren was zeer positief. Door een tegengevallen oogst in Rusland en de VS zijn de prijzen van graan fors gestegen. Net als bij graan lagen ook de prijzen van suikerbieten boven het niveau van een jaar eerder. De prijzen van de in 2012 geoogste uien namen ook fors toe, na een dramatisch slechte prijsvorming een jaar eerder. Ook stegen de afzetprijzen in de tuinbouw. Belangrijke groenten zoals komkommer, tomaat en paprika werden gemiddeld

23 procent duurder. In 2011 lagen deze groenteprijzen op een zeer laag niveau door de EHEC-problemen in Duitsland. De prijsvorming van bloembollen was in 2012 erg gunstig door de lagere oogst. De gemiddelde prijs van snijbloemen en planten lag iets boven het niveau van een jaar eerder.

5.2.2 Investeringen en resultaat landbouw

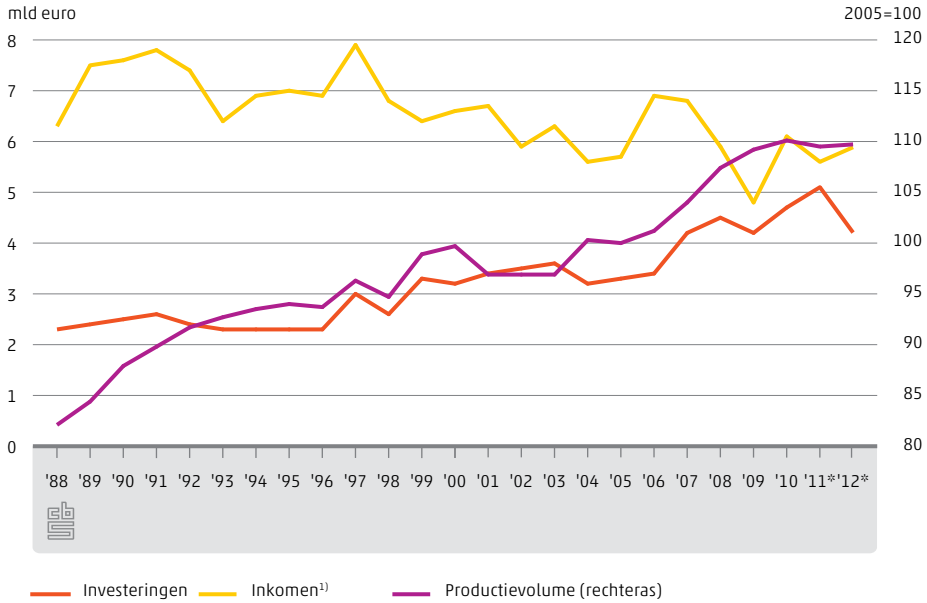

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

1) De totale loonsom plus het exploitatie-overschot

De prijsvorming in de veehouderij was iets gunstiger dan in de tuinbouw. Met uitzondering van rauwe melk steeg de prijs van veehouderijproducten over bijna de hele linie met gemiddeld 4 procent. Voor consumptie-eieren werd maar liefst 74 procent meer betaald, door het krappere aanbod als gevolg van de omschakeling naar ruimere huisvesting. In 2011 waren de eierprijzen extreem laag omdat de vraag sterk afnam door dioxineproblemen met veevoeder in Duitsland. De rauwe melkprijs daalde met 7 procent omdat er in het begin van het jaar een aanbodoverschot van Europese melk was.

Het inkomen van de gehele landbouw, het totaal van de loonsom van werknemers en het exploitatie-overschot van ondernemers, was bijna 6 procent hoger dan in 2011. De stijging van het inkomen werd veroorzaakt door de hogere afzet-prijs van gemiddeld 3,5 procent en een kleine toename van de fysieke productie. De verbruiksprijs van diervoeders lag weliswaar op een fors hoger niveau dan

in 2011 door de hogere graanprijs, maar de bescheidener prijsstijging voor aardgas en kunstmest temperde de stijging van de verbruiksprijs voor de landbouw tot 3,4 procent. De inkomens van Nederlandse boeren stegen minder snel dan die van Duitse en Franse boeren, maar sneller dan van boeren uit de andere grote landbouwlidstaten Italië en Spanje.

Bijdrage delfstoffenwinning aan economische ontwikkeling nihil

De waarde van de gasverkopen door de delfstoffenwinning is in 2012 flink toegenomen. Dit komt doordat de aardgasprijzen zijn gestegen. De fysieke productie van aardgas is licht gekrompen. De productiewaarde van aardgas in lopende prijzen steeg met 10 procent tot 22,4 miljard euro. Het volume van de toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning kromp met 0,2 procent.

5.2.3 Aandeel delfstoffenwinning in bbp, 2012*

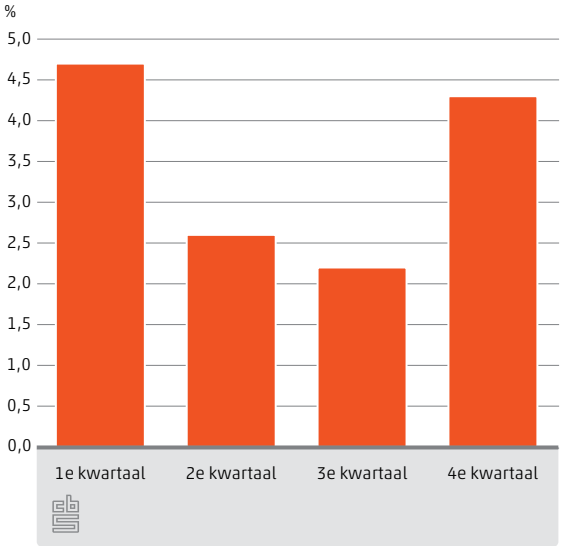

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

In lopende prijzen steeg de toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning van 18,7 miljard naar 20,7 miljard euro. Het aandeel van de delfstoffenwinning in het bbp nam in 2012 toe van 3,1 naar 3,4 procent. Per kwartaal verschilt de bijdrage behoorlijk. De bijdrage is het grootst in het koudere eerste en het vierde kwartaal (respectievelijk 4,7 en 4,3 procent) en veel kleiner in het tweede en derde kwar-

taal (respectievelijk 2,6 en 2,2 procent). Een groot deel van het aardgas wordt gebruikt voor ruimteverwarming.

De bijdrage van de delfstoffenwinning aan de economische ontwikkeling in 2012 was nagenoeg nihil. Er was weliswaar een negatieve bijdrage in zowel het eerste als het derde kwartaal (in beide kwartalen 0,1 procentpunt), maar deze werd gecompenseerd door de positieve bijdragen in het tweede en het vierde kwartaal (respectievelijk 0,2 en 0,1 procentpunt).

5.2.4 Effect delfstoffenwinning op kwartaalgroei bpp t.o.v. een jaar eerder, 2012*

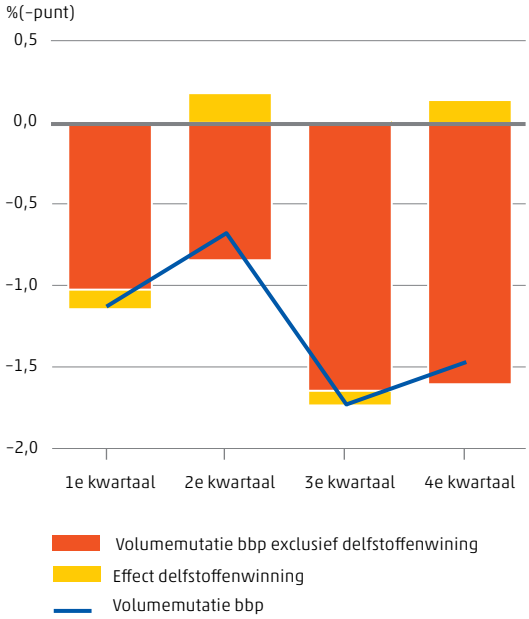

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Bouwproductie

20% lager dan in 2008

Toegevoegde waarde industrie gekrompen

Het volume van de toegevoegde waarde van de industrie kromp in 2012 met 1,0 procent. In voorgaande jaren vlakte de groei al wat af. In 2010 bedroeg zij nog 6,3 procent, in 2011 bedroeg zij 3,2 procent. Door de krimp in 2012 is de toegevoegde waarde van de industrie weer onder het niveau van voor de crisis gekomen. De krimp zette in het laatste kwartaal van 2011 al in en trad op in alle kwartalen van 2012. In het eerste kwartaal van 2013 zette de krimp van de Nederlandse industrie verder door. Oorzaak van de krimp zijn de aanhoudende zwakke marktomstandigheden in met name Europa, waardoor de export van Nederlandse industriële goederen afneemt.

5.2.5 Volume toegevoegde waarde industrie

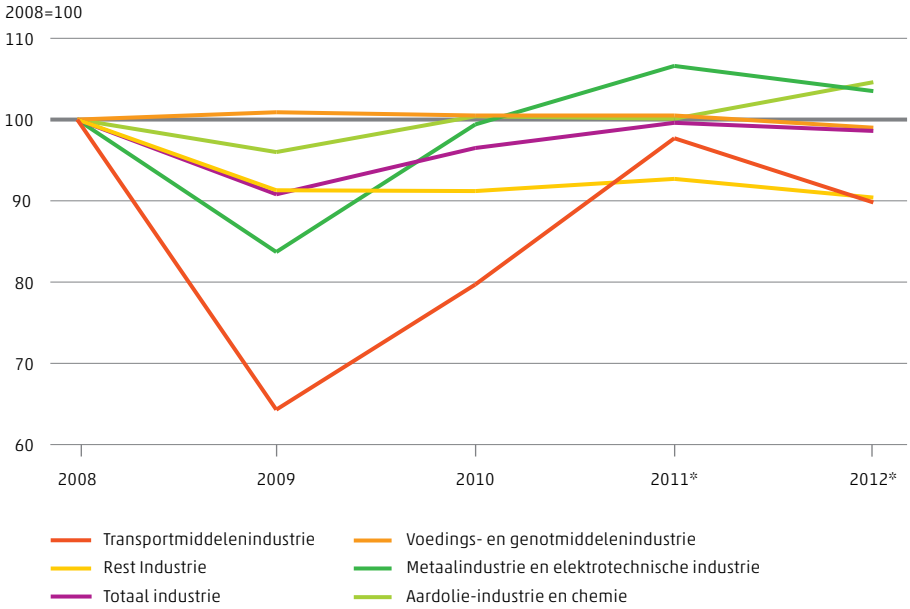

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

De machinebouw en de transportmiddelenindustrie, die in 2010 en 2011 nog flinke groeicijfers kenden, waren in 2012 de grootste dalers binnen de industrie, met een krimp van respectievelijk 5,5 en 8,0 procent. De auto- en aanhangwagenindustrie, onderdeel van de transportmiddelenindustrie, kromp met bijna 14 procent. In november werd een deel van de productie van personenwagens afgebouwd. De tamelijk stabiele voedings- en genotmiddelenindustrie kromp in 2012 met 1,5 procent. Alleen de chemische, de farmaceutische en de elektrotechnische industrie

groeiden in 2012. De scheepsbouw wist zich ook in 2012 redelijk staande te houden, met slechts een kleine daling. In Europa zijn door de economische crisis en een overcapaciteit in de afgelopen jaren al veel scheepswerven failliet gegaan.

De afzetprijzen van de industrie zijn in 2012 wederom gestegen, al is de stijging minder dan in voorgaande jaren. De prijzen stegen vooral in de voedings- en genotmiddelenindustrie en in de aardolie-industrie en de chemische industrie. De prijzen van grond- en hulpstoffen stegen wederom sneller dan de afzetprijzen. Zo zijn de prijzen van aardgas en metaal sterk gestegen.

Bouwnijverheid hard getroffen

In 2012 is de productie van de bouwnijverheid sterk gedaald ten opzichte van 2011. De daling van 7,5 procent volgde op een sterke daling in 2010 en een matig herstel in 2011. Het enige onderdeel van de bouw waar de productie in 2012 vrijwel gelijk bleef, was de grond-, weg- en waterbouw (GWW). Door de malaise op de markt voor koopwoningen is de bouw van alle bedrijfstakken het hardst getroffen door de crisis. Het volume van de toegevoegde waarde kromp in 2012 met 8,2 procent.

5.2.6 Volume toegevoegde waarde bouwnijverheid

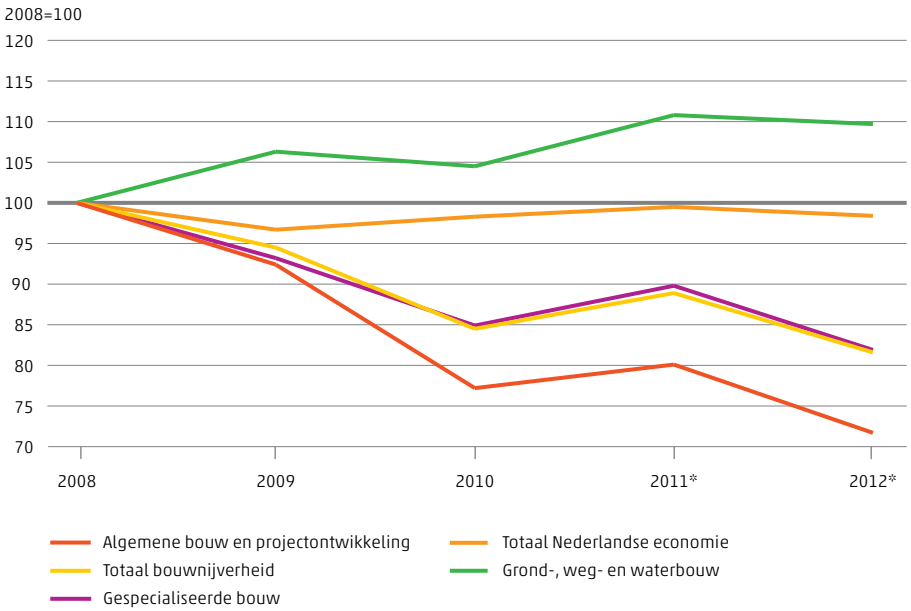

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Het jaar 2008 was nog een topjaar voor de bouwnijverheid. Nadien is het productievolume met 20 procent gekrompen. Deze krimp is veel sterker dan die van de Nederlandse economie als geheel. Alleen de grond-, weg- en waterbouw is na 2008 nog gegroeid.[1] Door de malaise in de bouw is de werkgelegenheid na 2008 met 7,3 procent gekrompen. Het aantal banen van werknemers in de bouw liep terug met bijna 50 duizend. Wel loopt het aantal zelfstandigen in de bouw nog altijd iets op.

De vooruitzichten voor nieuwe projecten in de bouw zijn niet goed. In 2012 werden 40 procent minder bestaande koopwoningen verkocht dan in 2008 en ongeveer een zesde van de totale kantoorruimte stond leeg. De waarde van de verleende vergunningen voor nieuwbouw van woningen en bedrijfsgebouwen was in de eerste elf maanden van 2012 bijna 30 procent lager dan in dezelfde periode een jaar eerder. Ook de totale waarde van door architecten ontvangen nieuwe ontwerpopdrachten daalde in 2012, met bijna 15 procent. In 2012 lag de waarde van de bouwsom bijna 70 procent onder het niveau van 2007. De bouwsom betreft de totale bouwkosten van nieuwe opdrachten voor werken in de burgerlijke en utiliteitsbouw, exclusief grondkosten en honorarium- en advieskosten van architecten. Ontwerpopdrachten voor architecten staan aan het begin van de bouwcyclus en zijn een belangrijke indicator voor toekomstige bouwactiviteiten. De totale waarde van opdrachten voor woningen is 20 procent teruggelopen. Voor utiliteiten (bijvoorbeeld kantoren, ziekenhuizen of bedrijfshallen) is de daling met bijna 11 procent kleiner.

5.3 Niet-financiële dienstverleners

Met de commerciële dienstverleners buiten de financiële sector ging het niet goed. De toegevoegde waarde van de bedrijfstak verhuur van en handel in onroerend goed steeg als enige, maar deze stijging is een statistisch artefact (zie verder). Het niveau van de handel lag rond het niveau van 2008, bij de overige zakelijke dienstverleners lag het er ruim onder. De handel kromp wel substantieel in 2012, net als de ICT en de specialistische zakelijke diensten. De overige bedrijfstakken bleven ongeveer op het niveau van een jaar eerder.

[1] Het beeld van de investeringen in GWW is minder gunstig (zie hoofdstuk 1). Het verschil in ontwikkeling hangt samen met het feit dat lang niet alle productie van de bedrijfstak GWW gezien wordt als een investering in GWW.

5.3.1 Volume toegevoegde waarde niet-financiële commerciële dienstverleners

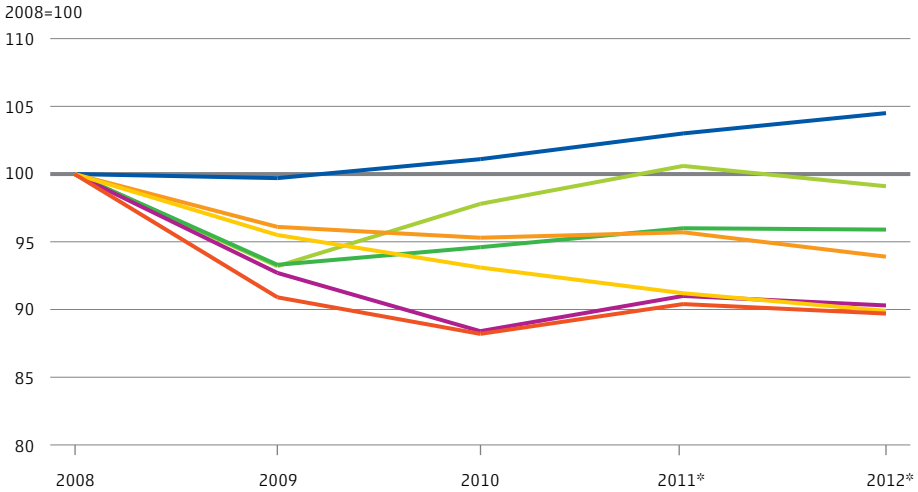

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Handel teruggelopen

De toegevoegde waarde van de handel kromp in 2012 met 1,5 procent. De krimp betrof zowel de detail- als de groothandel. Ondanks deze afname liep de werkgelegenheid in deze bedrijfstak iets op. De toegevoegde waarde van de detailhandel (exclusief de autohandel) liep terug met 1,8 procent. Hiermee zette de krimp in het voorafgaande jaar van 0,4 procent versterkt door. Veel detailhandelaren gaan failliet, in 2012 een recordaantal van 758 faillissementen. Het ging hierbij vooral om kledingwinkels, meubelzaken en winkels in doe-het-zelfartikelen. (Zie ook paragraaf 5.5.) De toegevoegde waarde van de autohandel en -reparatie kromp met 3 procent.

De detailhandel worstelt met de teruglopende consumptie. In 2012 kromp de consumptie door huishoudens met 1,6 procent, nadat deze in 2011 al was gekrompen met 1,1 procent. Bijna alle branches in de non-foodsector verkochten in 2012 minder artikelen, behalve de drogisterijen. In de foodsector deden alleen de supermarkten het goed. De krimp in de consumptie hangt samen met

de afnemende reële inkomens en het zwakke consumentenvertrouwen. Dat vertrouwen was in 2012 voor het vijfde achtereenvolgende jaar negatief en bereikte begin 2013 een niveau vergelijkbaar met dat in de jaren tachtig. De bereidheid tot het doen van grote aankopen lag nog niet op recorddiepte, maar stond met name in oktober wel laag. De verhoging van het hoge btw-tarief van 19 naar 21 procent per 1 oktober zal hier mede een rol hebben gespeeld. Behalve met de teruglopende consumptie hebben sommige 'klassieke' bedrijven binnen de detailhandel last van het stijgende aandeel van webwinkels.

De toegevoegde waarde van de groothandel kromp in 2012 met 1,1 procent. In 2011 was er nog sprake van een groei van 4,2 procent. Het sterkst daalde de groothandel in bouwmaterialen, in ICT-apparatuur en in olie en steenkool. De verslechtering bij de groothandel in bouwmaterialen werd veroorzaakt door de afgenomen bedrijvigheid in de bouw. In de eerste plaats hangt de terugloop van de groothandel in het algemeen samen met een afname van de binnenlandse activiteiten. Opmerkelijk is dat er ook een kleine krimp was van de buitenlandse activiteiten. De groothandel wist kennelijk niet te profiteren van de groei van zowel de in- als de uitvoer van goederen met 3,6 procent in 2012.

Vervoer op hetzelfde niveau

Het productievolume van de bedrijfstak vervoer en opslag groeide in 2012 met 0,5 procent, de toegevoegde waarde bleef op vrijwel hetzelfde niveau. Net als in 2012 had de transportsector te maken met hoge brandstofprijzen, als gevolg van de hoge olieprijs. In tegenstelling tot in 2011 konden de hierdoor gestegen kosten gedeeltelijk worden doorberekend in de afzetprijs, zodat de winsten minder onder druk kwamen te staan. Bij gelijkblijvende volume steeg de nominale toegevoegde waarde dan ook met 2 procent. Dat het volume niet steeg, had te maken met de afnemende binnenlandse handel. Er zat nog wel groei in de in- en uitvoer van goederen.

Hoewel de omzet[2)] in 2012 met 0,3 procent steeg, was het geen goed jaar voor het wegvervoer. Veel bedrijven gingen failliet, mede door internationale

[2)] Omzet is de waarde van alle verkochte goederen en diensten, inclusief btw en toeristenbelasting (indien van toepassing). Productie is de waarde van alle geproduceerde goederen en diensten, ook onverkochte. Hiervan is het saldo van product-gebonden belastingen (waaronder btw) en subsidies afgetrokken, evenals handels- en vervoersmarges voor derden. Normaliter worden bedrijfstakken in *De Nederlandse economie* besproken aan de hand van cijfers over de productie (en de toegevoegde waarde) uit de nationale rekeningen. Voor uitsplitsingen van economische activiteit die niet door de nationale rekeningen gegeven worden, worden omzetcijfers gebruikt die gebaseerd zijn op productiestatistieken. Door de definitie-verschillen en het integratieproces van de nationale rekeningen kan de ontwikkeling van omzet en productie soms wat van elkaar verschillen.

concurrentie. Er wordt steeds meer gebruik gemaakt van Oost-Europese ondernemingen voor het vervoer van vracht van en naar Nederland. Ook ondervindt het wegvervoer concurrentie van zowel de binnenvaart als het spoorvervoer. Hoewel de vervoersector als geheel minder last had van de hoge brandstofprijzen, gaf de hoge dieselprijs bij het wegvervoer wel degelijk druk op de marges.

5.3.2 Brandstofprijzen

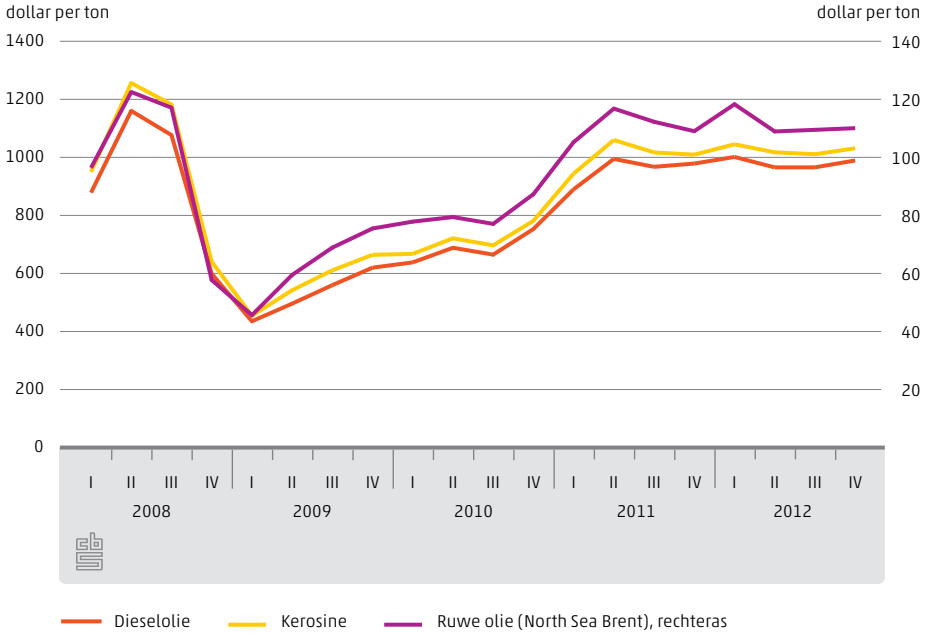

Bron: CBS, Wereldmarktprijzen per dag.

De omzet van de binnenvaart daalde in 2012 met ruim 6 procent. Dit wordt gedeeltelijk verklaard door de laagwatertoeslagen die over de eerste helft van 2011 zijn toegekend en die meetellen bij de omzet over 2011. De ontwikkeling in 2012 ten opzichte van 2011 is daardoor enigszins vertekend. Ook het vierde kwartaal gaf echter een forse omzetdaling te zien. Het productievolume bleef in 2012 redelijk op peil, maar de tarieven zijn fors gedaald door overcapaciteit. De overcapaciteit is ontstaan doordat voor de crisis veel nieuwe schepen zijn aangeschaft. Door de lage tarieven en de hoge lasten zijn veel binnenvaarders in financiële problemen geraakt. Het aantal faillissementen in de binnenvaart is in 2012 flink gestegen. Nederland heeft de grootste binnenvaartvloot van Europa, met 50 procent van de capaciteit. Daarna volgen Duitsland (20 procent) en België (15 procent).

In de zeevaart ging het er met een productievolumestijging van 5,1 procent veel beter aan toe. Deze branche kon zich tevens veroorloven om de gestegen brandstofprijzen door te berekenen in de afzetprijzen. Het productievolume van de dienstverlening voor de scheepvaart steeg met 1 procent. De luchtvaart kende ondanks de krimpende binnenlandse consumptie een goed jaar. Het aantal vervoerde passagiers nam toe en het volume van de toegevoegde waarde van de luchtvaart groeide met bijna 20 procent. Ook kon deze bedrijfsklasse de eerder gestegen kerosineprijzen doorberekenen in de tickets. De dienstverlening ten behoeve van de luchtvaart profiteerde eveneens van het hogere aantal vliegbewegingen en afgehandelde passagiers. Dat laatste kwam ook de commerciële activiteiten (taxfreeshops, enz.) ten goede. In tegenstelling tot het aantal passagiers daalde het vrachtvolume. De trend dat er minder post wordt bezorgd, zette ook door in 2012. Het postvolume kromp met iets meer dan 4 procent. De koeriersdiensten kenden een kleine krimp.

Lichte krimp horeca

Het volume van de toegevoegde waarde van de horeca kromp in 2012 met 0,8 procent en het productievolume met 1,1 procent. In 2011 was er nog sprake van een licht herstel, na de sterke terugval in de jaren 2008–2010. De restaurants deden het in 2012 nog het best met een lichte groei van het productievolume. Bij de cafés was de krimp met 4 procent het grootst. De gemiddelde productieprijs van de horeca nam in 2012 met 2 procent toe. Ondanks de krimp steeg het arbeidsvolume van de horeca licht.

Restaurants bleven het ook in 2012 goed doen, al was de omzetgroei met 3 procent iets lager dan in 2011. Door een prijsstijging van 2 procent kwam de groei van het productievolume uit op 1 procent. Bij cafetaria's, snackbars en ijssalons en dergelijke is de omzetwaarde met 2 procent gestegen. De omgezette volumes zijn redelijk stabiel gebleven. De omzetwaarde van cafés is daarentegen met een kleine 2 procent gedaald. Het productievolume daalde zelfs met 4 procent. De omzet van cafés staat al vanaf 2008 onder druk, onder meer door het rookverbod. De branche kreeg daarnaast vanaf 1 oktober 2012 te maken met een btw-verhoging. Hierbij is het hoge btw-tarief, dat van toepassing is op dranken, gestegen van 19 naar 21 procent. Wellicht was mede hierdoor de daling van de omzetwaarde van cafés in de tweede helft van 2012 groter dan in de eerste helft.

Krimp informatie en communicatie

Het volume van zowel de toegevoegde waarde als de productiewaarde van de bedrijfstak informatie en communicatie kromp in 2012 met 1,9 procent. Met uitzondering van een lichte groei in 2011 is de bedrijfstak na 2008 voortdurend gekrompen. De toegevoegde waarde van de IT-dienstverleners binnen deze bedrijfstak nam in 2012 af met 0,4 procent, na een goed herstel in 2011. Na het aanvankelijk herstel van de klap in 2009 is de omzetontwikkeling van de IT-dienstverleners aan het einde van 2011 weer in een dalende trend geraakt. Daarbij was de daling in de tweede helft van 2012 sterker dan in de eerste helft. Door de afname van het aantal opdrachten van zowel het bedrijfsleven als de overheid staan ook de tarieven onder druk. Daarbij is het aantal IT-bedrijven sinds het uitbreken van de kredietcrisis met ongeveer de helft gestegen. Dit komt vooral door de sterke toename van het aantal zzp'ers.

Woningverkoop en verhuur bedrijfsruimtes verder teruggelopen

De verhuur van en handel in onroerend goed heeft te kampen met de ingezakte markt voor koopwoningen en de terugloop van de verhuur van kantoorruimtes. Dit blijkt echter niet uit de toegevoegde waarde, die met 1,5 procent groeide. Deze groei wordt veroorzaakt door de (fictieve) huurwaarde van het eigenwoningbezit. Volgens internationale afspraken produceert iedere huiseigenaar woningdiensten die hij/zij vervolgens zelf ook consumeert. Omdat in 2012 het eigenwoningbezit nog is toegenomen, heeft dit een opwaarts effect gehad op de toegevoegde waarde van de bedrijfstak verhuur van en handel in onroerend goed. De overige activiteiten in deze bedrijfstak lieten een negatieve ontwikkeling zien.

5.3.3 Verkopen bestaande koopwoningen

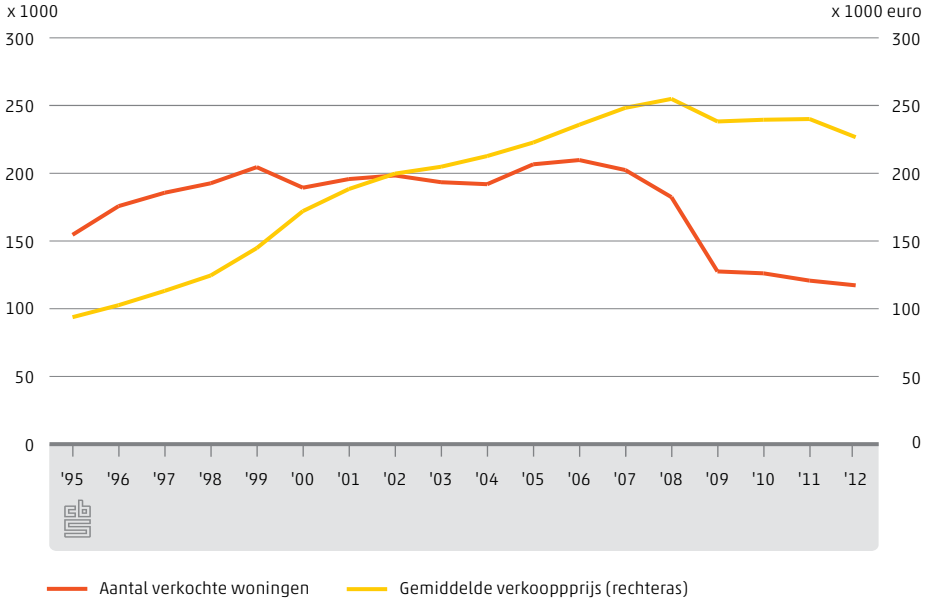

Bron: CBS, Prijzen van Bestaande Koopwoningen.

De verkoopprijs van bestaande koopwoningen zakte in 2012 met 6,3 procent. Er wisselden 117 261 woningen van eigenaar, 3 procent minder dan in 2011. Alleen in het vierde kwartaal was er een opleving te zien. Deze werd veroorzaakt door anticiperende kopers omdat per januari 2013 de financieringsvoorwaarden en fiscale aftrekbaarheid van hypotheekrente zijn verslechterd. Het aantal verkopen van bestaande koopwoningen lag in 2012 ruim 40 procent onder het niveau van 2008. De terugloop was in 2012 wel iets kleiner dan in 2011.

Door de economische terugval liep de vraag naar kantoor- en winkelruimte in 2012 verder terug. De leegstand in de kantorenmarkt steeg met ruim 5 procent. Er stond eind 2012 in totaal ruim zeven miljoen vierkante meter kantoorruimte leeg, dat is één op de zes kantoren. Van de 220 000 winkelpanden stond ongeveer 7 procent leeg. Eind 2012 werd circa 2,1 miljoen vierkante meter winkelruimte te huur of te koop aangeboden. Door de leegstand zijn de huurprijzen in 2012 voor het derde jaar op rij gedaald. De prijzen voor winkels op de beste locaties daalden gemiddeld met 0,9 procent. In kleine en middelgrote plaatsen gingen de huurprijzen sneller omlaag dan in steden met meer dan 100 000 inwoners.

Specialistische zakelijke dienstverlening verder teruggelopen

Het volume van de toegevoegde waarde van de specialistische zakelijke dienstverlening kromp in 2012 voor het vierde achtereenvolgende jaar. De krimp in 2012 bedroeg 1,5 procent. Het volume van de toegevoegde waarde lag 10 procent lager dan in 2008. Onder de specialistische zakelijke dienstverlening vallen onder meer notarissen, advocaten, advies- en accountancybureaus en architecten- en ingenieursbureaus. Vele hiervan hebben te maken met de terugloop van de huizenverkopen en de verhuur van bedrijfsruimtes.

Het productievolume van de juridische dienstverlening (notarissen en advocaten) steeg in 2012 licht. De omzet van notarissen leed sterk onder de malaise in de onroerendgoedbranche, behoudens een opleving in het vierde kwartaal. Gemiddeld daalde de omzet met ongeveer 10 procent. Zowel de vastgoedmarkt als de ondernemingspraktijk liepen terug. De prijzen van de notarisdiensten daalden gemiddeld met 2,9 procent. Net als in voorgaande jaren liep de prijsontwikkeling nogal uiteen. Onroerendgoedaktes (vóór de crisis goed voor zo'n twee derde van de omzet) zakten 4 procent in prijs. De tarieven in de familie- en ondernemingspraktijk daalden met minder dan 1 procent.

Omzet architecten na 2008 met 40% gedaald

Volgens de Notariële beroepsorganisatie (NBO) is het aantal in het notariaat werkzame personen exclusief (kandidaat-)notarissen de laatste vijf jaar met bijna 30 procent gedaald tot 6 700. Het aantal kandidaat-notarissen liep terug met 15 procent, het aantal notarissen met 5 procent. In totaal is de beroepsgroep in vijf jaar tijd met 3 200 gekrompen tot ruim onder de 10 000 werkzame personen. De tarieven van onroerendgoedtransacties staan daarbij al lange tijd onder druk: sinds 2003 zijn ze met een kwart gedaald. In dezelfde periode gingen de prijzen in de familiepraktijk (testamenten en dergelijke) met ongeveer een kwart omhoog. Sinds 1999, toen de nieuwe Notariswet werd ingevoerd, is de branche door meer

marktwerking commerciëler geworden. Dit heeft tot een verschuiving tussen de tarieven van de verschillende deelmarkten geleid.

De advocatuur heeft lang weinig te lijden gehad van de economische malaise. De omzetten namen ieder jaar gestaag toe. Hieraan kwam in 2012 een einde, omdat bedrijven ook op juridische kosten probeerden te bezuinigen. Door het standaardwerk te automatiseren, probeerden advocatenkantoren de kosten te verlagen, om beter met tarieven te kunnen concurreren. In 2012 stegen de tarieven dan ook slechts met 0,2 procent.

De omzet van adviseurs op het gebied van management, organisatie en public relations is in 2012 met circa 1 procent gestegen. De productiewaarde van accountantskantoren nam daarentegen af met circa 2,5 procent. In de twee voorafgaande jaren nam die productiewaarde al af met respectievelijk 2,5 en 1,5 procent. De tarieven voor standaardwerkzaamheden van accountants dalen structureel. In 2012 nam de productieprijs af met ruim 1 procent. Het volume van de toegevoegde waarde van accountantskantoren is in 2012 met 1,5 procent gekrompen. De dalende vraag naar accountancydiensten is mede een gevolg van het stijgend niveau van automatisering. Ook reclamebureaus leiden onder de crisis. Er werd in 2012 weer minder reclame gemaakt en minder aan marktonderzoek gedaan. Het productievolume van reclamebureaus kromp met circa 5 procent.

Door de aanhoudende malaise in de bouw hebben architectenbureaus 13,7 procent minder geproduceerd dan in 2011. Het is al voor het vierde achtereenvolgende jaar dat de productie van architecten terugloopt. De omzet van architectenbureaus is in de laatste vier jaar met 40 procent afgenomen. Ook ingenieursbureaus ondervinden hinder van de zwakke binnenlandse bouwmarkt. Zij zijn hier echter wel minder van afhankelijk dan de architecten. De omzet van ingenieursbureaus liep in 2012 terug met 3,5 procent en lag ongeveer 10 procent onder het niveau van 2008. De gecombineerde productiewaarde van de architecten- en ingenieursbureaus is in 2012 met 6,7 procent gekrompen. De gemiddelde productieprijs bleef wel redelijk stabiel. Het volume van de toegevoegde waarde kromp in 2012 met 6,6 procent.

Verhuur roerende goederen en overige zakelijke dienstverlening op zelfde niveau

Het productievolume van de bedrijfstak verhuur en overige zakelijke dienstverlening groeide in 2012 licht, maar de toegevoegde waarde kromp met 0,8 procent. Bij de uitzendbureaus ging het slecht, maar onder lease-

maatschappijen ging het redelijk. De reisbemiddeling draaide goed, ondanks de afgenomen consumptie.

Het productievolume van de verhuurders van roerende goederen (voornamelijk leasemaatschappijen) bleef in 2012, net zoals in 2011, redelijk stabiel. Zowel in 2010 als in 2009 liep het volume nog met circa 4 procent terug. Het laatste jaar waarin het volume stevig groeide was 2008, met 5,7 procent. Het leasewagenpark is in 2012 met 0,5 procent toegenomen. Deze stijging komt door een toename van het aantal te leasen personenauto's met ruim 15 000 stuks, oftewel 2,7 procent. Door de zwakke conjuncturele omstandigheden is het aantal leasebestelauto's afgenomen met 11 800 stuks, oftewel 8 procent.

Omzet uitzendbranche afgenomen

Na het herstel van de uitzendmarkt in 2011 is de omzet van de uitzend- en detacheringsbureaus in 2012 met 2,3 procent afgenomen. Het volume van de toegevoegde waarde, dat in 2011 nog met 4,5 procent groeide, is in 2012 met ruim 3 procent gekrompen. Gemeten over de laatste vier jaar is er alleen in 2011 sprake geweest van een positieve ontwikkeling van de omzet en de toegevoegde waarde.

Het totaal aantal uitzend- en uitleenuren is in 2012 met circa 1,5 procent afgenomen. In 2011 steeg dit aantal nog met 5,5 procent. Het aantal uitzenduren (exclusief detachering) nam in 2012 met 2,5 procent af, na een stijging in 2011 van ruim 8 procent. Het aantal detacheringuren kent doorgaans een wat tragere reactie op de conjunctuur. Zowel in 2012 als in 2011 was hier nog sprake van een kleine stijging.

Het productievolume van reisbureaus en aanverwante organisaties groeide ondanks de crisis met 12 procent. Meer precies gaat het hierbij om bureaus voor reisbemiddeling en voor toeristische informatie, reisorganisaties en reserveringsbureaus. Behoudens een krimp in 2009 zijn de reisbureaus en dergelijke gedurende de crisisjaren stevig blijven groeien. Een groot deel van de groei komt doordat er meer hotels en vliegtickets worden geboekt via Nederlandse websites in plaats van rechtstreeks in het buitenland. Op deze nieuwe websites kan het aanbod beter worden vergeleken en zijn de prijzen vaak lager. Daarnaast is de export van deze dienst sterk toegenomen omdat deze Nederlandse websites hun diensten beschikbaar stellen aan de hele wereld. De groei wordt vooral veroorzaakt door het stijgende aantal buitenlandse klanten.

5.3.4 Indicatoren uitzendwezen

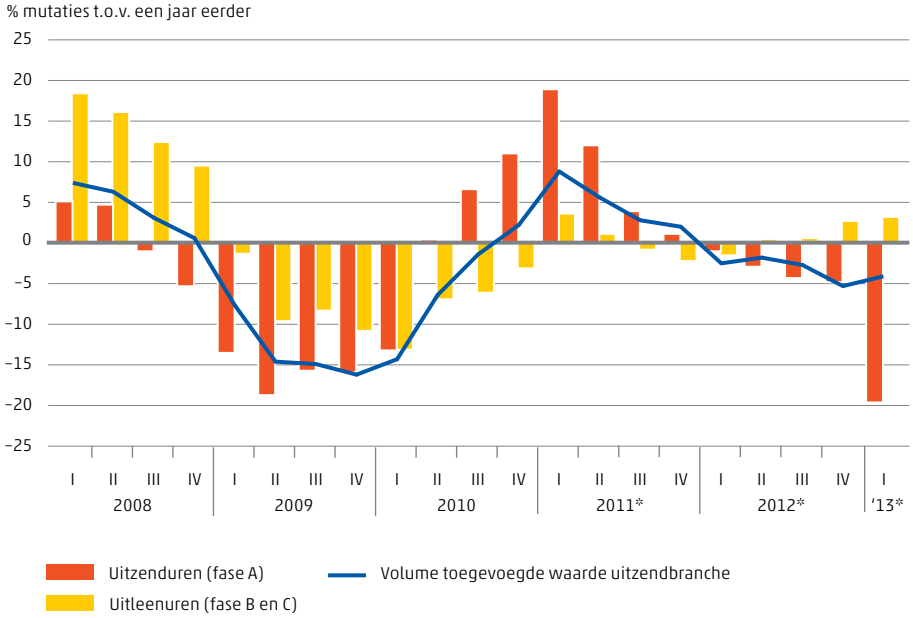

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012 en Statistiek Uitzendbranche.

5.4 Financiële instellingen

Financiële instellingen presteerden in 2012 slechter dan in 2011. Banken sloten het jaar af met een lagere winst, onder andere door verslechterde resultaten van dochterondernemingen en overige deelnemingen in het buitenland, en invoering van de bankenbelasting. Daarnaast is de bancaire kredietverlening in 2012 afgenomen. Ook de winst van de overige financiële instellingen daalde fors. Bij verzekeraars nam de winst wel toe. Tevens hadden de koersen van aandelen en obligaties een positief effect op de beleggingsportefeuille van zowel verzekeraars als pensioenfondsen. Een overzicht van de ontwikkeling van de financiële instellingen en in het bijzonder banken en verzekeraars na 2006 staat in *Financiële sector ondanks crisis gegroeid*.

Toegevoegde waarde banken gestegen, winst gedaald

In 2012 is de nominale toegevoegde waarde van Nederlandse banken met 5,3 procent gestegen naar 23,2 miljard euro. De productiewaarde steeg met 2,6 procent, terwijl het intermediair verbruik met 2,4 procent afnam. Ondanks de stijging van de toegevoegde waarde kwam de winst in 2012 lager uit. De nettowinst vóór belastingen daalde van 7,6 naar 4,8 miljard euro.

5.4.1 Verandering toegevoegde waarde banken

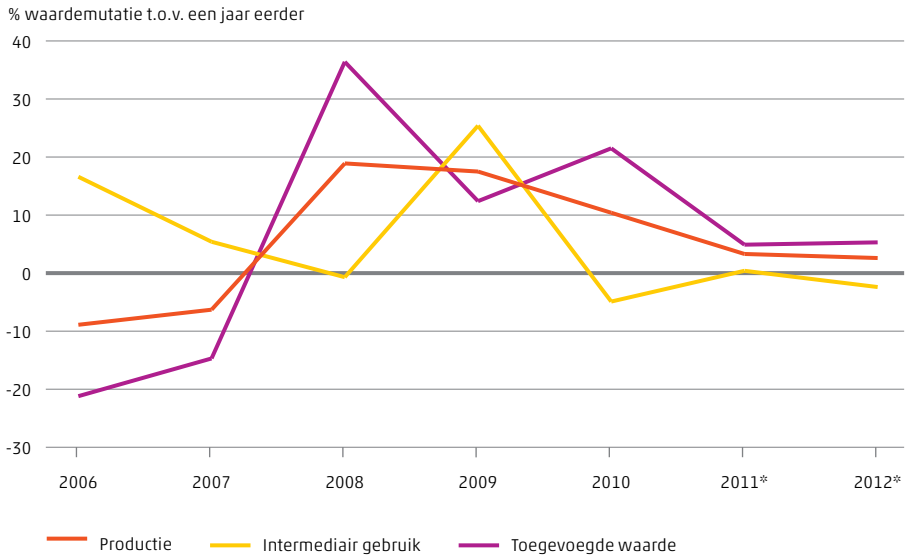

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

De productie van banken bestaat uit directe inkomsten, zoals provisies en commissies, en inkomsten voor verleende diensten die indirect worden gemeten. De stijging van de productiewaarde in 2012 wordt veroorzaakt door een stijging van die indirect gemeten bankdiensten, ook wel toegerekende bankdiensten genoemd. Deze inkomsten worden berekend uit twee verschillen in rente. Enerzijds tussen de rente die banken geven op deposito's en die zij zelf moet betalen op de geldmarkt. Anderzijds op de rente die zij vragen op leningen en die zij zelf ontvangen op de geldmarkt. Het driemaands Euribor-tarief, de belangrijkste component van deze interbancaire rente, was in 2012 gemiddeld 0,57 procent. In 2011 lag zij nog op 1,39 procent. De rente die banken hun klanten geven en klanten betalen aan banken, daalde minder snel. Hierdoor is het verschil tussen de interbancaire rente en de rente op enerzijds uitstaande leningen en anderzijds

opgenomen deposito's toegenomen. Deze renteverschillen worden gezien als de indirecte vergoeding voor de bankdiensten. De stijging van het renteverschil had per saldo een positief effect op de productiewaarde van banken.

Hoewel de toegevoegde waarde dus toenam, nam de winst juist af. Dat winst en toegevoegde waarde zich niet per se in dezelfde richting ontwikkelen, heeft verschillende oorzaken. Allereerst worden winsten bepaald voor het gehele bankconcern, dus inclusief eventuele buitenlandse dochters. Ook hebben vermogensopbrengsten effect op de winst. Verder wordt bij de berekening van de winst gebruikt gemaakt van de werkelijke rentestromen, en niet van de renteverschillen – zoals bij de berekening van de productiewaarde. Ten slotte heeft ook de in 2012 ingevoerde bankenbelasting effect op het hier gepresenteerde winstcijfer.

De verslechtering van de winstcijfers ten opzichte van 2012 met 2,8 miljard euro kwam onder andere door verminderde resultaten van buitenlandse dochter-ondernemingen van Nederlandse banken. Hierdoor daalden de inkomsten met 1,4 miljard euro ten opzichte van 2011. In tegenstelling tot wat de ontwikkeling van de toegevoegde waarde doet vermoeden, deed het rentebedrijf het in 2012 juist slechter dan in 2011. De totale werkelijk ontvangen rente nam ten opzichte van 2011 meer af dan de totale werkelijk betaalde rente. De betaalde rente daalde met 5,1 miljard naar 38,1 miljard euro. In combinatie met de ontvangen rente had dit een negatief effect van 0,9 miljard euro op de nettowinst. Tot slot had de bankenbelasting een negatief effect van 0,5 miljard euro op de nettowinst. De bankenbelasting wordt al geheven voordat de vennootschapsbelasting eraf gaat. Over de winst van buitenlandse dochters wordt in Nederland geen belasting meer geheven.

Sinds juli 2012 is de Wet bankenbelasting van kracht. In oktober 2012 vond de eerste inning van de bankenbelasting plaats. Voor de banken had de invoering van deze belasting een negatief effect van 536 miljoen euro op de nettowinst. Met de bankenbelasting wil de overheid het financiële stelsel gezonder maken. Een bank heeft verschillende mogelijkheden om de door haar verstrekte kredieten te financieren. Dit kan met het eigen vermogen en aangetrokken deposito's, maar ook op basis van schulden die de bank zelf aangaat. De verplichtingen van een bank worden, met uitzondering van het deel waarop het depositogarantiestelsel van toepassing is, niet door een garantie ondersteund en zijn daarom ongedekt. Tijdens de crisis bleken ongedekte kortlopende schulden een kwetsbare financieringsvorm die een aantal banken in Nederland in moeilijkheden bracht. Banken die in financiële nood kwamen, moesten geholpen worden met overheidssteun. Als tegemoetkoming in de gemaakte kosten vraagt de overheid

daarom een financiële bijdrage in de vorm van een bankenbelasting. Met deze bankenbelasting wil de overheid tevens de risico's die banken lopen beperken door onder andere de aangegane ongedekte kortlopende schulden zwaarder te belasten dan de ongedekte langlopende schulden. Is er volgens de overheid sprake van excessieve bonussen, dan kan zij de bankenbelasting verder opschroeven.

5.4.2 Opbouw nettowinst banken

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

Bancaire kredietverlening aan private sector neemt af

Het totaal van alle uitstaande kort- en langlopende leningen door banken en overige financiële intermediairs aan huishoudens en niet-financiële ondernemingen daalde in 2012 tot 1002,2 miljard euro. Het is voor het eerst sinds het CBS hierover cijfers publiceert (vanaf 1990) dat er sprake is van een daling. Aan het einde van 2011 bedroeg de schuld nog 1004,4 miljard euro. De schulden van zowel huishoudens als niet-financiële ondernemingen namen af.

5.4.3 Totaal uitstaande leningen door de private sector bij banken en overige financiële intermediairs, ultimostanden

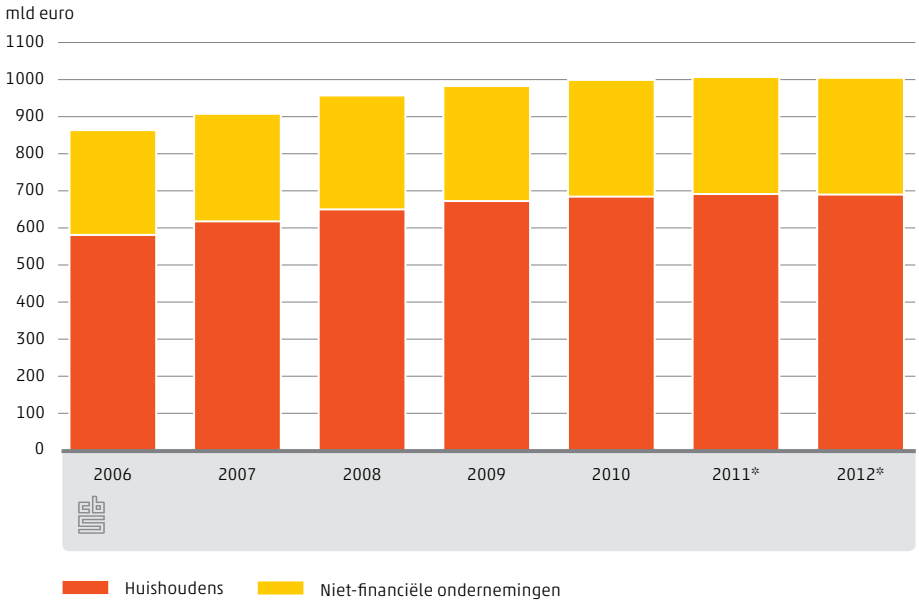

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

Het saldo van opgenomen en afgeloste kredieten was in 2012 nog wel positief, namelijk 226 miljoen euro, maar fors lager dan in 2011 en eerdere jaren. Huishoudens losten in 2012 per saldo af, niet-financiële ondernemingen namen per saldo nog nieuwe leningen op. Dat de schuld eind 2012 toch lager uitkwam dan eind 2011 heeft te maken met de 'overige mutaties' van de schulden. Hieronder vallen waardeveranderingen en afboekingen van oninbare vorderingen. Door die oninbare vorderingen kwam de schuld toch lager uit, ondanks dat er per saldo nog leningen werden opgenomen.

Premie-inkomsten verzekeraars dalen

In 2012 is de (nominale) toegevoegde waarde van verzekeraars met 10,7 procent gestegen tot 8,6 miljard euro. De productiewaarde steeg met 6 procent, terwijl het intermediair verbruik maar met 1,6 procent steeg. Ook de winst vóór belastingen nam toe. Deze kwam uit op bijna 5,7 miljard euro, 800 miljoen meer dan een jaar eerder. De stijging van de productiewaarde werd vooral veroorzaakt door een hogere (eenmalige) vergoeding vanuit de overheid aan zorgverzekeraars voor

de uitvoering van de basiszorg. De toegevoegde waarde en de nettowinst stegen ondanks een daling van de premie-inkomsten.

De premie-inkomsten van schadeverzekeraars (waartoe ook de zorgverzekeraars behoren) waren in 2012 nagenoeg gelijk aan die in 2011. Op de markt voor schadeverzekeringen is sprake van een hoge mate van verzadiging en hevige concurrentie (bijvoorbeeld via internet). Hierdoor is weinig ruimte voor groei en blijven de premies laag.

Levensverzekeraars deden het in 2012 slechter dan in de voorgaande twee jaar. Dit lag niet aan de collectieve maar aan de individuele levensverzekeringen. De omzet in collectieve levensverzekeringen nam toe, maar met individuele levensverzekeringen ging het net zoals in voorgaande jaren slecht. Door imago-problemen ten gevolge van woekerpolisaffaires, toegenomen concurrentie van banksparen en teruglopende huizenverkopen zette de daling van de omzet door. De uitkeringen stegen echter, onder andere als gevolg van de afkoop van individuele levensverzekeringscontracten naar aanleiding van de woekerpolisaffaires.

5.4.4 Premies en directe beleggingsinkomsten verzekeraars

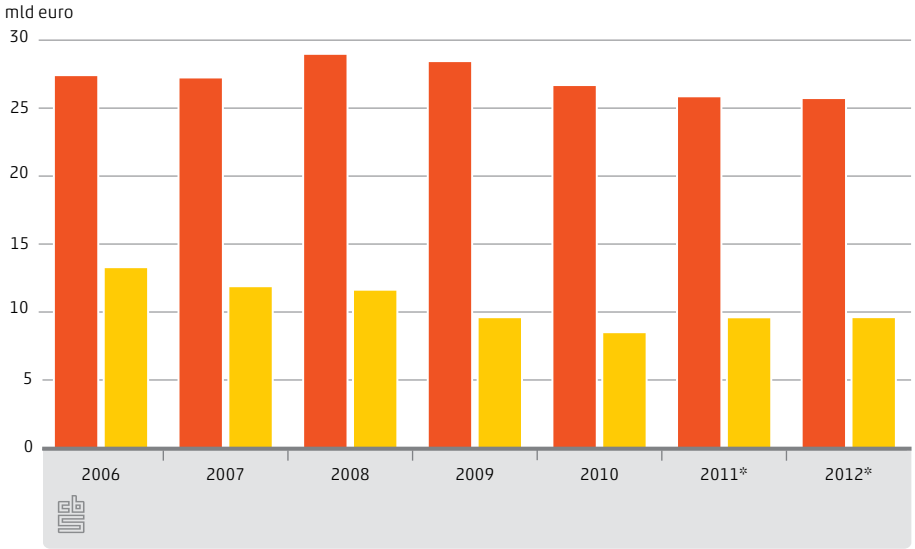

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

Voor schade- en levensverzekeraars samen stonden tegenover de gedaalde premieontvangsten gelijk gebleven directe beleggingsinkomsten. De renteontvangsten liepen terug, maar de dividendontvangsten liepen in gelijke mate op. De beleggingsopbrengsten worden door levensverzekeraars doorgegeven aan de polishouders, oftewel toegevoegd aan de voorzieningen voor opgebouwde aanspraken.

Het resultaat op de financiële markten was voor verzekeraars gunstig. Per saldo verkochten ze aandelen, maar door de gestegen koersen steeg de waarde van de aandelenportefeuille (inclusief participaties in beleggingsinstellingen) met 3,2 miljard naar 120,4 miljard euro. Ook de waarde van obligaties steeg in 2012. Per saldo is de obligatieportefeuille van verzekeraars met 20,1 miljard gestegen naar 200,5 miljard euro.

De koersstijgingen hebben er voor gezorgd dat de totale waarde van levensverzekeringsvoorzieningen (inclusief het deel dat door pensioenfondsen wordt beheerd) in 2012 is gestegen tot een niveau van 216,6 miljard euro. Met deze levensverzekeringsvoorzieningen worden toekomstige levensverzekeringsuitkeringen betaald. Een deel van het vermogen van levensverzekeraars is bestemd voor pensioenuitkeringen, zie verder.

5.4.5 Voorzieningen levensverzekering, ultimostanden

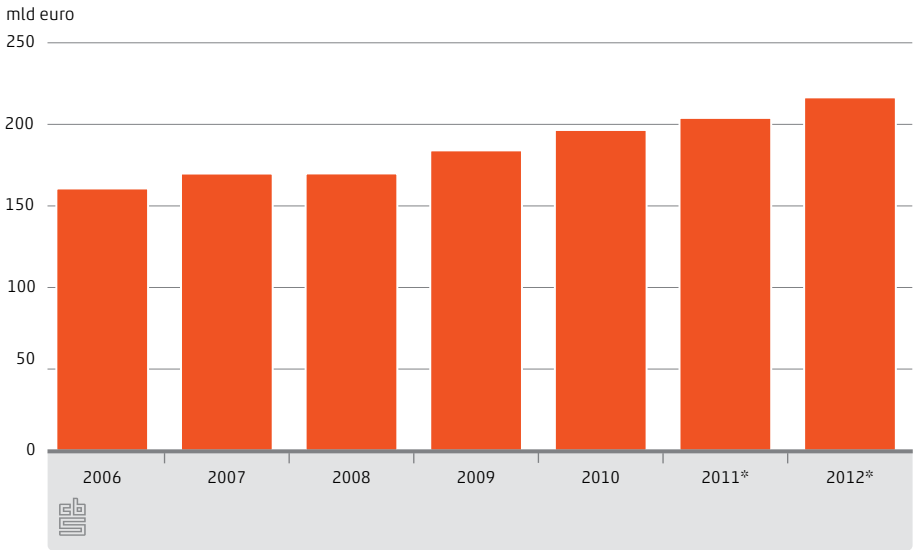

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Resultaat op financiële markten gunstig voor pensioenvoorzieningen

De belangrijkste indicator voor pensioenfondsen is de dekkingsgraad. De dekkingsgraad geeft de verhouding weer tussen bezittingen en verplichtingen. Bij een dekkingsgraad van 100 procent is de waarde van de beschikbare middelen gelijk aan die van de verplichtingen. Doordat in 2012 de rekenrente, de rente waartegen de toekomstige uitkeringen contant worden gemaakt, nauwelijks wijzigde ten opzichte van 2011, bleef de contante waarde van de verplichtingen gelijk. Wat betreft de bezittingen hebben pensioenfondsen met dezelfde financiële marktomstandigheden te maken als verzekeraars, en die waren in 2012 gunstig. De beleggingsrendementen hadden een positief effect op de dekkingsgraad: deze kwam eind 2012 uit op 102 procent. Eind 2011 lag de dekkingsgraad nog onder de 100 procent.

De waarde van de aandelenportefeuille van pensioenfondsen (inclusief participaties in beleggingsinstellingen) steeg met 82,1 miljard naar 566 miljard euro. Dit kwam door de gestegen aandelenkoersen en doordat pensioenfondsen voor meer geld aandelen aankochten dan verkochten. De obligatieportefeuille van pensioenfondsen steeg met 34,6 miljard naar 248,2 miljard euro. De ontwikkeling van de koersen had hier ook een positief effect.

Vooral de koersstijgingen hebben er voor gezorgd dat de totale waarde van de pensioenvoorzieningen (inclusief het deel dat door levensverzekeraars wordt beheerd) in 2012 is gestegen tot een niveau van 1023,5 miljard euro. Hiermee is in 2012 de grens van 1 biljoen euro gepasseerd. Uit de pensioenvoorziening worden toekomstige pensioenuitkeringen betaald.

Naast koersstijgingen droegen de ontvangen pensioenpremies en de directe beleggingsopbrengsten bij aan de toename van de pensioenvoorzieningen. De werkelijk ontvangen pensioenpremies zijn in 2012 verder gestegen en sneller dan in 2011. De stijging is voornamelijk het gevolg van premieverhogingen om de dekkingsgraden op te vijzelen (onder andere door tijdelijke premieopslagen). De aanvullingen op de pensioenpremies vanuit de directe beleggingsopbrengsten waren voor pensioenfondsen lager dan 2011. De renteontvangsten liepen op, maar de dividendontvangsten liepen fors terug. De pensioenuitkeringen zijn ook in 2012 verder gestegen. Dit heeft vooral te maken met de toename van het aantal babyboomers dat met pensioen is gegaan. Daarnaast wordt de hoogte van de uitkeringen beïnvloed door indexatie van de uitkeringen. In 2012 hebben enkele pensioenfondsen 'afgestempeld', dat wil zeggen: gekort op de opgebouwde rechten en uitkeringen.

5.4.6 Premies en directe beleggingsinkomsten pensioenfondsen

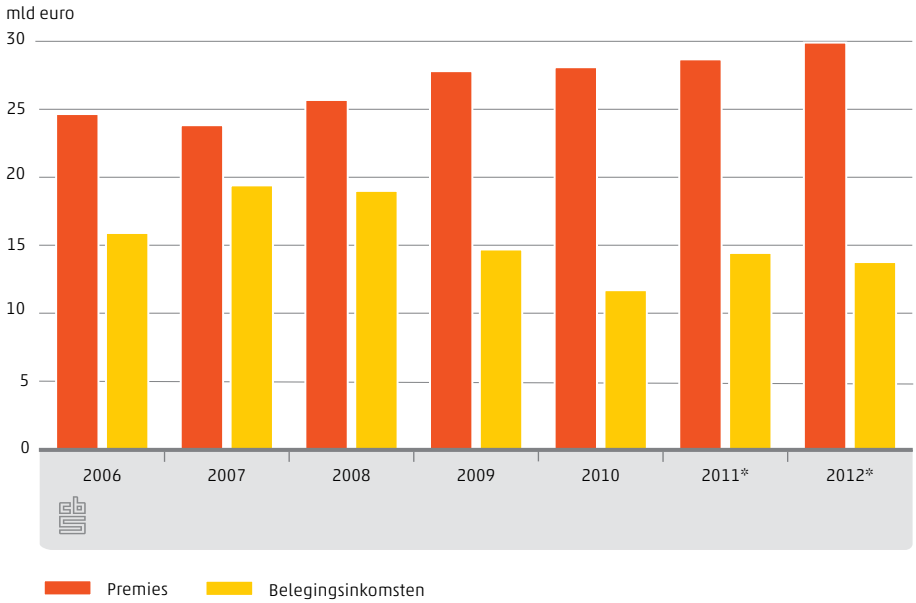

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

5.4.7 Voorzieningen pensioenverzekering, ultimostanden

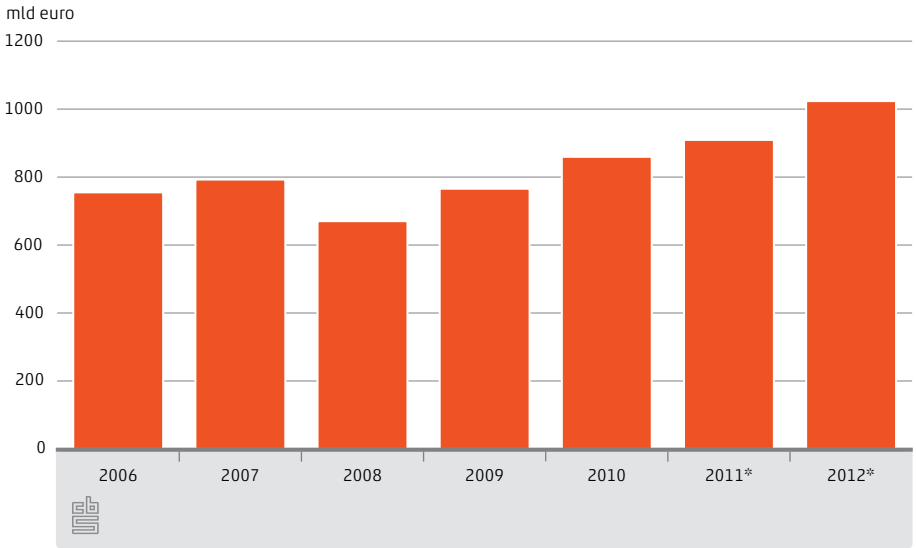

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Slecht jaar voor de overige financiële instellingen

De nettowinst vóór belastingen van de overige financiële instellingen kwam uit op 76,6 miljard euro. In 2011 bedroeg de winst nog 98,1 miljard euro. De overige financiële instellingen zijn een verzameling van verschillende soorten financiële instellingen en organisaties. Te denken valt aan beleggingsinstellingen, bijzondere financiële instellingen, holdings van financiële instellingen, special purpose vehicles, regionale ontwikkelingsmaatschappijen, financieringsmaatschappijen en financiële hulpbedrijven. De nettowinst vóór belastingen van de overige financiële instellingen exclusief bijzondere financiële instellingen (BFI's) kwam in 2012 uit op 5,3 miljard euro. In 2011 bedroeg de winst 8,5 miljard euro. Onder andere de resultaten van buitenlandse dochters van holdings van financiële instellingen liepen terug. Ook was het verschil tussen de ontvangen en betaalde rente minder gunstig dan in 2011.

De BFI's hebben verreweg het grootste aandeel in de nettowinst. Deze instellingen beheren gewoonlijk deelnemingen, royalty's en filmrechten, en vormen vaak belangrijke schakels in financieringsactiviteiten van grote internationale concerns bij fusies, overnames en schuldemissies. Bij BFI's treden doorgaans grote financiële stromen op met het buitenland. Ten opzichte van 2011 zijn vooral de resultaten uit het buitenland teruggelopen.

5.4.8 Resultaat overige financiële instellingen

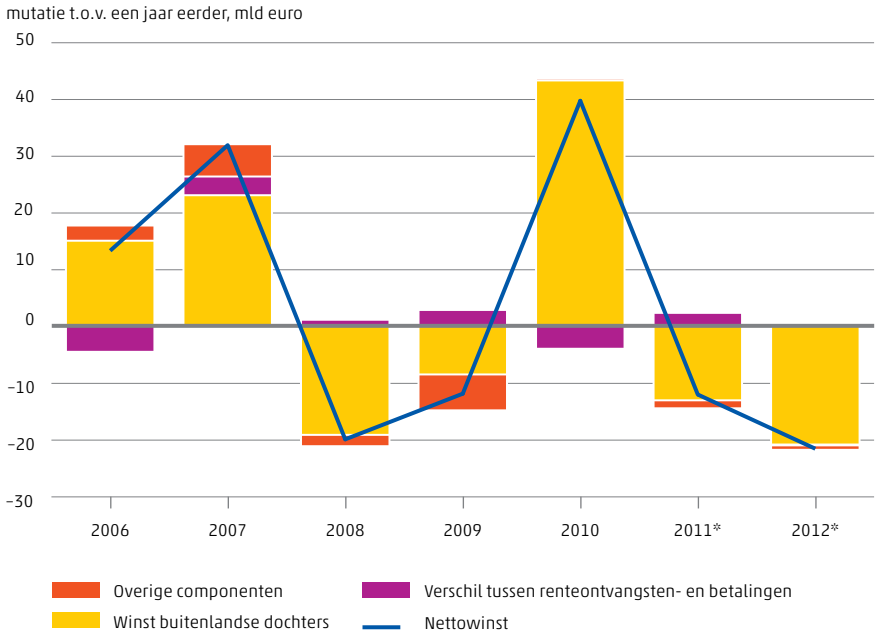

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

5.5 Faillissementen

In 2012 werden er 11,2 duizend faillissementen uitgesproken. Dat waren er 1 700 meer dan in 2011. Sinds de start van de waarneming in 1951 waren er in één jaar nog niet zoveel faillissementen. Het vorige record dateert uit 2009, toen het aantal gefailleerden uitkwam op 10,6 duizend. Ook in de eerste maanden van 2013 zette de stijging van het aantal faillissementen door. De grootste relatieve toename in 2012 betrof met bijna 30 procent de eenmanszaken. Het aantal failliete bedrijven exclusief eenmanszaken steeg met bijna 20 procent. Het aantal natuurlijke personen (exclusief eenmanszaken) dat failliet werd verklaard, nam toe met 10 procent.

Exclusief eenmanszaken gingen er in 2012 precies 7 373 bedrijven failliet, bijna 1 200 meer dan in 2011. Verder gingen er 1 243 eenmanszaken failliet en 2 619 natuurlijke personen. Onder natuurlijke personen worden hier mensen verstaan die als gevolg van privéschulden in de problemen zijn geraakt.

5.5.1 Aantal faillissementen

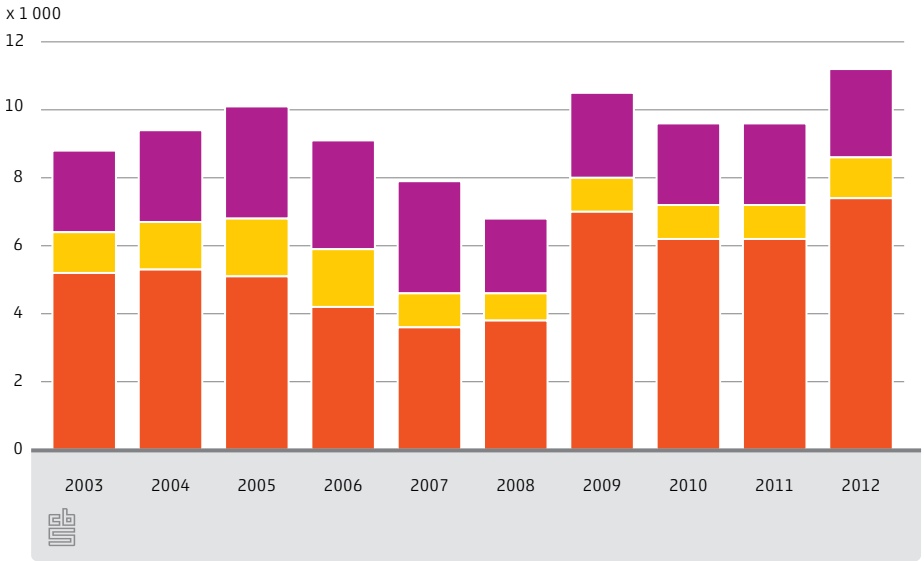

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

Handel en bouw hard getroffen

Het aantal uitgesproken faillissementen verschilt sterk per bedrijfstak. In 2012 werden in de handel met 1 532 gevallen de meeste bedrijven failliet verklaard. Ook in de bouwnijverheid lag het aantal met 1 213 faillissementen hoog. In de bouw en de handel was ook de stijging van het aantal faillissementen het hoogst, samen met de financiële dienstverlening. Relatief gezien was de stijging van het aantal faillissementen het grootst in de zorgsector, maar met 172 gevallen gaat het hier nog steeds om een bescheiden aantal. Relatief groot waren verder de stijgingen in de financiële dienstverlening en in de bedrijfstak verhuur van en handel in onroerende goederen. In de horeca daalde het aantal faillissementen. Daarbij moet wel worden aangetekend dat de horeca reeds in 2011 een forse stijging van het aantal faillissementen kende.

5.5.2 Aantal faillissementen van bedrijven (excl. eenmanszaken)

	2008	2009	2010	2011	2012	2012 t.o.v. 2011
	aantal					% mutaties
Landbouw, bosbouw en visserij	56	105	97	93	118	26,9
Industrie	346	776	756	698	807	15,6
Bouwnijverheid	435	756	862	895	1 213	35,5
Handel	974	1 639	1 372	1 326	1 532	15,5
Vervoer en opslag	212	332	330	285	385	35,1
Horeca	148	225	240	306	296	–3,3
Informatie en communicatie	140	330	267	226	252	11,5
Financiële dienstverlening	441	807	573	596	830	39,3
Verhuur en handel van onroerende goederen	106	201	134	170	241	41,8
Specialistische zakelijke diensten	441	907	719	750	790	5,3
Verhuur en overige zakelijke diensten	268	501	440	437	430	–1,6
Gezondheids- en welzijnszorg	73	124	119	107	172	60,7
Cultuur, sport en recreatie	69	108	121	114	114	0,0
Overige dienstverlening	61	92	105	86	91	5,8
Overige bedrijfstakken	70	92	91	87	102	17,2
Totaal	3 840	6 995	6 226	6 176	7 373	19,4

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

In absolute zin is het aantal faillissementen in de handel weliswaar het grootst, maar afgezet tegen het aantal bedrijven is de handel geen koploper. Op de duizend bedrijven gingen er 9 failliet. In de industrie lag het aantal faillissementen op de duizend bedrijven met 16 het hoogst. In 2011 waren het er 14, toen ook al het hoogste aantal van alle bedrijfstakken. In de elektrotechnische industrie en machine-industrie werden er in 2012 op de duizend bedrijven zelfs 43 getroffen

door een faillissement. Ook de hout- en bouwmaterialenindustrie kende met 24 op de duizend een hoge faillissementsgraad. In onder andere de vervoersector, de bouwnijverheid en de financiële dienstverlening was de faillissementsgraad ook bovengemiddeld. Relatief weinig faillissementen werden uitgesproken in de zorg, de landbouw en de cultuursector.

5.5.3 Aantal bedrijfsfaillissementen per duizend bedrijven[1)]

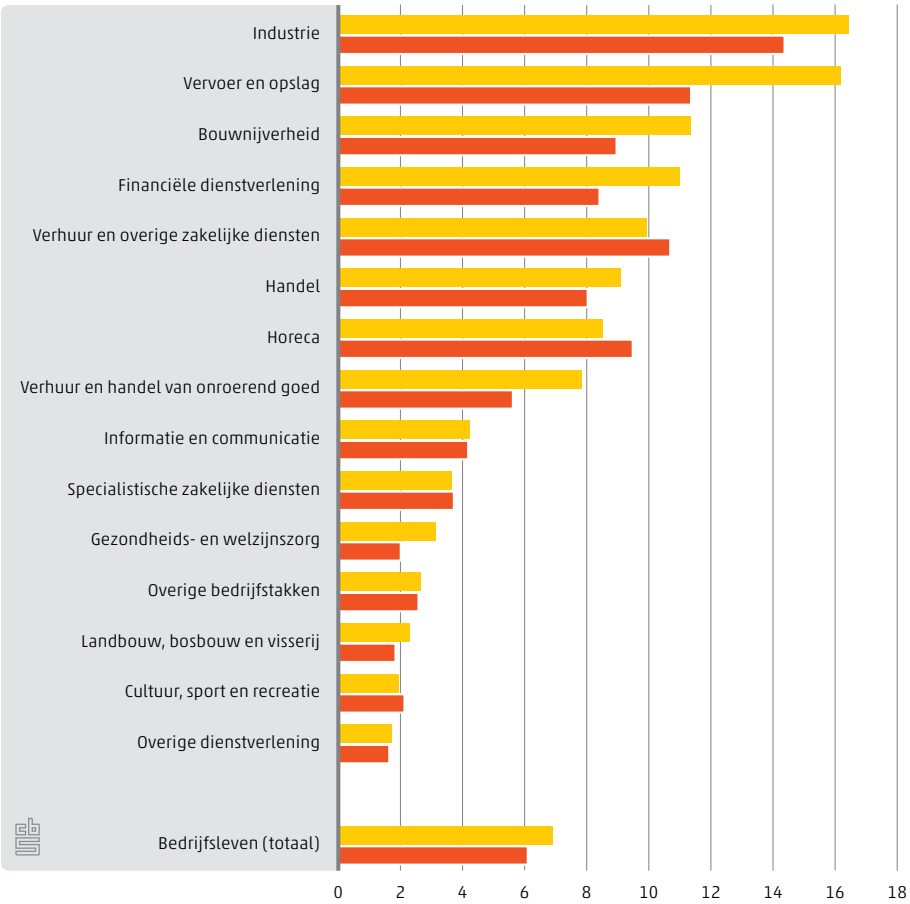

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

1) Inclusief eenmanszaken.

Faillissementen natuurlijke personen

Het aantal faillissementen van natuurlijke personen (inclusief eenmanszaken) lag het hoogst in Noord-Brabant en Zuid-Holland. Bijna een derde van het aantal personen dat failliet gaat, is woonachtig in deze provincies. Samen met Noord-Holland zijn dit ook de provincies met het hoogste aantal inwoners. Het aantal faillissementen per 10 duizend inwoners is in Overijssel met ruim 4 het grootst. In Zeeland en Friesland ligt dit met ruim 1 het laagst.

5.5.4 Aantal faillissementen natuurlijke personen (incl. eenmanszaken)

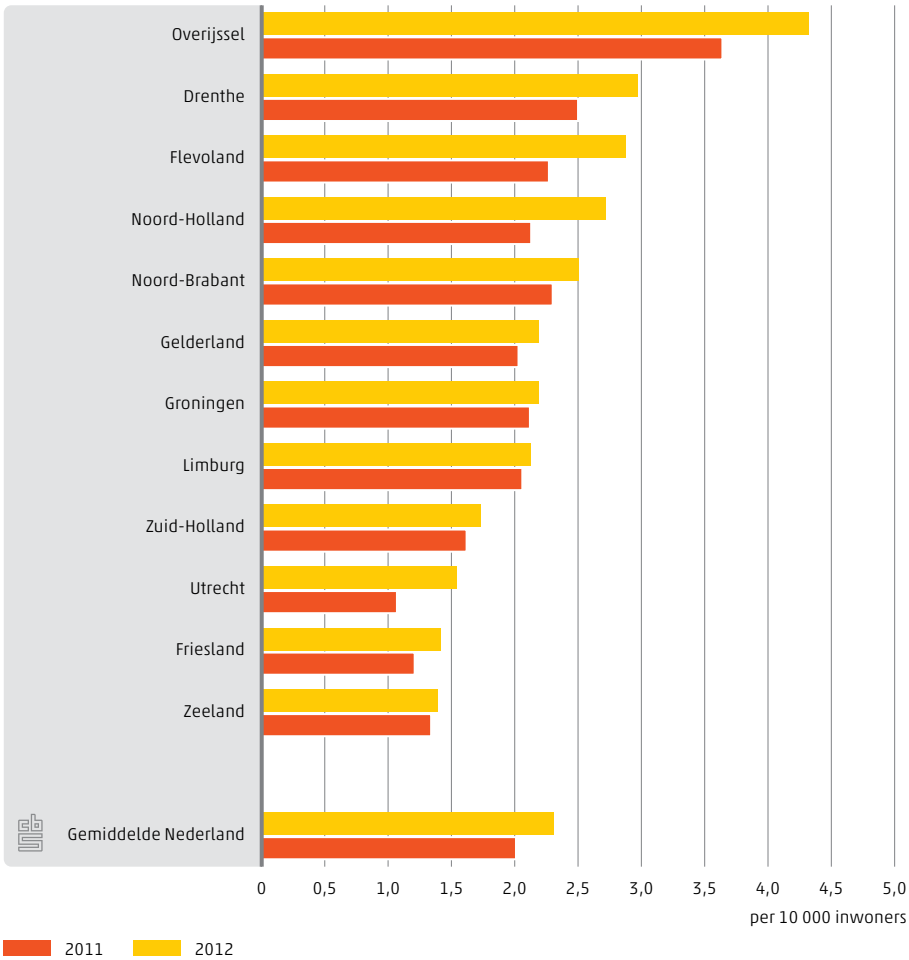

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

6. Overheid en zorg

In dit hoofdstuk worden de financiën van de overheid over het jaar 2012 gepresenteerd. Eerst wordt gekeken naar de schuld en het tekort. Vervolgens is er aandacht voor de opbouw van de inkomsten, vooral premies en belastingen, en uitgaven zoals sociale uitkeringen en salarissen. Tot slot wordt de overheidsconsumptie behandeld.

6.1 Inleiding

Het Nederlandse overheidssaldo bleef in 2012 voor het vierde jaar op rij fors negatief. Het tekort daalde wel: van 26 miljard euro in 2011 naar ruim 24 miljard euro in 2012. De inkomsten van de overheid stegen door hogere premieopbrengsten en meer inkomen uit vermogen. De overheidsuitgaven namen echter ook toe door groeiende uitgaven aan sociale uitkeringen. De rentelasten van de overheid waren ondanks een stijgende schuld historisch laag. De overheidsschuld steeg verder door het hoge overheidstekort. Daarnaast steeg de schuld door reddingsoperaties voor landen uit de eurozone. De overheidsschuld en het overheidstekort van Nederland voldeden in 2012 wederom niet aan de Europese begrotingsnormen.

6.2 Overheidssaldo en overheidsschuld

Net zoals in 2010 en 2011 werd het overheidstekort ook in 2012 kleiner. Het tekort is sinds de piek van 32,1 miljard euro in 2009 met bijna 8 miljard euro afgenomen. Met 4,1 procent van het bbp lag het nog wel boven de Europese bovengrens van 3 procent. De overheidsschuld groeide in 2012 met 33,4 miljard euro naar ruim 427 miljard euro, oftewel 71,3 procent van het bbp. Ten opzichte van 2011 is de schuldquote met 5,6 procentpunt toegenomen waardoor het ruim boven de Europese schuldnorm van 60 procent is gebleven. De schuld groeit nu al vijf jaar achtereen gestaag.

6.2.1 Overheidsfinanciën

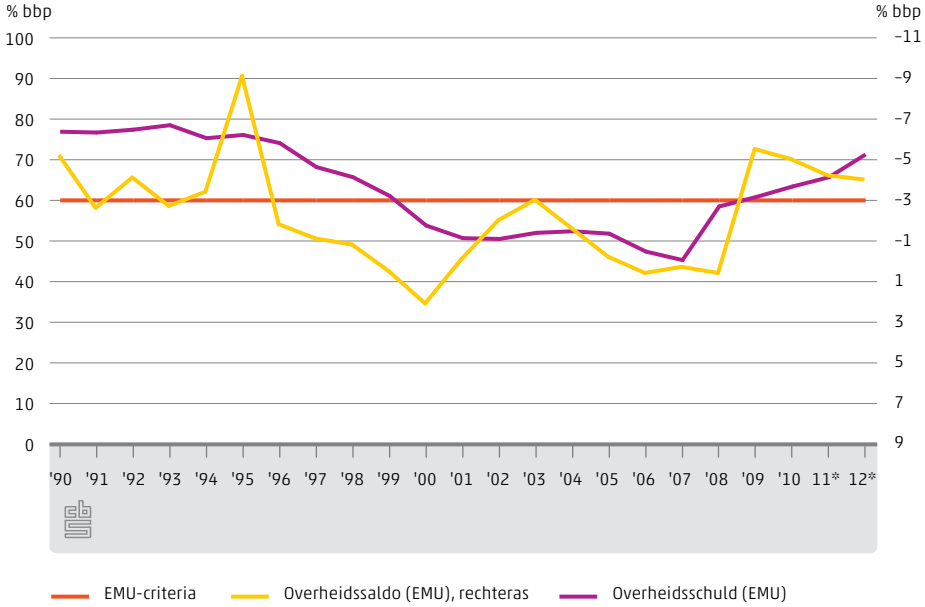

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Overheidsschuld neemt ook in 2012 verder toe

Niet alleen de tekorten van de afgelopen jaren verhoogden de overheidsschuld. Ook de steun aan de financiële sector en aan landen uit de eurozone in verband met de financiële crisis droeg er aan bij. Tot eind 2012 hebben deze steunmaatregelen de schuld met ruim 54 miljard euro doen toenemen. Het grootste deel hiervan, 41 miljard euro, heeft de overheid in de financiële sector gestoken. Daarnaast heeft de Nederlandse overheid voor reddingsoperaties voor landen uit de eurozone 13,6 miljard euro overgemaakt. De steun aan eurolanden in nood nam in 2012 een hoge vlucht. Tot en met 2011 had Nederland 4,2 miljard aan steun overgemaakt. In 2012 kwam daar 9,4 miljard euro bij. Vanuit het Europese steunfonds EFSF werd namens de Nederlandse overheid 7,6 miljard euro uitbetaald aan Griekenland, Portugal en Ierland. De schuld is daarnaast in 2012 extra toegenomen door een kapitaalinjectie van 1,8 miljard euro in het Europees Stabiliteitsmechanisme (zie kader).

6.2.2 Effect op schuld van steun aan Europese landen

	2010	2011*	2012*
	mld euro		
Totaal effect op schuld	1,2	4,2	13,6
waarvan			
directe Leningen aan Griekenland	1,2	3,2	3,2
leningen verstrekt door de EFSF	0	1,0	8,6
kapitaalinjecties in het ESM	0	0	1,8

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Steun aan eurolanden

In het voorjaar van 2010 raakte de Griekse overheid in dusdanige financiële problemen dat zij de hulp van derden nodig had. Deze hulp werd geboden in de vorm van directe leningen van Europese overheden aan Griekenland. Eind 2012 had Nederland via deze directe leningen 3,2 miljard euro bij Griekenland uitstaan. In januari 2011 werd de *European Financial Stability Facility* (EFSF) in werking gesteld om leningen te verstrekken aan eurolanden in nood. Portugal, Ierland en Griekenland maakten hier gebruik van. De EFSF financiert deze leningen door geld te lenen op de financiële markten. Deze leningen worden gegarandeerd door de lidstaten van de eurozone. De rente die de probleemlanden betalen aan de EFSF ligt iets hoger dan de rente die de EFSF moet betalen op haar leningen. De winst vloeit terug naar de lidstaten en heeft een klein positief effect op het overheidssaldo. Omdat de EFSF haar taken uitsluitend uitvoert voor de lidstaten van de eurozone en de beslissingsbevoegdheid uiteindelijk bij de lidstaten ligt, worden de leningen volgens de Europese regels geboekt alsof ze door de lidstaten zelf zijn verstrekt. De leningen die de EFSF verstrekt heeft, vergroten daardoor de overheidsschuld. Tegenover deze schulden staan vorderingen van de deelnemende lidstaten van de eurozone.

In 2012 hebben de lidstaten kapitaal gestort in een nieuw Europees steunfonds, het Europese Stabiliteitsmechanisme (ESM). Het ESM is het permanente fonds dat de tijdelijke EFSF midden 2013 heeft vervangen. Een verschil met de EFSF is dat het ESM ook leningen kan verstrekken aan banken in nood, terwijl de EFSF alleen aan Europese overheden mocht lenen. Er zijn in 2012 enkel kapitaalstortingen gedaan in het fonds en geen leningen verstrekt.

Van de schuldtoename van 33,4 miljard euro wordt slechts 24,3 miljard euro verklaard door het overheidstekort. Het verschil zit vooral in de toename van de

financiële bezittingen van de overheid. Deze bezittingen groeiden per saldo met ruim 9 miljard euro. De aankoop van deze bezittingen moest gefinancierd worden, waardoor de schuld steeg. Een voorbeeld van een toename van de bezittingen betreft de leningen aan andere Europese landen (zie kader).

Sommige financiële bezittingen werden echter verkocht, waarmee uitgaven konden worden gefinancierd zonder extra schulden aan te hoeven gaan. Zo had de afbouw van de Amerikaanse hypotheekportefeuille die de overheid in 2009 had overgenomen van ING een verlagend effect van 2,4 miljard euro op de totale schuld. Ook de gedeeltelijke terugbetaling van de kapitaalinjectie in ING uit 2008 had een schuldverlagend effect van 1,1 miljard euro.

6.2.3 Verandering in overheidsschuld

	2008	2009	2010	2011*	2012*
	mld euro				
Overheidssschuld (1)	**347,5**	**348,3**	**372,0**	**393,7**	**427,1**
waarvan					
chartaal geld	0,6	0,5	0,4	0,5	0,5
kortlopende waardepapieren	84,1	57,6	53,2	43,4	32,9
obligaties	198,7	211,6	240,6	265,3	298,2
kortlopende leningen	13,6	12,1	14,3	19,7	28,9
langlopende leningen	50,5	66,5	63,5	64,8	66,6
Verandering in overheidsschuld (Δ 1=2+3+4+5)	**88,5**	**0,8**	**23,7**	**21,6**	**33,4**
Overheidstekort (2)	–3,1	32,1	30,1	26,0	24,3
Transacties in financiële activa (3)	88,4	–27,6	–1,2	–5,4	9,1
waarvan					
chartaal geld en deposito's	0,1	–1,8	–3,5	0,8	–0,8
effecten m.u.v. aandelen	–0,1	22,7	–1,0	–1,3	–2,0
leningen	45,2	–27,6	–1,3	0,5	8,6
aandelen en overige deelnemingen	37,2	–25,0	–0,8	–6,2	1,1
handelskredieten en transitorische posten	6,0	4,2	5,3	0,9	2,2
Transacties in transitorische schulden en handelskredieten (4)	2,7	–0,7	–4,4	1,4	2,2
Overige ((dis)agio, valutaveranderingen) (5)	0,5	–3,1	–0,8	–0,4	–2,2
	% bbp				
Overheidsschuld	**58,5**	**60,8**	**63,4**	**65,7**	**71,3**

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Daarnaast werd ruim 2 miljard euro van het tekort via zogenaamde transitorische schulden gefinancierd. Transitorische schulden bestaan onder andere uit nog te betalen facturen en vooruit ontvangen bedragen. Deze transitorische schulden tellen niet mee in de officiële overheidsschuld volgens de Europese normen.

Ook hoeft de toename van de schuld niet gelijk te zijn aan het tekort doordat schuldtitels boven of onder hun aflossingswaarde kunnen worden uitgegeven. Het verschil tussen uitgifte- en aflossingswaarde, het zogenaamde (dis)agio, kan worden gebruikt als financieringsmiddel zonder dat het de overheidsschuld verhoogt. De overheidsschuld wordt namelijk gewaardeerd tegen de aflossingswaarde. Tot slot varieert de waarde van schuldtitels in vreemde valuta door wisselkoersveranderingen. Deze waardeverandering heeft geen direct effect op het tekort, maar wel op de totale uitstaande schuld.

Overheidsschuld vooral gefinancierd door uitgifte obligaties

De overheidsschuld bestond eind 2012 voor 33 miljard euro uit kortlopende waardepapieren. Dit is 10 miljard euro minder dan eind 2011 en 20 miljard euro minder dan eind 2010. De obligatieschuld bedroeg in totaal 298 miljard euro. In 2012 haalde het Rijk per saldo 33 miljard euro op door de uitgifte van obligaties.

De overheid heeft 9 miljard euro extra onderhands geleend met een korte looptijd. Dit kwam deels doordat het Rijk meer zeer korte leningen aanging, waarbij de schuldeiser op ieder moment zijn vordering kan innen. Daarnaast groeiden de onderpanden op financiële derivaten die door tegenpartijen van de overheid worden gestort. Deze onderpanden worden als kortlopende lening geregistreerd. De langlopende leningen stegen per saldo met 2 miljard euro. De schuld van de EFSF die aan Nederland wordt toegerekend, zorgde voor een stijging van 7,6 miljard euro van deze langlopende leningen. Het Rijk loste daarentegen ook enkele langlopende leningen af voor een waarde van in totaal ruim 7 miljard euro. Zo is de lening van het Belgische Fortis van 4 miljard euro afgelost en is de lening van de ING waarmee de Staat de overname van de Amerikaanse hypotheekportefeuille van de ING heeft gefinancierd, met 2,5 miljard euro afgenomen. De lokale overheden leenden voor ruim 1 miljard euro extra aan langlopende leningen.

6.3 Overheidsinkomsten en -uitgaven

In 2012 stegen zowel inkomsten als de uitgaven slechts in geringe mate. De inkomsten van de overheid stegen in 2012 met 1,8 procent tot 278,1 miljard euro. De overheidsuitgaven stegen in 2012 met 1,1 procent tot 302,1 miljard euro.

6.3.1. Inkomsten en uitgaven van de overheid

	2008	2009	2010	2011*	2012*	mutatie 2011*–2012*
	mld euro					%
Inkomsten	277,7	262,8	271,7	273,1	278,1	1,8
waarvan						
belastingen	143,6	137,6	143,2	139,7	135,3	–3,1
premies wettelijke sociale verzekering	86,3	79,2	83,1	88,8	95,8	7,9
marktproductie	18,8	19,2	20,0	20,0	19,8	–1,0
inkomen uit vermogen	20,3	17,8	16,2	15,7	18,5	17,4
overige inkomsten n.e.g.	8,7	9,0	9,2	8,8	8,7	–1,5
Uitgaven	274,8	294,8	301,3	298,7	302,1	1,1
waarvan						
beloning van werknemers	54,7	57,7	59,2	58,9	58,6	–0,4
intermediair verbruik	44,0	47,4	46,9	45,5	45,5	0,1
investeringen (bruto)	20,5	21,6	21,4	20,0	20,0	–0,1
sociale uitkeringen in geld	57,3	61,3	64,7	67,0	69,1	3,1
sociale uitkeringen in natura	59,3	64,1	66,4	68,1	70,9	4,1
subsidies	7,2	8,9	9,2	8,6	7,9	–7,8
inkomen uit vermogen	13,2	12,4	11,6	11,9	11,0	–8,0
overige uitgaven n.e.g.	18,5	21,3	21,9	18,7	19,0	1,8
Vorderingensaldo	2,9	–32,0	–29,5	–25,6	–23,9	
Rentevoordeel / -nadeel uit swapcontracten	0,2	–0,1	–0,6	–0,4	–0,4	
Overheidssaldo (conform EMU)	3,1	–32,1	–30,1	–26,0	–24,3	
waarvan						
centrale overheid	2,9	–19,9	–23,7	–16,8	–18,8	
lokale overheid	–2,7	–3,7	–4,8	–2,9	–2,5	
wettelijke sociale verzekeringsinstellingen	2,9	–8,5	–1,6	–6,3	–3,0	

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Premie-opbrengsten gestegen met 7 miljard euro

Ruim 80 procent van de overheidsinkomsten bestaat uit belasting- en premie-ontvangsten. Het aandeel van de belastingen is in 2012 ten opzichte van

2011 lager geworden en het aandeel van de wettelijke sociale verzekeringspremies is gestegen. Terwijl in 2012 ruim 3 procent minder belastinginkomsten binnenkwamen, stegen de ontvangsten van de wettelijke sociale verzekeringspremies met 7,9 procent, oftewel 7 miljard euro.

De ontvangst van wettelijke sociale verzekeringspremies steeg vooral door interne verrekeningen tussen de loon- en inkomstenbelasting en de wettelijke sociale verzekeringspremies. Daarnaast stegen de ontvangsten van WW-premies met 21 procent doordat de premies werden verhoogd. De zorgpremies namen met 7 procent minder toe dan in 2011. In dat jaar was er nog een stijging van 11 procent. Bijna 40 procent van de totale ontvangsten van wettelijke sociale verzekeringspremies komt uit de premies voor de basiszorgverzekering.
Het inkomen uit vermogen steeg met 2,7 miljard euro, oftewel ruim 17 procent. Dit komt vooral door de aardgasbaten. Deze brachten in 2012 ruim 2 miljard euro meer op dan in 2011. De aardgasproductie bleef weliswaar gelijk, maar door de hogere olieprijs stegen ook de aardgasbaten. Ook de winstuitkeringen vielen hoger uit, voornamelijk door een hogere dividenduitkering van De Nederlandsche Bank.

6.3.2 Overheidsinkomsten, 2012*

Totale inkomsten: 278,1 mld euro

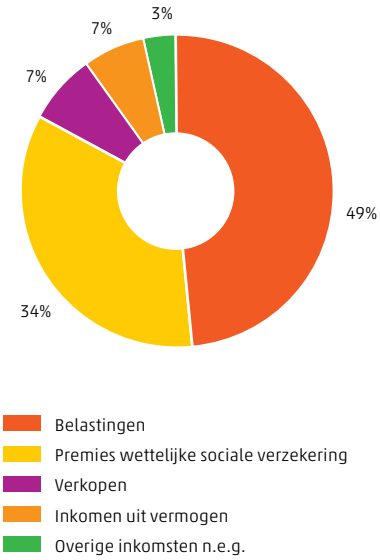

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

De verkopen van goederen en diensten daalden licht. De verkopen van het Rijk daalden voornamelijk door de afloop van een groot gedeelte van de garantieregelingen voor leningen in de bancaire sector. Hierdoor daalden de premieontvangsten die de banken voor deze garantstelling aan het Rijk moesten betalen. De verkopen van de lokale overheid daalden licht.

Belastingontvangsten daalden met 3,1 procent

De belastingontvangsten daalden met 4,4 miljard euro ten opzichte van 2011. De ontvangsten uit de loon- en inkomstenbelasting daalden met ruim 2,4 miljard euro, oftewel 5,1 procent. Deze daling werd bijna volledig veroorzaakt door interne verrekeningen tussen de loon- en inkomstenbelasting en de wettelijke sociale verzekeringspremies. Gezamenlijk lieten de loon- en inkomstenbelasting en de wettelijke sociale verzekeringspremies wel een stijging zien van 4,6 procent.

De grootste dalingen zijn te zien bij de overdrachtsbelasting, de belasting op personenauto's en motorrijwielen (bpm) en de loonkostenheffing. De ontvangsten van de overdrachtsbelasting daalden door de kwakkelende huizenmarkt en door de verlaging van het tarief per 1 juli 2011 van 6 naar 2 procent. Deze tariefdaling werkte in 2012 voor het eerst in het gehele jaar door.

Inkomsten overdrachtsbelasting gedaald met 42%

De bpm-opbrengsten daalden doordat de autoverkopen in 2012 fors zijn gedaald. Er werden bijna 10 procent minder nieuwe auto's verkocht dan in 2011. Bij de verkochte auto's is er bovendien een trend naar kleinere schonere auto's waarneembaar, hetgeen leidt tot minder bpm-ontvangsten. De bpm wordt sinds enkele jaren niet alleen geheven over de aanschafprijs, maar ook over de CO_2-uitstoot.

De loonkostenheffing daalde door de afschaffing van de spaarloonregeling in 2012. Werknemers die voorheen aan de spaarloonregeling deelnamen, betaalden minder loonbelasting. Wel moesten werkgevers een spaarloonheffing als onderdeel van de loonkostenheffing afdragen aan de Belastingdienst. Door de afschaffing van het spaarloon is ook de heffing op spaarloon vervallen. Dit leidde in 2012 tot 0,3 miljard euro minder ontvangsten. Door de afschaffing van de grondwaterbelasting (onderdeel van de belastingen op milieugrondslag) kwam 0,2 miljard euro minder in de schatkist.

De daling van de belastingontvangsten werd gedempt door de verhoging van het hoge btw-tarief van 19 procent naar 21 procent op 1 oktober 2012 en door de invoering van de bankenbelasting. De verhoging van het btw-tarief leidde door de economische krimp echter niet tot veel meer ontvangsten: de btw-ontvangsten stegen met 0,1 miljard euro. Door het ministerie van Financiën werd bij de invoering van de btw-verhoging op een meeropbrengst van 1 miljard euro voor 2012 gerekend.

6.3.3 Belasting- en premie-inkomsten van de overheid

	2008	2009	2010	2011*	2012*	Mutatie 2011*–2012*
	mln euro					%
Belastingen	143,6	137,6	143,2	139,7	135,3	–3,1
waarvan						
belasting over de toegevoegde waarde (btw)	42,3	39,9	42,5	41,3	41,4	0,3
loon- en inkomstenbelasting	40,5	47,6	48,2	46,7	44,3	–5,1
vennootschapsbelasting	18,8	11,6	12,8	12,4	11,9	–4,5
accijnzen	10,5	10,7	11,1	11,3	11,3	0,2
belastingen op milieugrondslag	4,6	4,6	4,6	4,4	4,0	–9,0
milieuheffingen	3,5	3,7	3,9	4,1	4,2	1,4
motorrijtuigenbelasting (incl. eurovignet)	4,5	4,9	5,2	5,2	5,1	–0,7
belasting van personenauto's en motorrijwielen (BPM)	3,2	2,1	2,1	2,0	1,5	–24,2
overdrachtsbelasting	4,4	2,7	2,8	1,9	1,1	–41,7
onroerendezaakbelasting	2,8	2,9	3,0	3,2	3,3	5,6
dividendbelasting	4,0	2,1	2,4	2,6	2,5	–4,2
bankenbelasting					0,5	
overige	4,5	4,7	4,6	4,7	4,2	–11,2
Premies wettelijke sociale verzekering	86,3	79,2	83,1	88,8	95,8	7,9
	% bbp					
Belasting- en premiedruk overheid	38,7	37,8	38,6	38,1	38,6	

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Op 12 juli 2012 is de Wet tot invoering van een bankenbelasting (Wet bankenbelasting) van kracht geworden. De bankenbelasting is in het leven geroepen om financiële stabiliteit in de bankensector te waarborgen via het belasten van ongedekte schulden. Van deze ongedekte schulden worden kortlopende schulden hoger belast dan langlopende schulden. De bankenbelasting bevat zo een prikkel om langlopende financiering te stimuleren. In 2012 is 0,5 miljard euro aan bankenbelasting ontvangen. De belastingen van de lokale overheid, zoals de onroerendezaakbelasting en de milieuheffingen, lieten een lichte stijging zien. De lokale belastingen worden dan ook veel minder bepaald door de economische ontwikkeling dan de rijksbelastingen.

Bankenbelasting levert

€ 536 000 000 op

Lichte stijging uitgaven

In 2011 daalden de uitgaven aan ambtenarensalarissen voor het eerst sinds 1988. In 2012 was het voor het eerst dat de ambtenarensalarissen twee jaar op rij daalden. Dit kwam zelfs in de crisis van de jaren tachtig niet voor. De bezuinigingen op de overheidsuitgaven werkten in 2012 wel minder door in de aankopen van goederen en diensten, en in de investeringen. Na een forse daling in 2011 stagneerden deze aankopen in 2012. Daarnaast verstrekte de overheid in 2012 0,7 miljard euro minder aan subsidies. Vooral de loonsubsidies voor speur- en ontwikkelingswerk namen af.

6.3.4 Schuld en rentebetalingen overheid

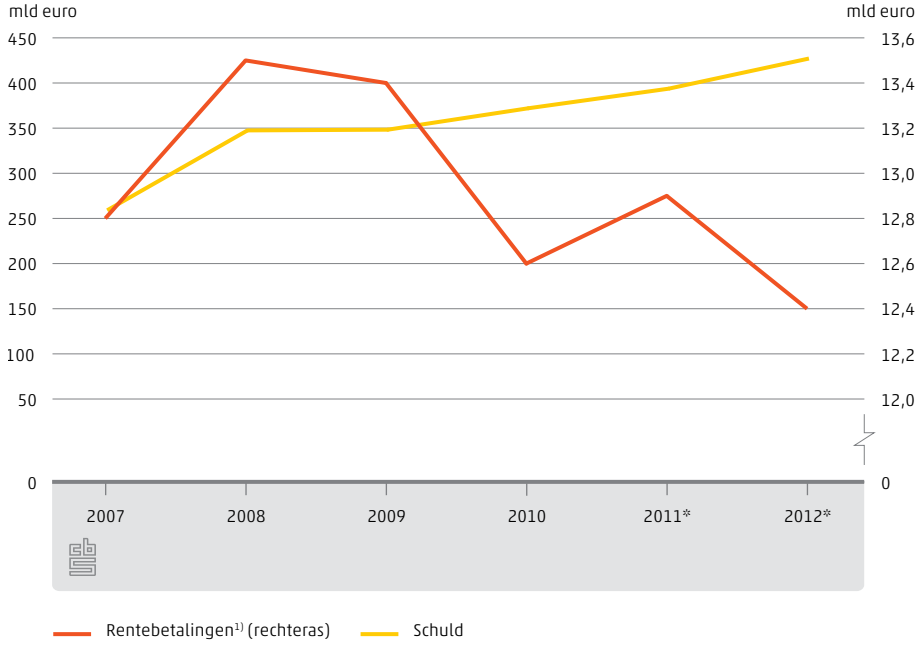

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

1) Inclusief FISIM. Dit zijn de daadwerkelijke rentebetalingen.

De rentelasten, exclusief FISIM, daalden ten opzichte van 2011 met 0,9 miljard euro, oftewel 8 procent. Dit lijkt opmerkelijk omdat de overheidsschuld ten opzichte van 2011 juist met 33 miljard euro steeg. Sinds 2008 is echter niet alleen de staatsschuld maar ook de vraag naar Nederlands schuldpapier sterk toegenomen. De stijgende vraag resulteerde in dalende rentetarieven voor Nederlands schuldpapier.

In 2012 werd zelfs enkele keren schuldpapier met een negatief rendement in de markt gezet. Dit betekent dat beleggers bereid zijn te betalen om geld aan de Nederlandse Staat te mogen uitlenen. De investering in Nederlands schuldpapier wordt namelijk als een veilige belegging beschouwd. De rente op Nederlandse staatsobligaties met een looptijd van 10 jaar is gedaald van 2,4 procent in 2011 naar 1,6 procent in 2012.[1] De gemiddelde rente op kortlopende schuld daalde zelfs van 0,8 naar 0 procent in 2012.[2]

1) Eurostat.
2) Agentschap voor de Generale Thesaurie (2013).

6.3.5 Overheidsuitgaven, 2012*

Totale uitgaven: 302,1 mld euro

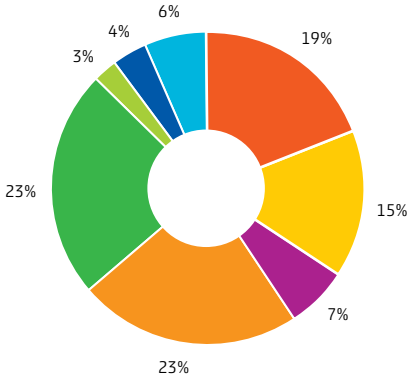

- Beloning van werknemers
- Aankopen goederen en diensten
- Investeringen
- Sociale uitkeringen in geld
- Sociale uitkeringen in natura
- Subsidies
- Inkomen uit vermogen
- Overige uitgaven n.e.g.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Sociale uitkeringen sterk gestegen

De genoemde uitgavendalingen werden volledig tenietgedaan door een stijging van 4,9 miljard euro aan sociale uitkeringen. De sociale uitkeringen vormen met 46 procent de grootste post van de overheidsuitgaven. Ze kunnen worden onderverdeeld in sociale uitkeringen in geld en in sociale uitkeringen in natura. Bij de sociale uitkeringen in geld is de ontvanger van deze uitkeringen vrij in de besteding van de uitkeringsgelden (zoals bij AOW-uitkeringen en bijstandsuitkeringen). De sociale uitkeringen in natura zijn daarentegen geoormerkt. Dit betekent dat er direct goederen en diensten aan de uitkeringsontvangers worden verstrekt, of dat de betrokkenen verplicht zijn de uitkeringen voor de aankoop van bepaalde goederen of diensten te gebruiken. Voorbeelden hiervan zijn de uitkeringen Zorgverzekeringswet (ZVW) en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ).

Daarnaast kunnen de uitkeringen worden verdeeld per financieringsbron. De wettelijke uitkeringen worden in principe gedekt door de ontvangsten van de wettelijke sociale verzekeringspremies. De uitkeringen sociale voorzieningen worden gefinancierd uit de algemene middelen van de betrokken overheden. In 2012 stegen de sociale uitkeringen in geld met 2,1 miljard euro. Deze stijging kwam vooral door het oplopende aantal AOW- en werkloosheidsuitkeringen. De uitgaven aan AOW-uitkeringen stegen met 1,4 miljard naar 31,4 miljard euro. De toegenomen werkloosheid leidde tot 1,0 miljard euro extra uitkeringslasten.

De sociale uitkeringen in natura stegen met 2,9 miljard euro. Deze toename werd voornamelijk veroorzaakt door een stijging van de uitkeringen volgens de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) en in mindere mate door een stijging van de uitkeringen volgens de Zorgverzekeringswet (ZVW). Aan AWBZ–uitkeringen werd 12,5 procent extra uitgekeerd, vooral door extra uitgaven aan verpleging, verzorging en gehandicaptenzorg.

De uitgaven aan kinderopvang daalden in 2012 van 2,8 miljard naar 2,3 miljard euro. Sinds de invoering van de kinderopvangtoeslag in 2005 stegen deze uitkeringen in eerste instantie fors. Het kabinet heeft echter maatregelen genomen om deze uitgavenstijgingen om te buigen. De ouderbijdragen werden verhoogd en de toeslagen verlaagd. De daling in 2012 werd voornamelijk veroorzaakt doordat minder ouders gebruikmaakten van gesubsidieerde kinderopvang.

6.3.6 Uitkeringen

	2008	2009	2010	2011*	2012*
	mld euro				
Uitkeringen wettelijke sociale verzekering in geld	41,4	43,8	45,9	46,9	49,0
waarvan					
Algemene Ouderdomswet (AOW)	26,4	27,6	28,6	30,0	31,4
Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA, Whk)	8,4	8,5	8,6	8,4	8,2
Arbeidsongeschiktheidskas (AOK)	0,6	0,3	0,0	0,0	0,0
Werkloosheidswet (WW)	4,3	5,8	7,1	7,0	8,0
Uitvoeringsfonds voor de Overheid (UFO)	0,4	0,4	0,5	0,5	0,6
Algemene Nabestaandenwet (ANW)	1,2	1,1	1,1	1,0	0,8
Uitkeringen wettelijke sociale verzekering in natura	50,4	54,3	56,3	58,1	61,5
waarvan					
Zorgverzekeringswet (ZVW)	30,2	32,9	33,9	35,1	35,6
Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ)	20,1	21,4	22,4	23,0	25,9
Uitkeringen sociale voorziening in geld	16,0	17,6	18,8	20,1	20,1
waarvan					
Wet Werk en Bijstand (ABW/WWB) en Wet Investeren in Jongeren (WIJ)	3,8	4,0	4,3	4,6	4,7
Algemene Kinderbijslagwet (AKW) en kindgebonden budget	4,2	4,3	4,3	4,3	4,1
Zorgtoeslag	3,4	3,6	3,8	4,7	4,6
Jonggehandicapten (Wajong)	1,9	2,1	2,2	2,4	2,5
Studiebeurzen	0,6	0,5	0,5	0,4	0,5
overige	2,1	3,0	3,7	3,7	3,7
Uitkeringen sociale voorziening in natura	9,0	9,8	10,0	10,0	9,4
waarvan					
Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO/WVG)	2,1	2,2	2,5	2,4	2,3
Huurtoeslag	2,2	2,1	2,2	2,3	2,3
Kinderopvangtoeslag	2,7	2,9	2,9	2,8	2,3
overige	2,0	2,5	2,5	2,5	2,5
Totaal wettelijke sociale uitkeringen en sociale voorzieningen	116,7	125,5	131,1	135,1	140,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

6.4 Consumptie door de overheid[3)]

De overheid consumeerde in 2012 voor ruim 170 miljard euro. Gecorrigeerd voor prijsveranderingen daalden de consumptieve bestedingen met 0,7 procent ten opzichte van 2011. De laatste keer dat de overheidsconsumptie daalde, was in 2004. In 2011 (0,2 procent) en 2010 (0,5 procent) was er nog sprake van een lichte volumegroei. De omslag naar een krimpende overheidsconsumptie komt voornamelijk doordat in 2012 de individuele consumptie een stuk minder hard groeide (0,8 procent) dan in de voorgaande jaren. In 2011 groeide deze nog met 2,4 procent. Daarnaast kromp de collectieve consumptie in 2012 met 3,1 procent bijna even hard als het jaar ervoor.

6.4.1 Consumptie door de overheid

	2009	2010	2011*	2012*	2012*
	% volumemutaties				mld euro
Consumptie overheid	5,0	0,5	0,2	-0,7	170,6
waarvan					
collectieve consumptie	5,1	-1,3	-3,2	-3,1	65,7
individuele consumptie	4,9	1,7	2,4	0,8	105,0
waarvan					
individualiseerbare consumptie	1,3	0,7	-0,1	-1,0	34,1
consumptie in natura	6,8	2,2	3,7	1,7	70,9
waaronder					
zorgconsumptie	6,2	2,3	3,9	3,3	58,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Overheidsconsumptie in 2012 gedaald

De individuele consumptie van de overheid bestaat uit individualiseerbare consumptie van eigen productie (zie kader) en consumptie in natura. De individualiseerbare consumptie bestaat voornamelijk uit onderwijsuitgaven en uitgaven aan welzijnswerk zoals jeugdhulpverlening. De volumegroei van de onderwijsuitgaven wordt bepaald aan de hand van aantallen leerlingen en studenten. Hoewel het aantal studenten steeg, daalde het aantal leerlingen in het primair onderwijs, waardoor per saldo het volume van de onderwijsuitgaven stabiel bleef ten opzich-

[3)] Voor een uitleg van wat de consumptie door de overheid precies inhoudt, zie kader *Opbouw overheidsconsumptie*.

te van 2011. De daling van de individualiseerbare consumptie met 1 procent is dan ook voornamelijk toe te schrijven aan bezuinigingen op het welzijnswerk.
De consumptie in natura groeide in 2012 met 1,7 procent minder snel dan in voorgaande jaren. Dit komt onder andere door een volumedaling van de uitgaven aan medicijnen vanuit de Zorgverzekeringswet. Verder bezuinigde het Rijk fors op kinderopvangtoeslagen en iets minder op huurtoeslagen. Bij de gemeenten was sprake van een daling van de uitgaven aan maatschappelijke ondersteuning en voorzieningen voor gehandicapten (WMO/WVG).

Het volume van de collectieve consumptie daalde in 2012 met 3,1 procent ongeveer even veel als in 2011. Dit komt voornamelijk door een volumedaling van de aankoop van goederen en diensten (intermediair verbruik) en in mindere mate door een volumedaling van de beloning van werknemers. In figuur 6.4.2 is te zien dat de in 2010 door de overheid ingezette bezuinigingen nog vooral de aankoop van goederen en diensten betrof. Dit is logisch aangezien hier snel op kan worden bezuinigd. Bezuinigingen op de beloning van werknemers hebben wat meer tijd nodig aangezien deze ingrijpende reorganisaties vergen. In 2011 daalde de beloning van werknemers voor het eerst. In 2012 werd deze trend voortgezet en daalde de beloning van werknemers met 1,9 procent. Dit is voornamelijk het gevolg van een afname van het aantal ambtenaren met 2,1 procent (in arbeidsjaren).

6.4.2 Intermediair verbruik en beloning van werknemers overheid

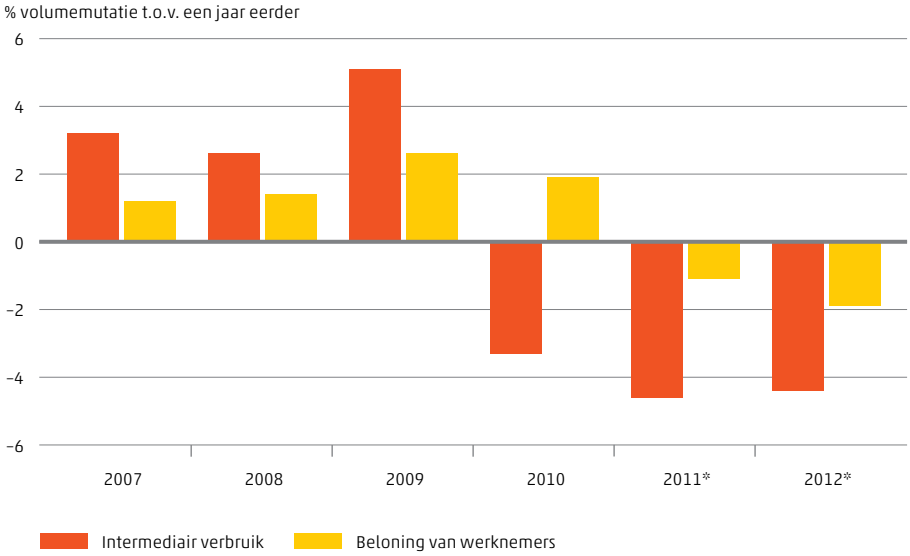

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

6.4.3 Overheidsconsumptie en bbp

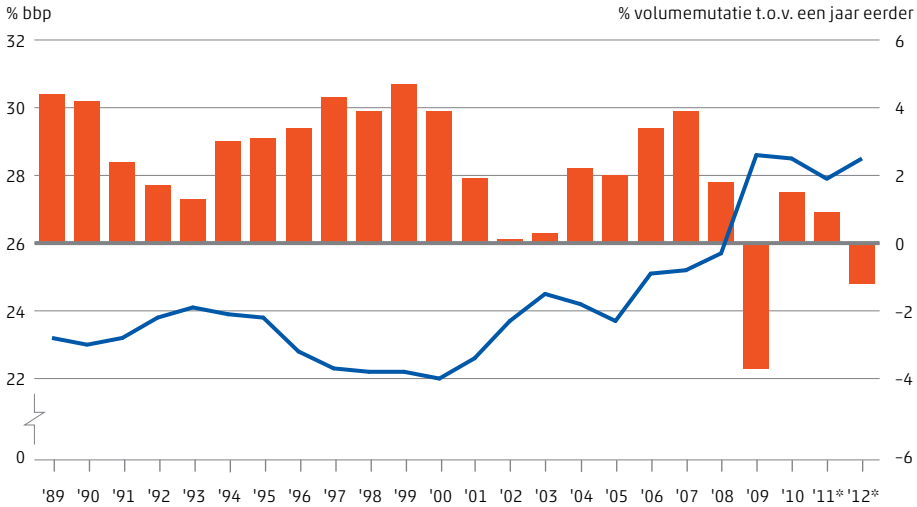

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

De overheidsconsumptie bestaat uit de kosten die de overheid maakt om haar taken uit te voeren. Door een sterke stijging van de overheidsuitgaven en een sterke krimp van het bbp in 2009 groeide het aandeel van de overheidsconsumptie in het bbp van 25,7 procent in 2008 tot 28,6 procent in 2009. Daarna liep het aandeel, als gevolg van de bezuinigingen op overheidsuitgaven en het matige herstel van de economie, terug tot 27,9 procent in 2011. In 2012 steeg het aandeel vanwege de economische krimp echter weer tot 28,5 procent.

Opbouw overheidsconsumptie

Veel goederen en diensten die de overheid produceert, worden "gratis" of tegen niet-marktconforme prijzen ter beschikking gesteld aan de maatschappij. Om de waarde van de productie van de overheid in de nationale rekeningen te bepalen wordt de productie van de overheid gelijkgesteld aan de productiekosten: de som van de uitgaven aan goederen en diensten (intermediair verbruik), beloning van werknemers, afschrijvingen en betaalde niet-productgebonden belastingen minus ontvangen niet-productgebonden subsidies.

Goederen en diensten die worden geproduceerd moeten volgens de nationale rekeningen ook worden geconsumeerd. Bijvoorbeeld als consumptie door huishoudens of als intermediair verbruik door bedrijven. Voor een deel van de overheidsproductie (zoals paspoorten) ontvangt de overheid een vergoeding van derden. Dit deel van de productie wordt marktproductie genoemd. Een (klein) deel van de overheidsproductie wordt gezien als een investering (bijvoorbeeld ontwikkeling van eigen software) en hiervan is de overheid zelf de afnemer. Het resterende gedeelte van de overheidsproductie wordt gratis aan de maatschappij ter beschikking gesteld. Omdat in het systeem van de nationale rekeningen zoals gezegd alle geproduceerde goederen en diensten ook moeten worden geconsumeerd, wordt dit deel van de productie per definitie geconsumeerd door de overheid zelf. De 'productie voor eigen consumptie', die dus per definitie gelijk is aan 'consumptie van eigen productie', bestaat uit de productie minus opbrengsten uit de verkoop van goederen en diensten (marktproductie) en investeringen in eigen beheer.

Opbouw productie en consumptie door de overheid, 2012*

	mld euro
Productie overheid, opbouw uit de kosten	**121,1**
waarvan	
intermediair verbruik	45,5
toegevoegde waarde	75,6
waarvan	
beloning van werknemers	58,6
afschrijvingen	17,0
niet-productgebonden belastingen	0,7
niet-productgebonden subsidies	-0,7
Productie overheid, naar soort	**121,1**
waarvan	
marktproductie	19,8
investeringen in eigen beheer	1,6
productie voor eigen consumptie	99,7
Consumptie overheid	**170,6**
waarvan	
consumptie van eigen productie	99,7
waarvan	
collectieve consumptie	65,7
individualiseerbare consumptie	34,1
sociale uitkeringen in natura	70,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

De consumptie van eigen productie is op te splitsen in collectieve overheidsconsumptie en individualiseerbare overheidsconsumptie. De collectieve overheidsconsumptie betreft de uitgaven door de overheid voor collectief gebruikte diensten die worden verleend aan alle leden van de samenleving, bijvoorbeeld uitgaven voor defensie, milieubescherming of openbaar bestuur. De individualiseerbare overheidsconsumptie betreft uitgaven die zijn toe te rekenen aan specifieke delen van de samenleving. Hierbij gaat het voornamelijk om uitgaven aan onderwijs.

Naast de consumptie van eigen productie bevat de consumptie van de overheid ook bij marktproducenten aangekochte goederen en diensten die door de overheid, direct of indirect, in het kader van sociaal beleid gratis aan gezinnen worden verstrekt (sociale uitkeringen in natura). Voorbeelden hiervan zijn de basiszorg en de huurtoeslag.

Zorguitgaven ruim een derde van de overheidsconsumptie

Ruim een derde van de overheidsconsumptie bestaat uit uitgaven aan zorg en welzijn. Met regelingen als de AWBZ en de Zorgverzekeringswet wordt 85 procent van de zorg en welzijn door de overheid gefinancierd. Het overige deel bevat bijvoorbeeld het eigen risico, aanvullende verzekeringen en eigen bijdragen. Het volume van het door de overheid gefinancierde deel van de zorg is in 2012 met 2,6 procent gegroeid. De ziekenhuiszorg groeide met 6 procent het hardst. Naast de reguliere groei als gevolg van onder andere de vergrijzing speelt ook mee dat vanaf 2012 enkele dure medicijnen zijn overgeheveld van de apotheken naar het ziekenhuisbudget.

De uitgaven aan zorg in verpleeg- en verzorgingshuizen, en de gehandicaptenzorg (gefinancierd vanuit de AWBZ) namen met ruim 10 procent toe tot respectievelijk 10,9 en 7,3 miljard euro. Het geld dat het kabinet Rutte I extra had vrijgemaakt voor de langdurige zorg (de zogenaamde Agema-gelden), heeft niet tot meer zorgproductie geleid, maar wel tot extra kosten die in de prijs zijn terug te zien. Het volume van de overige welzijnszorg daalde in 2012 met bijna 5 procent. Dit kwam vooral doordat de overheid in 2012 flink bezuinigde op de kinderopvangtoeslagen.

6.4.4 Consumptie van zorg door de overheid, 2012*

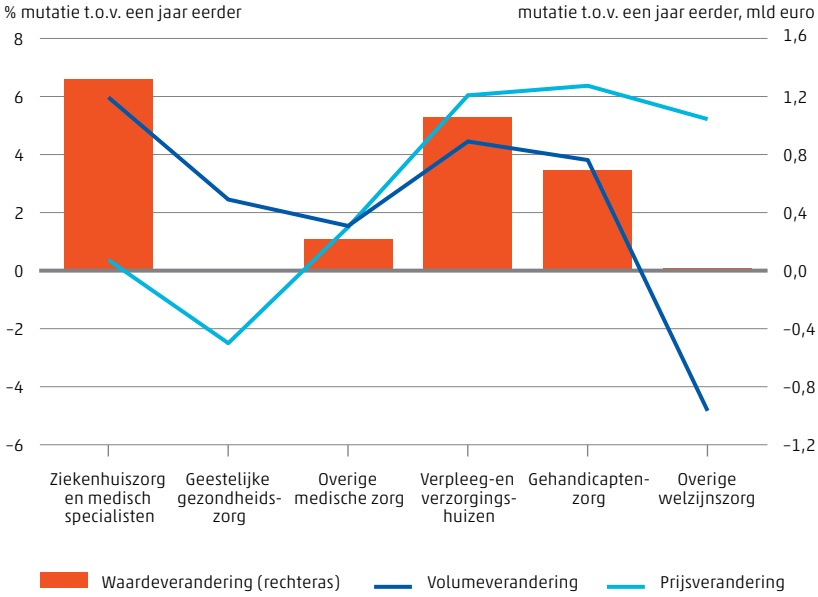

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

7.

Effect crisis op de woningmarkt-dynamiek

De dynamiek op de koopwoningmarkt is tussen 2007 en 2011 afgenomen, terwijl die op de markt voor huurwoningen licht is gestegen. Het aantal verhuizingen naar koopwoningen daalde het sterkst bij huishoudens die al een eigen huis bezitten en een stel vormen. Onder de huishoudens die verhuisden, werd steeds vaker voor huur gekozen. De invloed van baanzekerheid op de keuze tussen kopen of huren is tussen 2007 en 2011 nauwelijks veranderd.

7.1 Inleiding

Een belangrijk aspect van de huidige crisis is het inzakken van de woningmarkt. Enerzijds drukt de crisis de huizenverkoop, anderzijds wordt door dit inzakken van de huizenverkoop en als gevolg daarvan de terugval van bouw de crisis versterkt. Om de teruglopende huizenverkoop te verklaren, wordt vaak gewezen op de positie van (potentiële) starters op de markt voor koopwoningen. Deze zouden tegenwoordig veel moeilijker aan een hypotheek komen en zijn dus veel minder vaak in staat om daadwerkelijk een woning aan te schaffen. De geringe instroom van nieuwe kopers zou de markt op slot zetten. Ook mensen die al een woning bezitten zouden minder snel overstappen naar een andere woning.

Tegen deze achtergrond wordt in dit artikel onderzocht in welke mate de dynamiek op de woningmarkt is aangetast door de crisis. Hierbij wordt zowel de huur- als de koopmarkt geanalyseerd. Dit wordt gedaan op basis van de aantallen startende en doorstromende huishoudens die in 2007 en in 2011 verhuisden naar een andere woning. Het jaar 2007 ligt vlak voor het begin van de huidige crisis, het jaar 2011 ligt erin. Onder starters worden hier alle mensen verstaan die zelfstandig gaan wonen, en dit daarvoor niet deden. Huurders tellen dus ook mee. (Zie kader.) Om meer over de dynamiek te weten te komen, wordt onderscheid gemaakt naar gezinssamenstelling, inkomen en baanzekerheid. In het bijzonder gaat het daarbij om de invloed van baanzekerheid op de keuze tussen huren en kopen.

7.2 Woningmarktdynamiek in zijn totaliteit afgenomen

Tussen 2007 en 2011 daalde de gemiddelde verkoopprijs van bestaande koopwoningen met ongeveer 15 procent en halveerde de woningverkoop. Het aantal verkochte woningen (exclusief nieuwbouwwoningen) liep terug van 202 naar 121 duizend. Op de totale woningmarkt (inclusief huur) waren er in 2007 498 duizend startende en doorstromende huishoudens. In 2011 was dat afgenomen tot 437 duizend. De dynamiek op de woningmarkt als geheel is dus in vier jaar tijd met 12 procent afgenomen. Deze afname komt volledig op conto van de markt voor koopwoningen. In 2007 betrokken nog 211 duizend startende en doorstromende huishoudens een eigen woning, in 2011 was dit gedaald tot 129 duizend, bijna 40 procent minder dan vier jaar eerder.

7.2.1 Aantal startende en doorstromende huishoudens

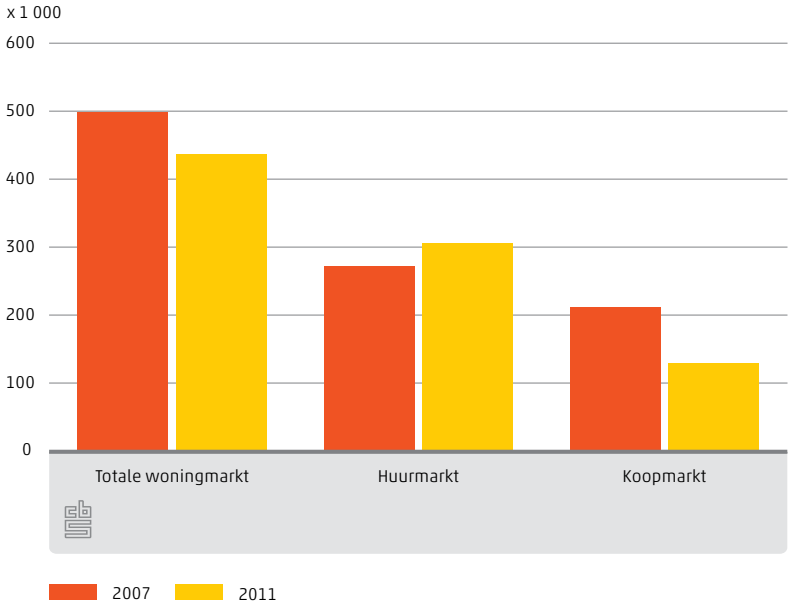

Bron: CBS, Statistiek bouwen en wonen.

Terwijl de dynamiek op de koopwoningmarkt tussen 2007 en 2011 flink is gedaald, is de dynamiek op de huurmarkt gestegen. In 2007 zijn 272 duizend huishoudens naar een nieuwe huurwoning verhuisd. Vier jaar daarna verhuisden er 306 duizend naar een nieuwe huurwoning, oftewel 13 procent meer. De stijging van de dynamiek op huurmarkt compenseert daarmee echter niet volledig voor de afname van de dynamiek op de koopmarkt.

7.3 Van koop naar koop het meest gedaald

De lichte stijging van de dynamiek op de huurmarkt en de sterkere daling van de dynamiek op de koopmarkt is zichtbaar bij zowel startende huishoudens op de woningmarkt als doorstromers. Het aantal starters dat een koopwoning betrok, daalde van 38 naar 30 duizend. Deze daling komt neer op ongeveer 20 procent en is daarmee vergelijkbaar met de stijging van het aantal starters dat een huurwoning betrok.

Ook onder doorstromers is het vertrek naar een huurwoning toegenomen en dat naar een koopwoning afgenomen. Er zit echter veel verschil tussen doorstromers vanuit huurwoningen en die vanuit koopwoningen. Onder de huishoudens die een koophuis bezitten is de doorstroom naar een andere koopwoning veel sterker gedaald. Meer nog dan de afname van het aantal starters of het aantal huurders dat een woning koopt, lijkt zich hier de bottleneck van de woningmarkt te bevinden: de houders van een koopwoning kunnen niet meer weg. Ter illustratie: in 2007 waren er nog 97 duizend huishoudens die een koopwoning verruilden voor een andere koopwoning. In 2011 wisselden nog slechts 45 duizend huishoudens van koopwoning. Een ruime halvering dus, in vier jaar tijd.

7.3.1 Dynamiek op de woningmarkt, 2007-2011

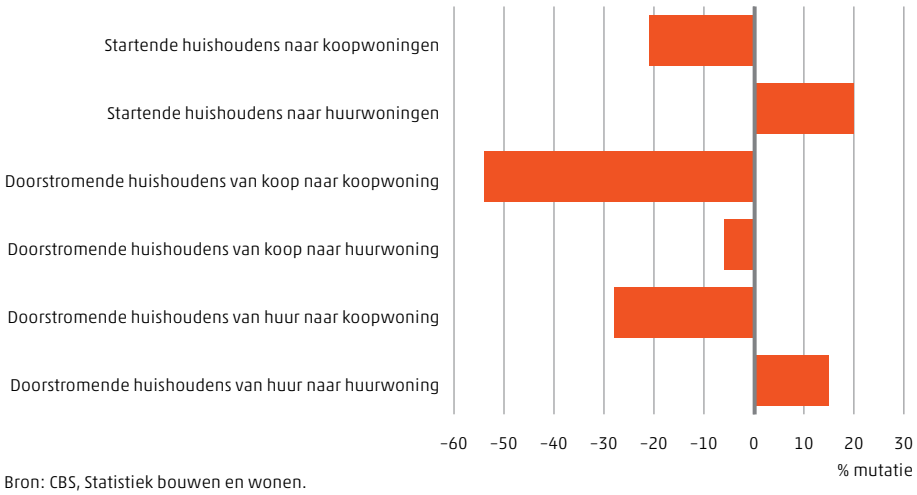

Bron: CBS, Statistiek bouwen en wonen.

50%

minder doorstromers naar koopwoning

Starters en doorstromers op de woningmarkt

In dit onderzoek staan huishoudens (met één of meer personen) die verhuizen naar een zelfstandige wooneenheid centraal. De verhuizenden worden daarbij onderscheiden in starters en doorstromers. Een *startend huishouden* is een nieuw gevormd huishouden waarvan de (oudste) hoofdbewoner eerder *neven*bewoner was in een ander huishouden. Het duidelijkste voorbeeld is een thuiswonend kind dat op zichzelf gaat wonen. Geïmmigreerde huishoudens zouden hier ook onder kunnen vallen, maar deze worden in dit artikel buiten beschouwing gelaten. Een *doorstromend huishouden* is een huishouden waarvan de (oudste) hoofdbewoner voor verhuizing *hoofd*bewoner was in een ander of hetzelfde huishouden. In een huishouden met twee volwassenen worden beide volwassenen als hoofdbewoner gerekend en eventuele kinderen als neven-bewoner.

Wooneenheden waaraan geen individueel woonadres is toegekend, gelden in dit onderzoek niet als zelfstandig en zijn dan ook niet meegenomen. Hiermee vallen veel studenten die op kamers gaan dus af. Ook wordt iemand die intrekt bij een ander persoon niet tot de starters of doorstromers gerekend.
Om de startende en doorstromende huishoudens op de Nederlandse woning-markt in beeld te brengen, heeft het CBS in de zomer van 2013 een nieuwe StatLine-tabel over deze groepen gelanceerd. Dit artikel is gebaseerd op de gegevens hieruit. De tabel is getiteld *Doorstroming woningmarkt* en bevindt zich onder het thema *Bouwen en wonen*.

Verhuizingen bij stellen die reeds een woning hebben gehalveerd

Voor een huishouden hangt de keuze voor het betrekken van een (andere) huurwoning of een (andere) koopwoning van veel factoren af. Zowel de leeftijd, het inkomen, de positie op de arbeidsmarkt, de gezinssamenstelling als de gezondheid speelt een rol. Naarmate het huishoudensinkomen hoger is, worden de mogelijkheden om te kopen groter. Ook zijn mensen in bepaalde levensfasen meer geneigd om een woning te kopen dan in andere. Van de verschillende kenmerken die van invloed zijn op de verhuisbeweging en de keuze voor huur dan wel koop, komen hieronder aan de orde: de samenstelling van het huishouden vóór en na verhuizing, het inkomen van het huishouden en het bezit van een baan, al dan niet voor onbepaalde tijd.

7.3.2 Startend huishouden na verhuizing

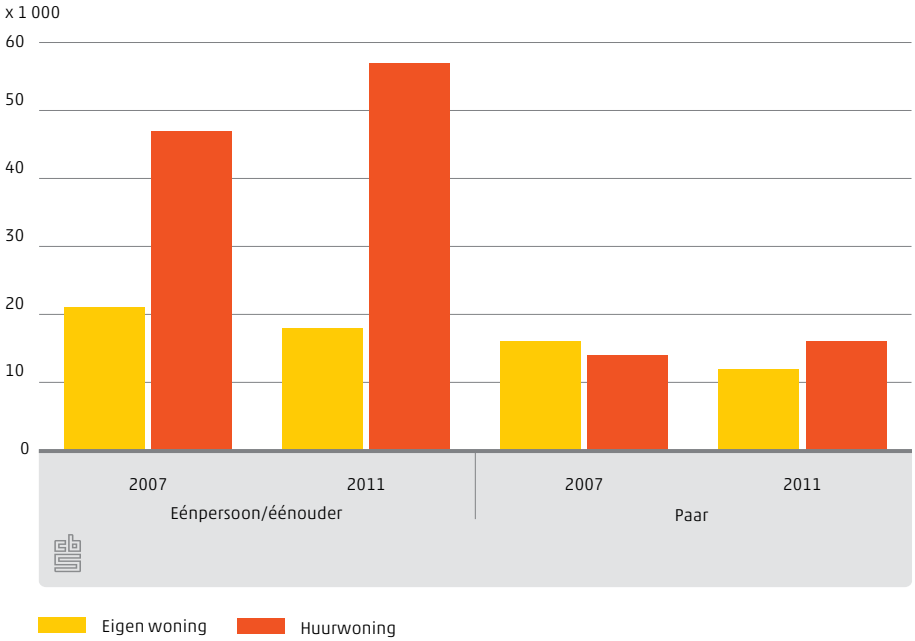

Bron: CBS, Statistiek bouwen en wonen.

In 2007 betrok 54 procent van de startende stellen een koopwoning. Onder de startende éénpersoonshuishoudens (inclusief eenoudergezinnen) was dit 31 procent. In 2011 was het aantal starters in een koopwoning gezakt tot 42 procent van de stellen, respectievelijk 24 procent van de éénpersoonshuishoudens. De daling is iets sterker onder stellen dan onder éénpersoonshuishoudens. Dat het percentage kopers onder de stellen hoger ligt dan onder éénpersoonshuishoudens heeft onder

andere te maken met het verschil in draagkracht en levensfase. Er zijn tweeënhalf keer zoveel startende éénpersoonshuishoudens als startende paren.

De afname van de dynamiek op de koopwoningmarkt is het grootst onder die groep die het vaakst naar een koopwoning verhuist: de doorstromende stellen (zowel met als zonder kinderen) en dan met name die stellen die reeds een koopwoning bewonen. Onder deze groep is het aantal verhuizingen met meer dan de helft teruggelopen. Het was ook juist deze groep die in 2007 het actiefst was op de koopwoningmarkt. Het beeld dat hieruit oprijst is dat mensen die niet hoeven te verhuizen, blijven zitten waar ze zitten, terwijl mensen die moeten verhuizen de woningmarkt nog enigszins draaiende houden.[1)]

Gaan samenwonen (al dan niet getrouwd) is een belangrijk motief voor verhuizing. Dat is terug te zien in de aantallen verhuizingen waarvoor geldt dat het huishouden na het moment van verhuizing een stel is gaan vormen. Een ander belangrijk motief voor verhuizing is uit elkaar gaan, hetgeen is terug te zien in de aantallen verhuisde huishoudens die voor verhuizing een stel vormden en daarna alleenstaand waren. Beide groepen zijn, in tegenstelling tot de meeste andere groepen verhuisde huishoudens, in omvang maar licht afgenomen tussen 2007 en 2011. Verder werd onder beide groepen iets vaker gekozen voor huur.

7.3.3 Doorstromers na verhuizing

	Doorstroming uit eigen woning				Doorstroming uit huurwoning			
	naar eigen woning		naar huurwoning		naar eigen woning		naar huurwoning	
	2007	2011	2007	2011	2007	2011	2007	2011
Type huishouden	**x 1 000**							
Eénpersoon/éénouder voor en na verhuizing	16	8	21	19	18	14	69	81
Paar voor en na verhuizing, geen kinderen	28	12	12	10	21	14	25	27
Paar voor en na verhuizing, met kinderen	38	16	9	8	19	13	18	18
Eénpersoon/éénouder voor, paar (met of zonder kinderen) na verhuizing	5	3	4	3	6	4	8	11
Paar (met of zonder kinderen) voor, éénpersoon/éénouder na verhuizing	9	6	15	17	5	5	15	18

Bron: CBS, Statistiek bouwen en wonen.

1) Zie ook Das en de Groot (2012).

8000

minder startende huishoudens naar een koopwoning

7.4 Invloed baanzekerheid niet veranderd

De mogelijkheden om te kopen (of te huren) hangen voor een belangrijk deel af van het huishoudinkomen. Om dit te kwantificeren wordt hieronder gekeken naar doorstromende huishoudens uit een huurwoning waarvan de hoofdbewoner niet ouder is dan 55 jaar. De 55-plussers worden buiten beschouwing gelaten omdat de baanpositie van personen die tegen hun pensioen aan zitten of al met pensioen zijn minder relevant is. Van de gekozen huishoudens worden er twee verschillende inkomensgroepen vergeleken, de eerste groep heeft een huishoudensinkomen van 20 tot 30 duizend euro en de tweede groep een huishoudensinkomen van 40 tot 50 duizend euro. In 2007 koos onder de verhuizers in de eerste groep 18 procent voor koop. In de tweede groep was dat 45 procent. Bij beide groepen is de keuze voor koop na 2007 sterk afgenomen, het meest nog in de groep met het laagste inkomen. Het percentage kopers is hier in vier jaar tijd bijna gehalveerd.

7.4.1 Doorstromers uit huurwoningen (55-minners)

	2007		2011	
	% dat een huis koopt	% dat een huis huurt	% dat een huis koopt	% dat een huis huurt
Huishoudinkomen 20 000–30 000 euro	17,5	82,5	10,4	89,6
Huishoudinkomen 40 000–50 000 euro	45,5	54,5	29,9	70,1

Bron: CBS, Statistiek bouwen en wonen.

Huishoudens met een contract voor onbepaalde tijd kopen vaker

Bij de mogelijkheden en beslissingen om een huis te kopen speelt het actuele inkomen van een huishouden een grote rol, maar ook de zekerheid van een toekomstig inkomen. Dat werkt zowel door in het vertrouwen van de huishoudens zelf als in de mogelijkheden die hypotheekverstrekkers bieden. In de huidige arbeidsmarkt is er voor veel huishoudens sprake van minder baanzekerheid[2)] en daarmee vaak ook van minder inkomenszekerheid. Naar verwachting speelt de baanzekerheid dan ook een rol bij de keuze tussen kopen of huren. Een indicatie voor inkomenszekerheid is het hebben van een baan met een contract voor onbepaalde tijd. Tegen deze achtergrond is nagegaan in hoeverre het hebben van een baan met een contract voor onbepaalde tijd van invloed is op de keuze voor koop dan wel huur. Ook in deze analyse zijn alleen huishoudens met een hoofdbewoner onder 55 jaar meegenomen.

Het vaststellen van baanzekerheid

Aan de gegevens van startende en doorstromende huishoudens zijn gegevens over banen gekoppeld. Het gaat dan om de kenmerken van de hoofdbaan als werknemer van de hoofdbewoner(s) in de verhuismaand. Als er geen baan bekend is, dan wordt het huishouden geclassificeerd als 'baanloos'. In dat geval kan één van de leden van het huishouden wel aan de slag zijn als zelfstandige. Als er twee hoofdbewoners zijn, die beiden een baan hebben, dan gelden de kenmerken van de baan waarmee het meest wordt verdiend als kenmerk voor het huishouden. Het kenmerk dat bij het vaststellen van baanzekerheid in ogenschouw is genomen, is het hebben van een contract voor bepaalde of onbepaalde tijd. Huishoudens waarvan de baankenmerken niet bekend zijn, zijn in de analyse buiten beschouwing gelaten.
De waarneming is beperkt tot huishoudens die daadwerkelijk verhuizen. Alleen voor die groep kunnen dus uitspraken worden gedaan over het effect van baanzekerheid op de keuze tussen kopen en huren. Over het effect dat dit heeft op de keuze om al dan niet te verhuizen, worden dus geen uitspraken gedaan.

Zowel voor startende huishoudens als voor doorstromende huishoudens uit huur- en koopwoningen geldt dat huishoudens met een contract voor onbepaalde tijd (veel) vaker een huis kopen dan huishoudens die geen baan hebben of een baan

[2)] Zie onder andere Van Gaalen et al. (2013) en Smits (2012).

met een contract voor bepaalde tijd. Voor alle startende huishoudens in 2007 gold dat van de huishoudens zonder baan als werknemer slechts 18 procent een eigen woning kocht. Als er sprake was van een baan met een contract voor bepaalde tijd kocht 30 procent van de starters een eigen woning. Als het startende huishouden een baan met een contact voor onbepaalde tijd had, was dat 50 procent. Starters met een contract voor onbepaalde tijd kochten in 2007 dus anderhalf keer zo vaak een woning als starters met een contract voor bepaalde tijd en bijna drie keer zo vaak als starters zonder baan.

Vergelijkbare percentages zijn te zien in 2007 bij de doorstromende huurders. Van de doorstromende huurders met een contract voor onbepaalde tijd kocht net iets meer dan de helft een eigen woning. Dit percentage was eveneens iets meer dan anderhalf keer zo groot als dat voor de groep doorstromende huurders met een contract voor bepaalde tijd (32 procent). Bij doorstomende woningeigenaren waren de verschillen iets kleiner. Huiseigenaren verhuisden over de hele linie vaker naar een koophuis dan starters of huurders. Huiseigenaren met een contract voor onbepaalde tijd verhuisden in 70 procent van de gevallen naar een andere koopwoning. Hadden ze een contract voor bepaalde tijd, dan deden ze dat in 47 procent van de gevallen.

7.4.2 Kopers en huurders naar arbeidscontractsoort, 2007

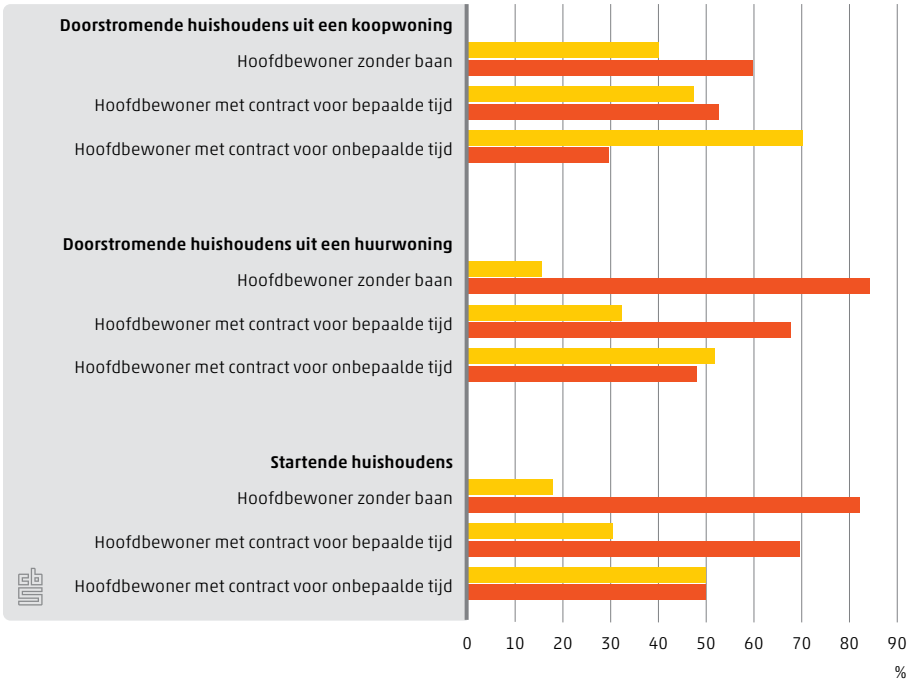

Bron: CBS, maatwerk.

De invloed van het hebben van een contract voor onbepaalde tijd is tussen 2007 en 2011 niet significant veranderd. In 2011 kocht van de starters met een contract voor onbepaalde tijd 42 procent een woning. In 2007 was dat nog 50 procent. Maar de koopbereidheid onder huishoudens met een minder goede baanzekerheid is evenzeer achteruitgegaan. Onder starters met een contract voor bepaalde tijd daalde het percentage dat een woning kocht van 30 procent in 2007 tot 25 procent in 2011. Daarmee is de kans dat een starter met een contract voor onbepaalde tijd verhuist naar een eigen woning nog steeds anderhalf keer zo groot als bij een starter met een contract voor bepaalde tijd. Van de startende huishoudens zonder baan kocht in 2011 slechts 13 procent een eigen woning. Bij de startende huishoudens met een contract voor onbepaalde tijd ligt dit percentage net als in 2007 ongeveer drie keer zo hoog. Ook onder doorstromende huishoudens uit huur- en koophuizen in 2011 zijn ongeveer dezelfde verhoudingen terug te zien als in 2007.

7.4.3 Kopers en huurders naar arbeidscontractsoort, 2011

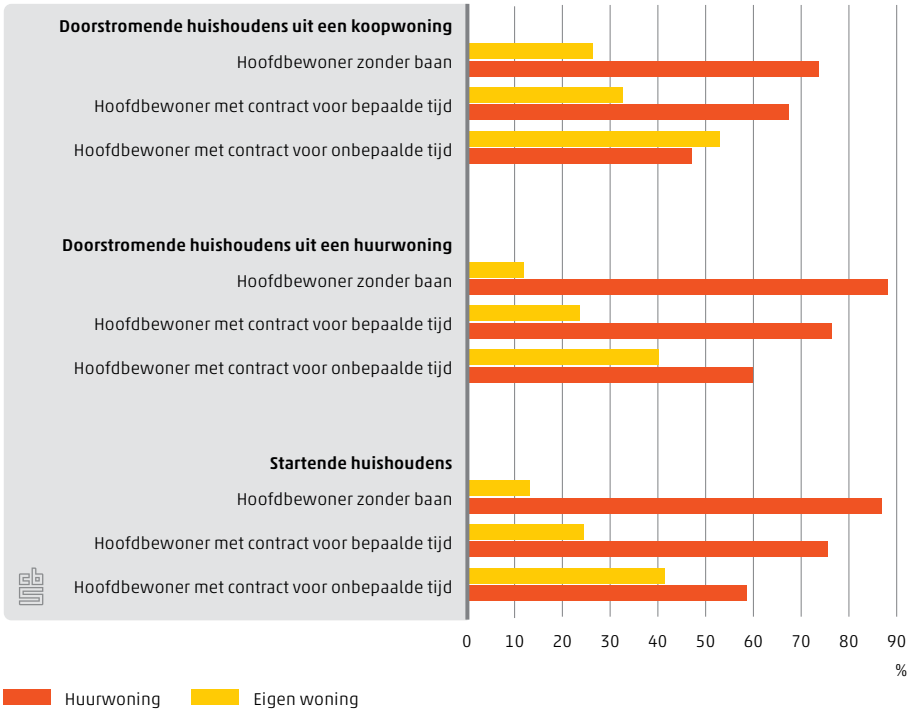

Bron: CBS, maatwerk.

7.5 Conclusie

De dynamiek op de huurwoningmarkt is tussen 2007 en 2011 licht toegenomen, maar deze toename was veel kleiner dan de afname van de dynamiek op de koopwoningmarkt. Het aantal verhuizingen naar een (andere) koopwoning is onder alle soorten huishoudens afgenomen. Het sterkst is deze afname onder huishoudens die reeds een eigen woning bezitten. Ten opzichte van 2007 was er in 2011 sprake van meer dan een halvering van het aantal stellen met een eigen huis dat van woning veranderde. Het is niet zozeer een staking van de starters, maar dit vastzitten van mensen met een eigen woning dat in belangrijke mate het inzakken van de markt voor koopwoningen veroorzaakt. Mensen die moeten verhuizen, deden dat ook in 2011 nog steeds. Dat is terug te zien in de aantallen instromende huishoudens met mensen die gaan samenwonen en doorstromende huishoudens van mensen die uit elkaar gaan.

Bij de mogelijkheden en beslissingen om een huis te kopen speelt het inkomen van een huishouden een grote rol, maar ook de baan- en daarmee vaak de inkomenszekerheid. Verhuizende huishoudens met een baan als werknemer en een contract voor onbepaalde tijd kiezen vaker voor een koopwoning in plaats van een huurwoning, dan huishoudens zonder baan of met een contract voor bepaalde tijd. Hoewel het aantal verhuizingen naar een koopwoning in 2011 over de hele linie duidelijk minder was dan in 2007, is de invloed van baanzekerheid op de keuze tussen kopen of huren in deze periode nauwelijks veranderd.

8.

De rol van de Nederlandse industrie in internationale productieketens

De groei van de Duitse uitvoer werd de laatste jaren gestimuleerd door de sterke opkomst van China. Vooral Duitse vervoersmiddelen werden steeds gewilder bij de Chinese consument. Nederland was midden jaren negentig van de vorige eeuw een van de belangrijkste toeleveranciers voor de Duitse vervoersmiddelenindustrie, maar is deze positie inmiddels kwijtgeraakt aan verschillende lagelonenlanden. Hierdoor weet Nederland slechts in zeer beperkte mate te profiteren van de groei van de Chinese economie.

8.1 Inleiding[1)]

Sinds het tweede kwartaal van 2011 verkeert Nederland in een langdurige fase van laagconjunctuur. Als relatief kleine en open economie is Nederland zeer gevoelig voor ontwikkelingen op de internationale markt. Normaal gesproken wordt het belang van de buitenlandse vraag vooral geanalyseerd door te kijken naar het aandeel van het Nederlandse bedrijfsleven op belangrijke buitenlandse markten. Een dergelijke analyse van marktaandelen is het laatste decennium echter steeds minder relevant geworden doordat productieprocessen steeds verder zijn opgesplitst.

Werd vroeger het totale productieproces binnen één land of zelfs één onderneming vormgegeven, tegenwoordig worden allerlei onderdelen van het productieproces naar leveranciers of bedrijfsonderdelen in het buitenland overgeheveld. Zo kan het zijn dat het Nederlandse bedrijfsleven belangrijke grondstoffen en halffabricaten levert aan buitenlandse bedrijven, die deze verwerken in een eindproduct dat wordt doorverkocht aan een derde land. Inzicht in deze indirecte exportstroom geeft een beter beeld van de mate waarin andere landen van belang zijn voor de Nederlandse export. De traditionele exportcijfers missen deze informatie en kunnen derhalve een misleidend beeld geven.

1) De auteurs van dit artikel bedanken Bart Los, Marcel Timmer en Erik Dietzenbacher van de RijksUniversiteit Groningen voor het gebruik van nog niet gepubliceerde WIOD-projecties voor 2010 en 2011. Deze projecties zijn van mindere kwaliteit dan de cijfers over 1995 - 2009.

De groei van de wereldeconomie wordt de laatste jaren in toenemende mate bepaald door opkomende landen, in het bijzonder China. Uit exportcijfers is het beeld gerezen dat Nederland zich, in tegenstelling tot Duitsland, nog maar in beperkte mate op deze landen heeft gericht. Om hier meer inzicht in te krijgen, is het van belang naast de omvang van de export naar deze landen ook de omvang van de indirecte export in kaart te brengen. In dit artikel wordt dit gedaan voor zowel Nederland als Duitsland. Hierbij wordt vooral gekeken naar de mate waarin Nederland, als leverancier van grondstoffen en halffabricaten aan de Duitse vervoersmiddelenindustrie, heeft weten te profiteren van de expansie van de Chinese economie. De analyse is mogelijk gemaakt door de ontwikkeling van de World Input Output Database (WIOD), zie kader.

De World Input Output Database

De World Input Output Database (WIOD)[2] is onder leiding van de Rijksuniversiteit Groningen (RuG) ontwikkeld om de huidige geglobaliseerde internationale economie beter te kunnen doorgronden. De kern van deze databank bestaat uit geharmoniseerde aanbod- en gebruiktabellen en internationale handelsstatistieken. Deze twee databestanden zijn geïntegreerd tot een internationale (wereld) input-output tabel voor de periode 1995–2011 en voor veertig regio's. Niet alleen kan deze databank, zoals in dit artikel, worden gebruikt voor economische studies, ook is deze databank gekoppeld aan milieu- en sociale satellietrekeningen, waardoor beleidsbeslissingen op deze terreinen makkelijker kunnen worden geëvalueerd. Tussen 2009 en 2012 hebben verschillende internationale onderzoeksorganisaties deelgenomen aan de opbouw en vulling van de WIOD.

[2] Timmer (2012).

8.1.1 Economische groei

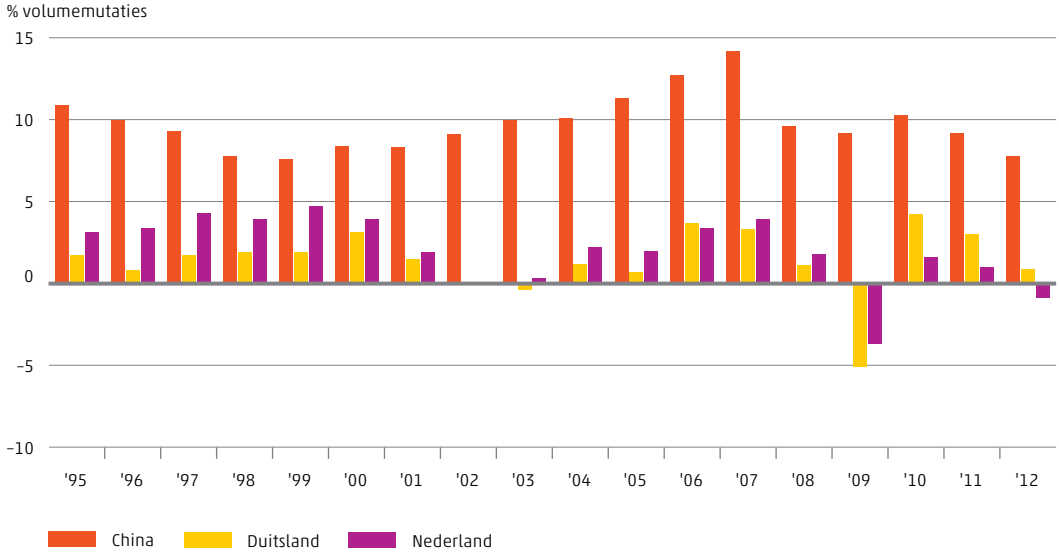

Bron: Verenigde Naties (1995-2011) en IMF (2012).

8.1.2 Uitvoer goederen en diensten

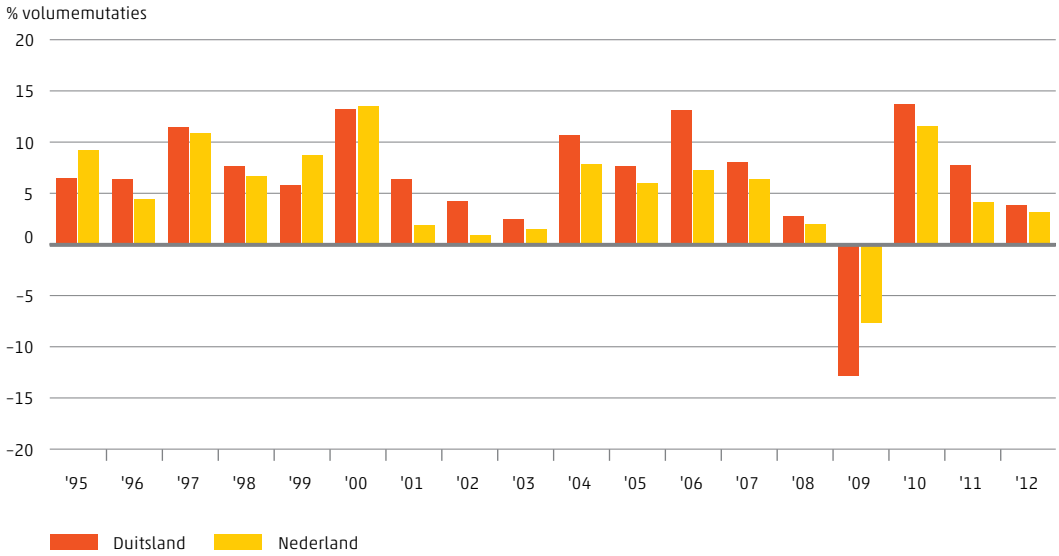

Bron: Eurostat.

8.2 Bestemming van uitvoer en toegevoegde waarde

China is de laatste jaren onstuimig gegroeid en wordt gezien als de trekker van de wereldeconomie. Terwijl Europa tobde met een crisis, behield China groeipercentages van tegen de 10 procent. Duitsland en Nederland kenden een forse krimp in 2009, herstelden daarna, maar dat herstel zette niet door. Vanaf medio 2011 bevindt Nederland zich in een periode van laagconjunctuur. De Duitse economie doet het sinds 2010 structureel beter dan de Nederlandse. In 2012 groeide de Duitse economie nog licht, terwijl de Nederlandse kromp.

8.2.1 Bestemming Nederlandse uitvoer

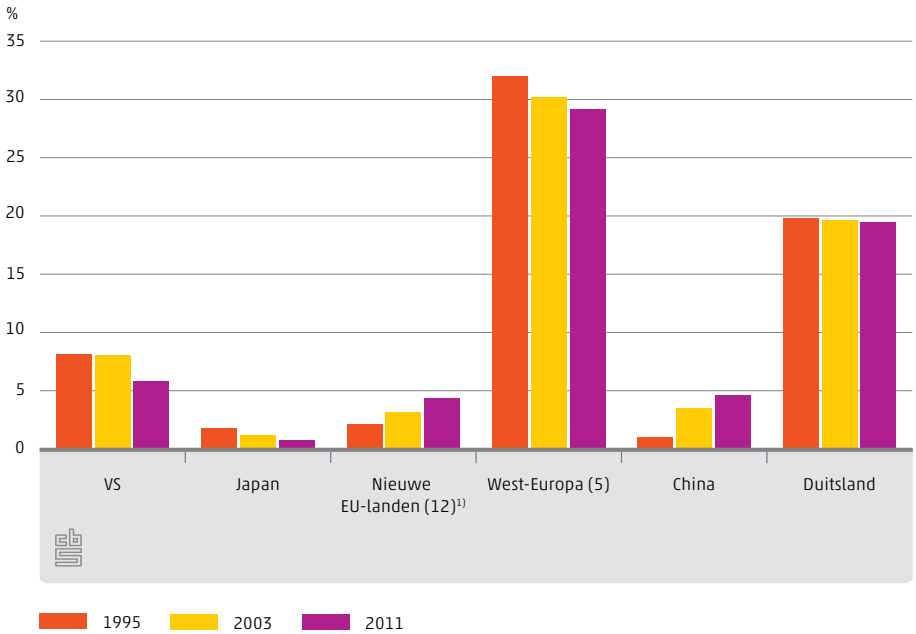

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.
1) Toegetreden na 2003.

Zowel Nederland als Duitsland hebben sterk export-gedreven economieën. De Duitse export groeit al sinds de millenniumwisseling sneller dan de Nederlandse. Alleen de terugval in 2009 was bij onze oosterburen iets groter. De bestemming van de Duitse export is ook anders dan die van de Nederlandse. Zoals blijkt uit figuur 8.2.1 is de Nederlandse export nog immer gericht op West-Europa en Duitsland. Als afnemer van Nederlandse goederen is China weliswaar in opkomst,

maar hoort nog lang niet bij de grootste afnemers van Nederlandse producten. De opkomst van China als afnemer van exportproducten is bij de Duitsers veel sterker ontwikkeld. Ook de nieuwe lidstaten van de Europese Unie nemen een steeds groter gedeelte van de Duitse uitvoer af. Het aandeel van met name West-Europese landen – waaronder Nederland – loopt daarentegen terug.

In een vergelijking van de bestemming van de export mist de indirecte export. Door de internationalisering van productieketens is het goed mogelijk dat Nederland grondstoffen en halffabricaten levert aan Duitsland die via de Duitse industrie in andere landen terechtkomen. Nederland kan op deze manier waarde toevoegen aan Duitse producten die bestemd zijn voor de export. Uit de handelsstatistieken komt dan het beeld naar voren dat Nederland vooral afhankelijk is van de Duitse afname, terwijl eindproducten met daarin een Nederlandse bijdrage uiteindelijk best in China terecht zouden kunnen komen. Is dit het geval, dan is Nederland dus vooral afhankelijk van de groei van de Chinese bestedingen.

8.2.2 Bestemming Duitse uitvoer

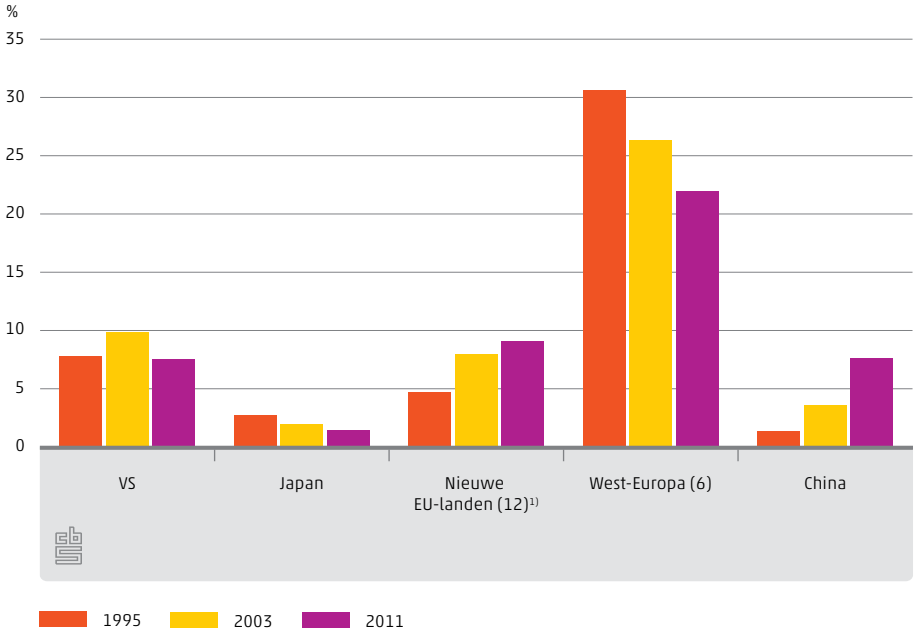

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.
1) Toegetreden na 2003.

De WIOD geeft een antwoord op de vraag naar de uiteindelijke bestemming van producten. Dit gebeurt op basis van de toegevoegde waarde. Deze wordt 'afgenomen', dat wil zeggen geconsumeerd door huishoudens of de overheid,

of aangewend als investeringsgoed. Voor Nederland geldt net als voor de meeste anderen landen dat het grootste gedeelte van de in Nederland toegevoegde waarde terecht komt in Nederland zelf. Het hoeft hierbij overigens niet te gaan om volledig Nederlandse producten. Als een Nederlander een Duitse auto koopt met een Nederlandse versnellingsbak, dan is de toegevoegde waarde van de versnellingsbak met behulp van de WIOD toe te schrijven aan de Nederlandse bedrijfstak die deze heeft geproduceerd. In de traditionele handelsstatistieken is alleen zichtbaar dat Nederland een Duitse auto heeft geïmporteerd, en is niks bekend over de herkomst van de onderdelen.

Hoe groter de economie, hoe groter de binnenlandse markt en hoe groter het gedeelte van de toegevoegde waarde dat binnenlands kan worden afgezet. In de Verenigde Staten wordt zelfs meer dan 90 procent van de daar toegevoegde waarde in het land zelf besteed. De resterende 10 procent komt in het buitenland terecht, de zogenaamde geëxporteerde toegevoegde waarde. In Nederland ligt het percentage geëxporteerde toegevoegde waarde al jaren redelijk stabiel op iets onder de 40 procent. In Duitsland is dit percentage sinds 1995 gestegen van 19 tot 31 procent. Dit betekent dat Duitsland zich de laatste twee decennia steeds meer op het buitenland is gaan richten om de door haar toegevoegde waarde te verkopen.

8.2.3 Aandeel toegevoegde waarde dat terecht komt in buitenlandse bestedingen

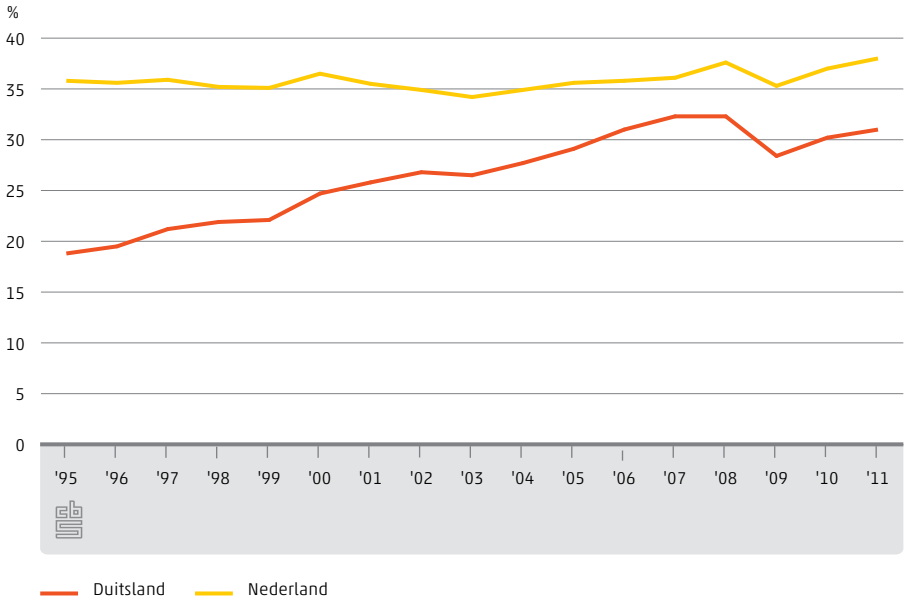

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.

De geëxporteerde toegevoegde waarde kan worden verdeeld naar uiteindelijke bestemming. Net als bij de directe exportbestemmingen blijkt dat Duitsland zich ook als het gaat om de uiteindelijke bestemming van haar toegevoegde waarde meer richt op opkomende economieën dan Nederland. Bijna 15 procent van de Duitse geëxporteerde toegevoegde waarde wordt uiteindelijk geconsumeerd of geïnvesteerd in de opkomende BRIC-landen (waaronder China). In Nederland is dit minder dan 10 procent. Nederland richt zich verhoudingsgewijs meer op landen binnen de Europese Unie. Ruim 56 procent van de geëxporteerde Nederlandse toegevoegde waarde komt hier uiteindelijk terecht, tegenover 41 procent van de geëxporteerde Duitse toegevoegde waarde. Wel is het zo dat de BRIC-landen ook voor Nederland steeds belangrijker zijn geworden.

8.2.4 Bestemming uitgevoerde Nederlandse toegevoegde waarde

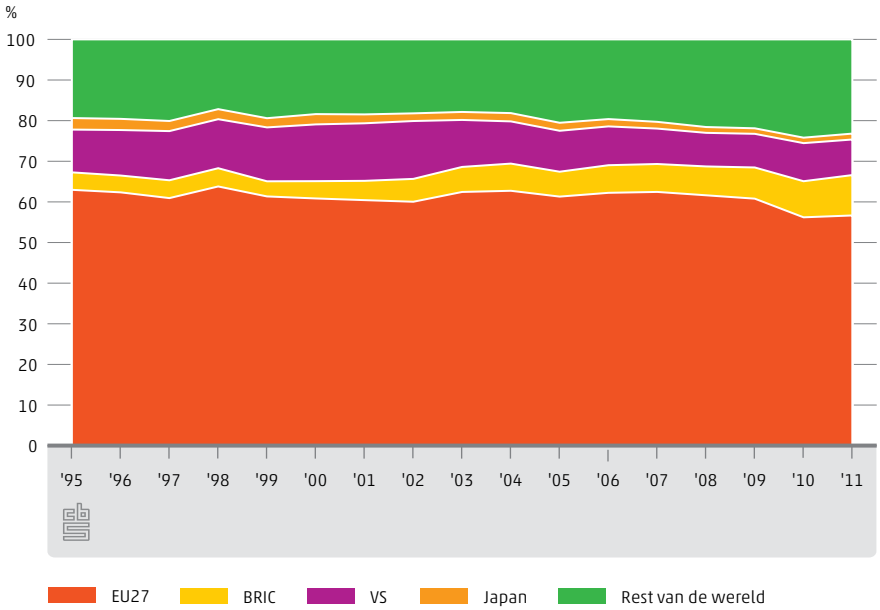

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.

Het beeld dat Nederland minder dan Duitsland profiteert van de opkomende economieën wordt hiermee bevestigd. Om dit nader te duiden, worden in het vervolg van dit artikel de exportpakketten van beide landen geanalyseerd.

8.2.5 Bestemming uitgevoerde Duitse toegevoegde waarde

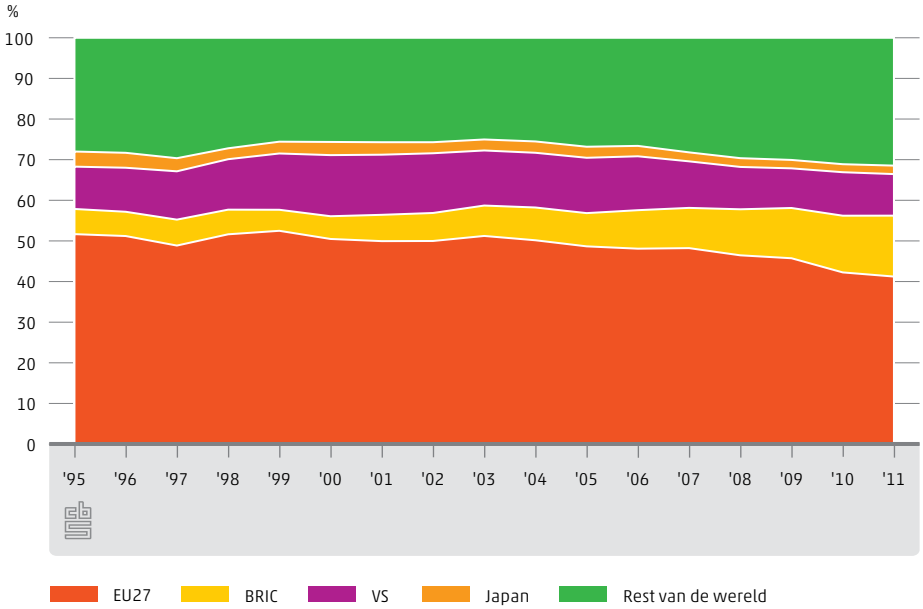

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.

8.3 Het Duitse en Nederlandse exportpakket

Als de uitvoer uit de traditionele handelsstatistieken wordt verdeeld naar bedrijfstak, dan valt direct op dat er binnen de goederenuitvoer grote verschillen zijn waar te nemen tussen beide landen (figuur 8.3.1). In Duitsland ligt de nadruk bij de uitvoer op de metaal-, machine-, apparaten- en vervoersmiddelenindustrie (MMAV-industrie). In 2011 was 55,5 procent van de uitvoer afkomstig van deze bedrijfstakken. In Nederland vertegenwoordigen deze industrieën slechts 19,2 procent van de totale Nederlandse uitvoer. In 1995 lag dat nog op 24,0 procent.

Van de vier genoemde bedrijfstakken heeft de Duitse vervoersmiddelenindustrie de grootste uitvoer, zie figuur 8.3.2. Ruim de helft van deze uitvoer wordt zonder verdere verwerking gebruikt door de buitenlandse consument (zoals een automobilist) of investeerder (zoals een transportbedrijf). De rest wordt in het buitenland verbruikt bij de vervaardiging van andere producten. Het gaat hierbij dus om onderdelen die door de Duitse vervoersmiddelenindustrie zijn

gemaakt. Logischerwijs ligt deze verhouding bij de uitvoer van Duits metaal heel anders: hiervan wordt ruim 93 procent intermediair verbruikt bij de productie van andere goederen. Er zijn immers veel minder huishoudens dan bedrijven die metaalproducten willen kopen.

8.3.1 Uitvoer per bedrijfstak

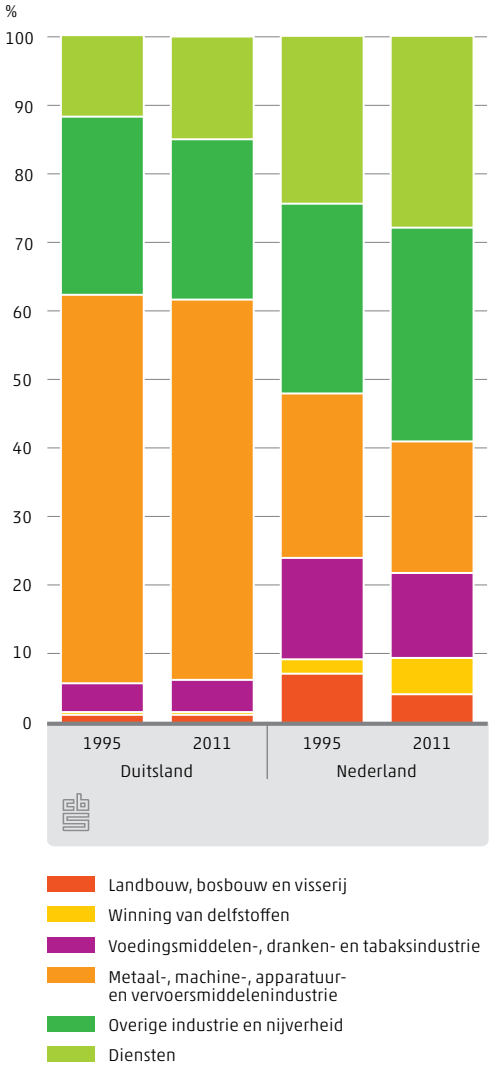

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.

In onderstaande cijfers gaat het om de exportwaarde van de door de Duitse industrieën uitgevoerde producten. Bij de totstandkoming van deze producten zullen deze industrieën ook spullen hebben ingekocht bij Duitse of buitenlandse

leveranciers. Zo kan de Duitse vervoersmiddelenindustrie het door haar verbruikte metaal hebben geïmporteerd uit Nederland. Om de rol van deze industrieën in de internationale productieketens nog beter te kunnen duiden moet daarom de 'uitvoer' van de toegevoegde waarde worden geanalyseerd.

8.3.2 Duitse uitvoer per bedrijfstak en bestemming in het buitenland, 2011

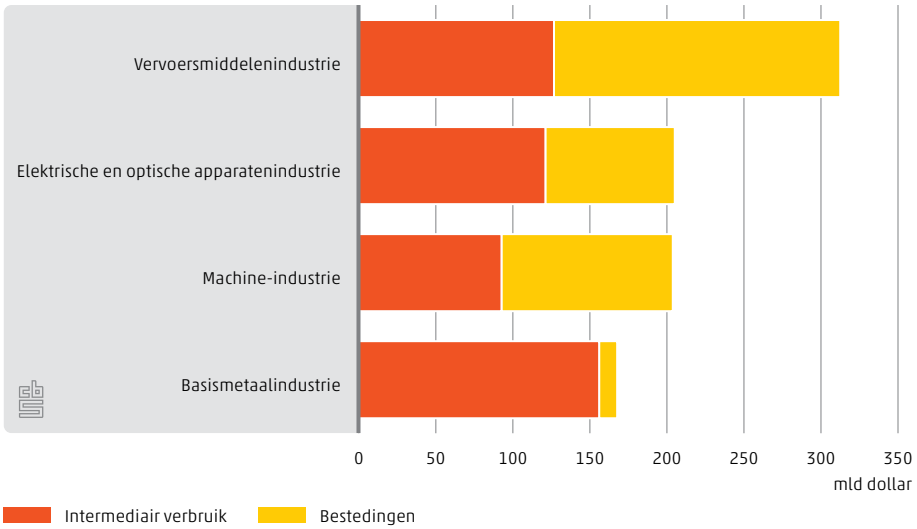

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.

De door de Duitse MMAV-industrie toegevoegde waarde werd in 2011 uiteindelijk voornamelijk naar China geëxporteerd. Daar waar de Chinezen in 1995 nauwelijks 2 procent van de totale door deze industrieën geëxporteerde toegevoegde waarde afnamen, was dit in 2011 al gegroeid tot bijna 11,4 procent. Hiermee is China op dit terrein zelfs de VS voorbijgestreefd als belangrijkste eindstation. Gezien de omvang van deze Duitse bedrijfstakken en de betekenis hiervan voor de Duitse economie is deze ontwikkeling ronduit spectaculair te noemen.

De relatief minder belangrijke Nederlandse MMAV-industrie is vooral gericht op Duitsland. De opkomst van China als eindafnemer is ook hier weliswaar zichtbaar, maar lang niet zo nadrukkelijk als in Duitsland. Ook de traditioneel sterkere Nederlandse agrarische sector, delfstoffenwinning en voedings- en genotmiddelenindustrie richten zich voornamelijk op de Duitse eindafnemer. Slechts een marginaal gedeelte van de geëxporteerde toegevoegde waarde van deze bedrijfstakken kwam in 2011 uiteindelijk in China terecht.

8.3.3 Bestemming uitvoer toegevoegde waarde door Duitse MMAV-industrie[1)]

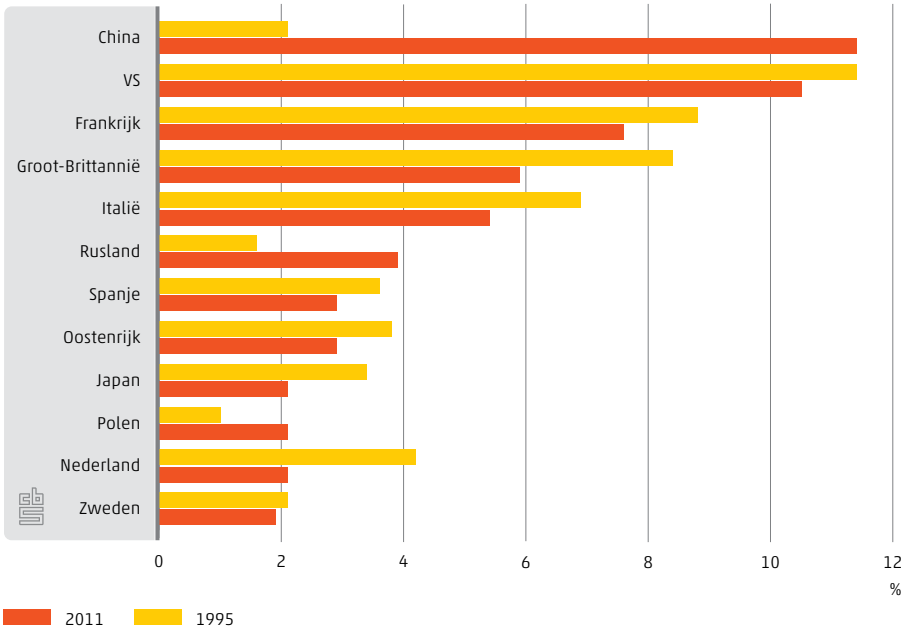

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.
1) Metaal-, machine-, apparaten-, en vervoersmiddelenindustrie.

Het is dan ook geen verrassing dat Duitsland vele malen belangrijker is voor de Chinese bestedingen dan Nederland. De in Duitsland toegevoegde waarde maakt al sinds de millenniumwisseling rond de 8 procent uit van de Chinese bestedingen aan buitenlandse toegevoegde waarde. In Nederland stagneert dit aandeel al enkele jaren rond de 1,5 procent. Dus hoewel voor zowel Nederland als voor Duitsland het belang van de Chinese bestedingen steeds verder toeneemt, houden deze vanuit China gezien slechts gelijke tred met andere buitenlandse leveranciers.

8.3.4 Bestemming uitvoer toegevoegde waarde door Nederlandse MMAV-industrie[1)]

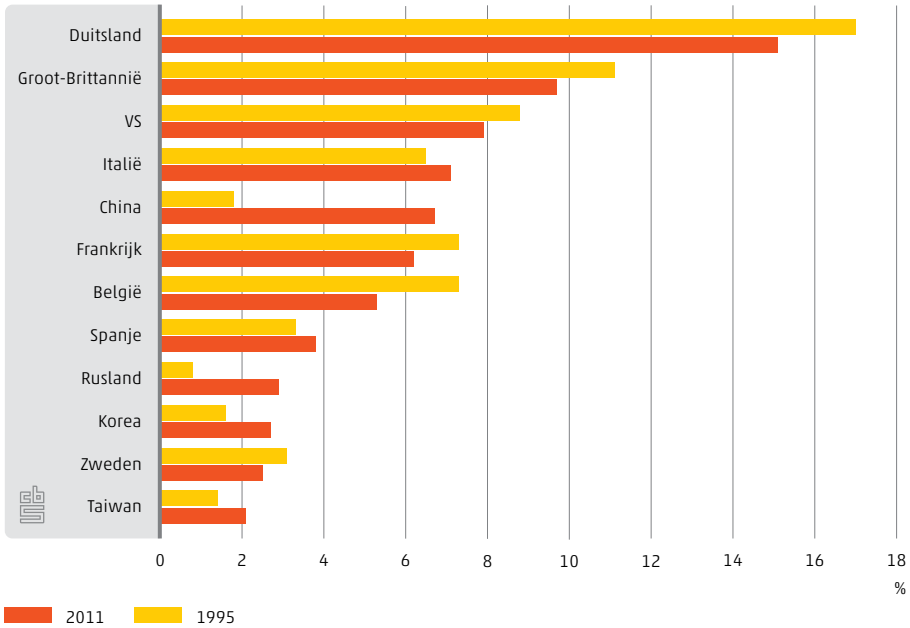

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.
1) Metaal-, machine-, apparaten-, en vervoersmiddelenindustrie.

8.3.5 Aandeel in door China geïmporteerde toegevoegde waarde

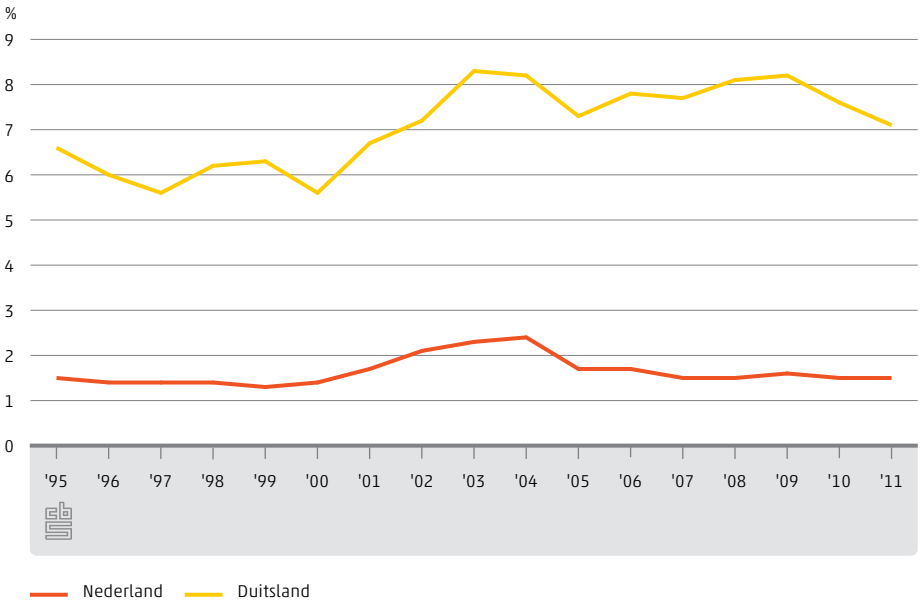

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.

8.4 De productieketen van de vervoersmiddelenindustrie

Het is met name de Duitse MMAV-industrie die profiteert van de Chinese vraag naar in het buitenland toegevoegde waarde (zie figuur 8.4.1). Vooral de vervoersmiddelenindustrie zag haar aandeel in de door Chinese huishoudens geconsumeerde Duitse toegevoegde waarde fors toenemen. Dit betekent niet automatisch dat China veel meer Duitse vervoersmiddelen heeft geïmporteerd, maar wel dat de Duitse vervoersmiddelenindustrie op de één of andere manier heeft meegewerkt aan de productie van goederen die uiteindelijk in China zijn gebruikt voor consumptie door huishoudens. Zo exporteert de Duitse vervoersmiddelenindustrie ook carrosserieën en andere auto-onderdelen die door andere (buitenlandse) bedrijfstakken als intermediair verbruik kunnen zijn ingezet en zo uiteindelijk ook in China terecht kunnen zijn gekomen.

Toch blijkt dat de Duitse vervoersmiddelenindustrie ook wel degelijk veel van haar eindproducten in China afzet. De uitvoer van Duitse vervoersmiddelen naar China was in 2011 zelfs de grootste exportstroom die vanuit een buitenlandse bedrijfstak bij de Chinese consument terechtkwam. Met andere woorden, de Chinese consument importeerde niets liever dan Duitse auto's. De Duitse uitvoer naar China wordt de laatste jaren volledig gedomineerd door de vervoersmiddelenindustrie. Binnen 13 jaar is het aandeel van deze bedrijfstak in de totale Duitse export naar Chinese huishoudens gegroeid van 1,2 procent tot ruim 60 procent, zie figuur 8.4.2.

Vervoersmiddelenindustrie verantwoordelijk voor ruim 60% van Duitse export naar Chinese consument

8.4.1 Toegevoegde waarde uit Duitse goederensector ten behoeve van Chinese huishoudens

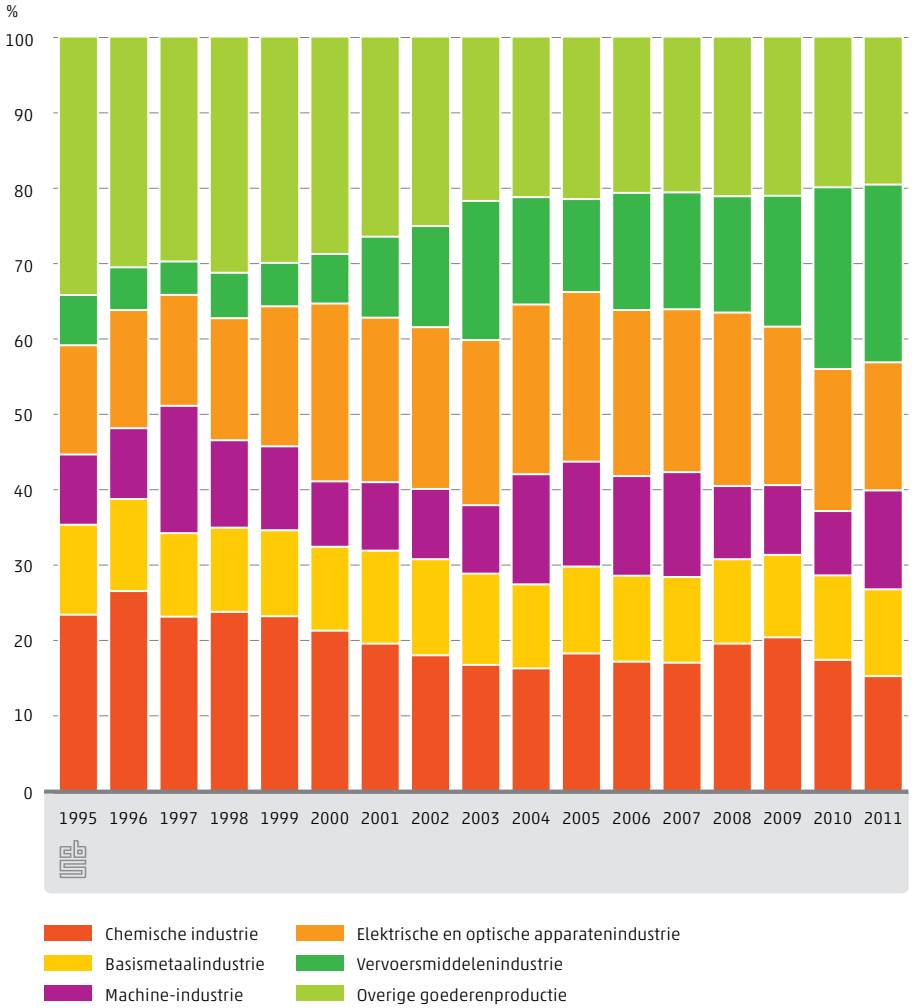

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.

Naast verhoging van het aandeel binnen de Duitse uitvoer hebben Duitse automobielfabrikanten de laatste jaren meerdere fabrieken in China geopend voor de assemblage van Duitse auto's. In 2010 bedroeg de totale waarde van Duitse investeringen in de Chinese automobielindustrie volgens Eurostat 4,8 miljard euro. Zo heeft autofabrikant Volkswagen inmiddels tien fabrieken in China opgezet en bestaan er anno 2013 plannen om dit aantal uit te breiden.[3] De door deze

[3] The Globe and Mail (2013).

fabrieken toegevoegde waarde wordt in de WIOD toegeschreven aan de Chinese automobielindustrie, en dus niet aan die van Duitsland. De winst komt uiteraard wél in Duitsland terecht.

8.4.2 Verdeling Duitse uitvoer, geconsumeerd door Chinese huishoudens

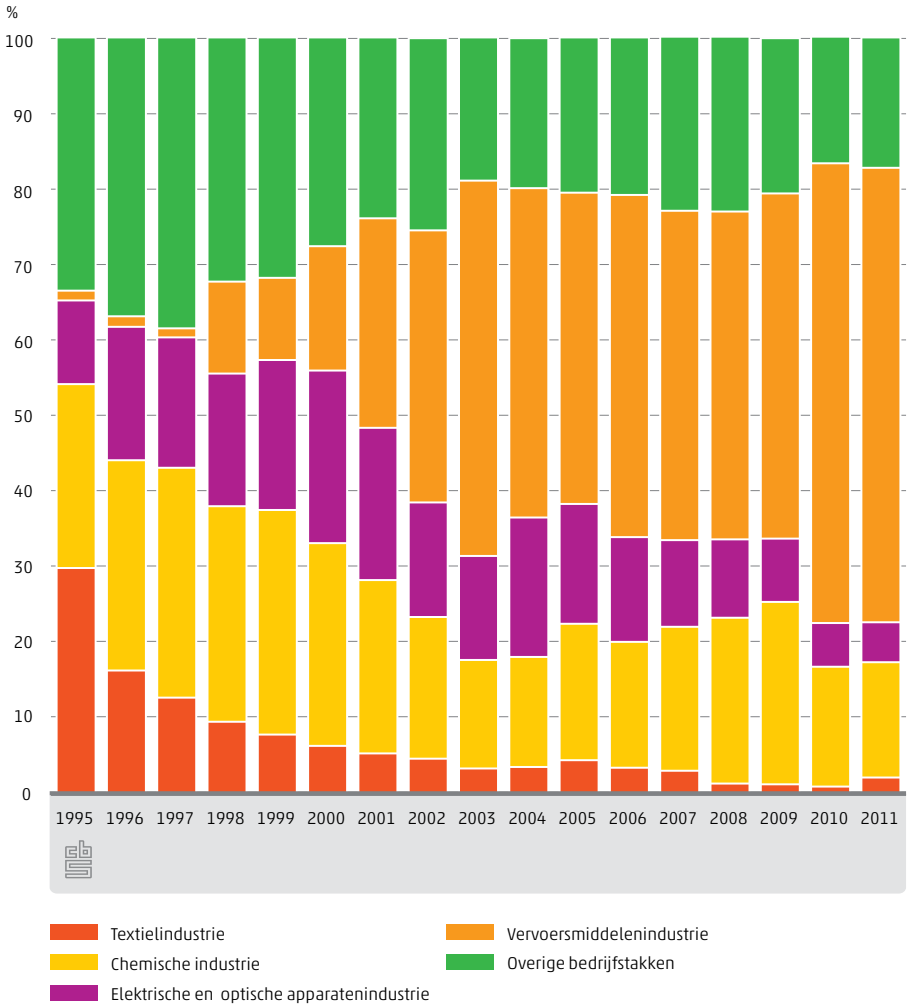

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.

Wat opvalt is dat het aandeel van de traditionele uitvoer van de Duitse vervoersmiddelenindustrie binnen de totale uitvoer naar de Chinese consument (figuur 8.4.2) groter is dan hetzelfde aandeel uitgedrukt in toegevoegde waarde (figuur 8.4.1). Dit komt voornamelijk doordat vervoersmiddelen gemaakt worden van uiteenlopende materialen, afkomstig uit verschillende bedrijfstakken. Een

door een Chinese consument gekochte Duitse auto komt in de traditionele uitvoercijfers volledig voor rekening van de Duitse vervoersmiddelensector. In termen van toegevoegde waarde is het echter een optelsom van producten uit vele verschillende bedrijfstakken en landen. Wanneer naar de herkomst van de door de Duitse vervoersmiddelenindustrie intermediair verbruikte halffabricaten wordt gekeken, blijkt dat deze industrie sinds 1995 steeds meer gebruik is gaan maken van buitenlandse input.

8.4.3 Aandeel intermediair verbruik door de Duitse vervoersmiddelenindustrie dat afkomstig is uit Duitsland zelf

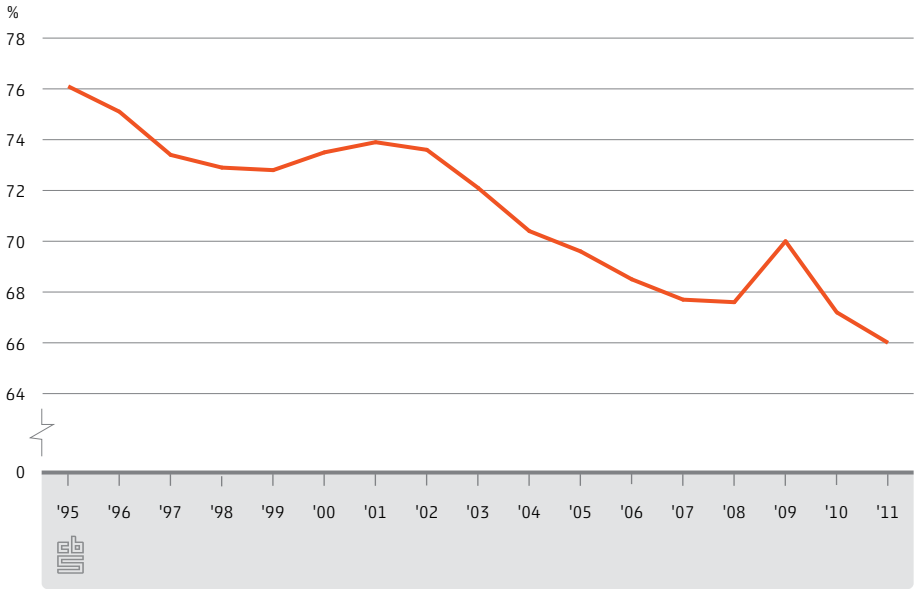

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.

Met name basismetalen en (delen van) vervoersmiddelen worden door de Duitse vervoersmiddelenindustrie veelvuldig geïmporteerd. In de loop der jaren is de samenstelling van dit importpakket niet noemenswaardig veranderd. De grote vraag is waar in de productieketen Nederland is te vinden. Waarom heeft Nederland niet weten te profiteren van de groei van de Chinese economie en van de impuls die uitging van de groeiende Chinese consumptie van Duitse vervoersmiddelen?

In 1995 leverde Nederland nog ruim 6 procent van het geïmporteerde intermediair verbruik van de Duitse vervoersmiddelenindustrie. Dit was lang niet zoveel als Italië, Oostenrijk en Frankrijk, maar fors meer dan Hongarije, Tsjechië, Polen en

China. Sindsdien is Nederland door toeleveranciers uit de laatste vier landen uit de markt gestoten, zie figuur 8.4.5. Als eerste kwam rond 1996 Hongarije op, drie jaar later gevolgd door Polen, terwijl Tsjechië zich wat geleidelijker manifesteerde tussen 1996 en 2003. De opkomst van China, na 2003, lijkt voornamelijk ten koste te zijn gegaan van Frankrijk. Het Nederlandse aandeel nam na 1995 snel af om vanaf het jaar 2000 min of meer stabiel te blijven.

8.4.4 Geïmporteerd intermediair verbruik door Duitse vervoersmiddelenindustrie

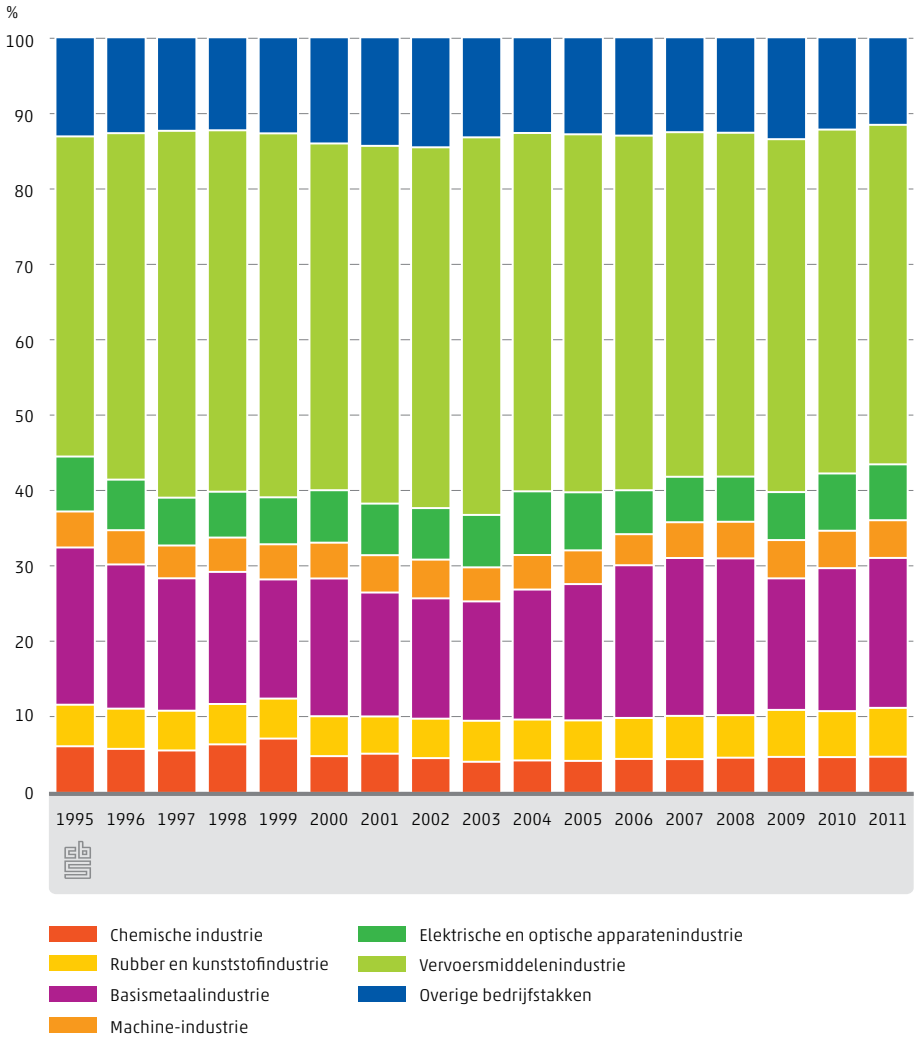

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.

8.4.5 Herkomst geïmporteerd intermediair verbruik door Duitse vervoersmiddelenindustrie

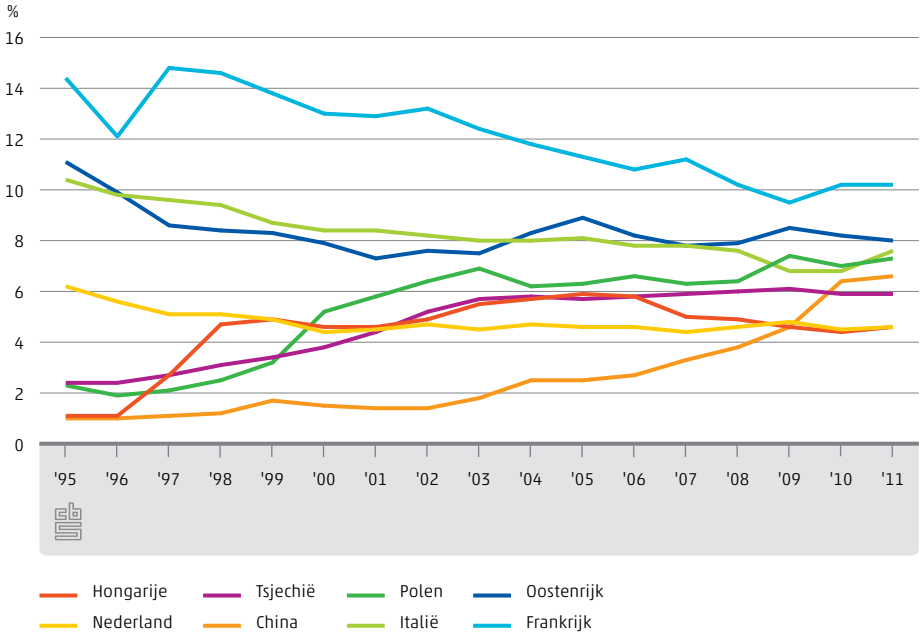

Bron: Eigen berekening op basis van de World Input Output Database.

Zowel Polen, Hongarije, Tsjechië als China zijn Nederland inmiddels voorbijgestreefd als toeleverancier van de Duitse vervoersmiddelenindustrie. Daar waar Nederland in 1995 van deze vijf landen nog de belangrijkste leverancier van zowel (onderdelen van) vervoersmiddelen, machines, basismetalen als elektronica was, heeft het deze positie alleen in het geval van de basismetalen weten te behouden. De reden voor dat laatste was dat de vervoersmiddelenindustrie bereid is extra te betalen voor staal van hogere kwaliteit en omdat de transportkosten van staal extreem hoog liggen.[4)]

Tegenwoordig komt de geïmporteerde elektrische en optische apparatuur voor verwerking door de Duitse vervoersmiddelenindustrie vooral uit China zelf. De rol van Nederlandse toeleveranciers van dit type producten naar de Duitse vervoersmiddelenindustrie wordt ondertussen alsmaar kleiner. Nederlandse machines zijn in Duitsland meer in trek, maar ook deze bedrijfstak lijdt onder de opkomst van met name Tsjechische en Chinese concurrentie.

[4)] De Bruyn, e.a. (2008) en Hourcade e.a. (2007).

8.5 Conclusie

De Duitse exportsector presteert al jaren structureel beter dan die van Nederland. Bekend was al dat het economisch snel groeiende China steeds belangrijker werd als afnemer van Duitse producten. De verwachting was echter dat Nederland hier op een indirecte manier van kon meeprofiteren door de toelevering van grondstoffen en halffabricaten aan het Duitse bedrijfsleven.

De nieuwe WIOD-databank maakt echter duidelijk dat hier nauwelijks sprake van is. Niet alleen blijft de directe Nederlandse uitvoer gericht op stagnerende Europese economieën, ook indirect komt slechts een relatief klein en slechts gestaag groeiend gedeelte van de in Nederland toegevoegde waarde in opkomende economieën als die van China terecht. In Duitsland is dit aandeel groter. Wel moet Duitsland het meer dan ooit hebben van haar automobielindustrie.

Nederland zat rond 1995 in de ideale uitgangspositie om volop te profiteren van de opkomst van de Chinese economie. Als een van de belangrijkste toeleveranciers van de Duitse vervoersmiddelenindustrie had het mee kunnen liften met de stijgende Chinese vraag naar Duitse kwaliteitsproducten. Nog voor de Chinese consument vermogend genoeg werd om haar vervoersmiddelen uit Duitsland te kunnen importeren, verloor Nederland deze bevoorrechte positie aan opkomende Europese lagelonenlanden als Hongarije, Polen en Tsjechië. Op hun beurt verliezen deze Europese landen de laatste jaren overigens terrein aan de Chinezen zelf, die als toeleverancier steeds belangrijker worden voor de Duitse vervoersmiddelenindustrie. Ook produceren de Chinezen zelf steeds meer Duitse automerken.

9.

Consumptie huishoudens in Nederland gekrompen, in buurlanden gegroeid

In 2012 was de consumptie door huishoudens in Nederland 4,4 procent lager dan in 2008. In België en Duitsland daarentegen consumeerden de huishoudens in 2012 meer dan vier jaar eerder. Dit komt grotendeels doordat het reëel beschikbaar inkomen in Nederland is gedaald terwijl het in de buurlanden is gestegen. De daling van het reëel beschikbaar inkomen in Nederland komt deels door sterke verhogingen van productgebonden belastingen, zoals de btw en accijnzen. In België en Duitsland werden de productgebonden belastingen in veel mindere mate verhoogd. Behalve de daling van het beschikbaar inkomen zijn ook de aanhoudende malaise op de woningmarkt en de toegenomen somberheid over de toekomstige werkloosheid en de eigen financiële situatie van huishoudens belangrijke onderliggende factoren voor de krimp van de consumptie in Nederland.

9.1 Inleiding

De Nederlandse economie werd in de jaren na de uitbraak van de kredietcrisis in 2008 harder geraakt dan de economieën van de buurlanden. In 2012 was het bruto binnenlands product (bbp) van Nederland 2,5 procent lager dan in 2008. In Duitsland groeide het bbp in die periode juist met 2,5 procent en in België met 1,0 procent.

De afname van het bbp in Nederland was geheel te wijten aan de binnenlandse bestedingen. De overheid consumeerde weliswaar 4,9 procent meer dan in 2008, maar de consumptie door huishoudens en de investeringen waren respectievelijk 4,4 en 17,1 procent lager. In de buurlanden was de consumptie door huishoudens wel hoger dan in 2008, terwijl de investeringen in veel mindere mate afnamen dan in Nederland. De consumptie door huishoudens groeide in deze periode met 3,2 procent in België en met 3,5 procent in Duitsland.

In dit artikel wordt ingegaan op de vraag hoe het komt dat de consumptie door huishoudens in Nederland kromp, terwijl deze in de buurlanden groeide. Eerst wordt gekeken naar de ontwikkeling van het beschikbaar inkomen. Daarna komen het verloop van de werkloosheid en de toekomstverwachtingen van consumenten over de werkloosheid en de eigen financiële situatie aan bod. Vervolgens wordt gekeken naar de ontwikkeling van de consumptie per productgroep en de hoogte van productgebonden belastingen. Tot slot worden de overheidsfinanciën in Nederland en de buurlanden besproken.

9.1.1 Bbp en bestedingscategorieën

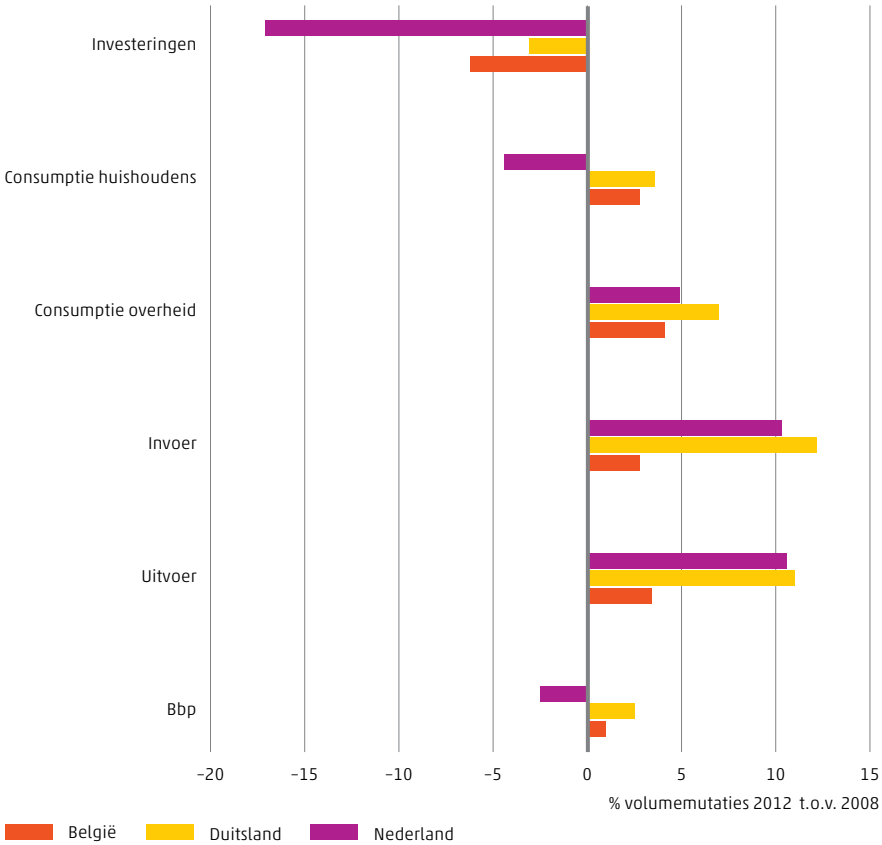

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, Eurostat.

9.2 Beschikbaar inkomen

In 2012 was het volume van de consumptie door huishoudens in Nederland 4,4 procent kleiner dan in 2008. Deze afname kan grotendeels worden toegeschreven aan een daling van het beschikbaar inkomen. In 2012 was het netto

reëel beschikbaar inkomen[1)] van huishoudens 3,8 procent lager dan in 2008. De daling komt enerzijds door een daling van de inkomsten uit vermogen en de reële beloning van werknemers en anderzijds door een afname van het zogenaamde 'gemengd inkomen'. Dat betreft de inkomens van zelfstandigen. De krimp van het reëel beschikbaar inkomen was over de afgelopen vier jaar dus iets kleiner dan die van de consumptie door huishoudens (4,4 procent). De jaren 2009 en 2011 waren hiervoor beslissend.

9.2.1 Consumptie en inkomen Nederlandse huishoudens

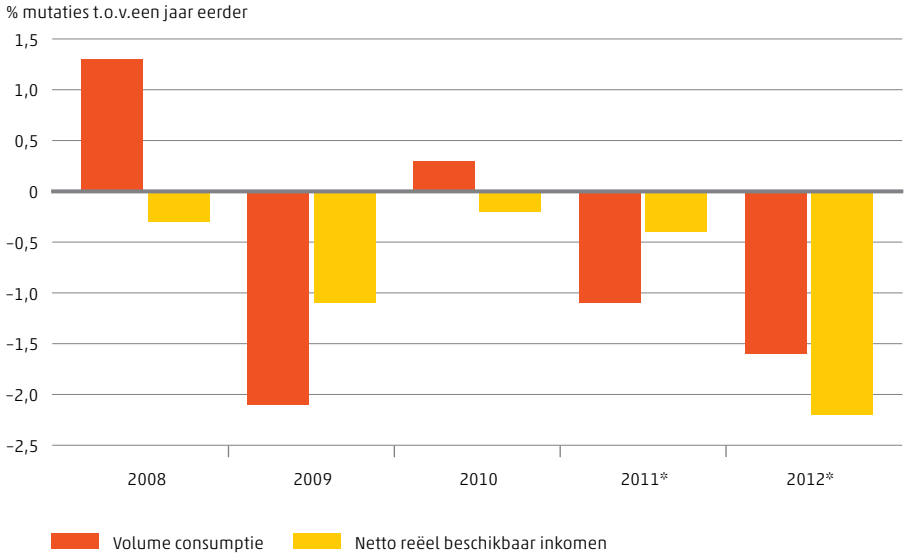

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

De hoogte van de consumptie door huishoudens kan afwijken van die van het beschikbaar inkomen. Dit komt doordat huishoudens bijvoorbeeld geld kunnen lenen of juist leningen kunnen aflossen, effecten kunnen kopen of juist verkopen en geld op hun bankrekening kunnen zetten of er juist geld vanaf kunnen halen. In de laatste jaren zijn de Nederlandse huishoudens nog steeds meer leningen (vooral woninghypotheken) aangegaan dan zij hebben afgelost, maar het saldo

[1)] Het bruto beschikbaar inkomen vormt de som van de beloning van werknemers, het gemengd inkomen, het inkomen uit vermogen (rente en dividenden), sociale uitkeringen en het saldo overige inkomensoverdrachten, minus betaalde inkomsten- en vermogensbelasting en betaalde sociale premies. Het *netto* beschikbaar inkomen is het bruto beschikbaar inkomen minus afschrijvingen. Het netto *reëel* beschikbaar inkomen wordt berekend door de ontwikkeling van het netto beschikbaar inkomen te corrigeren voor prijsontwikkelingen. Hiervoor wordt de deflator van de consumptie door huishoudens gebruikt. Deze kan iets afwijken van de consumentenprijsindex.

is in de laatste jaren wel steeds minder groot geworden. Daarnaast hebben de huishoudens per saldo effecten verkocht, vooral obligaties. Hier staat tegenover dat zij meer geld op hun spaarrekeningen hebben gezet.

Beschikbaar inkomen in Nederland afgenomen, in buurlanden toegenomen

Terwijl het netto reëel beschikbaar inkomen in Nederland afnam, was in 2012 het bruto reëel beschikbaar inkomen in België 1,5 procent hoger dan in 2008[2]. Net als in Nederland nam het gemengd inkomen na 2008 fors af, alsmede de inkomsten uit vermogen. Hier stond tegenover dat de reële lonen van werknemers zijn blijven stijgen: deze waren 3,7 procent hoger dan in 2008. Vooral door deze loonstijging steeg het reëel beschikbaar inkomen in België.

9.2.2 Saldo opgenomen en afgeloste leningen door huishoudens

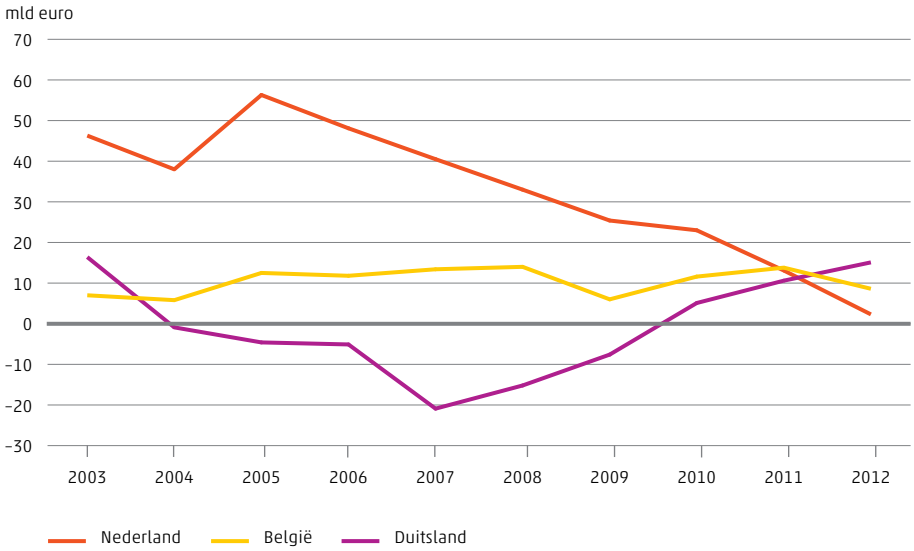

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, Eurostat.

[2] Het netto reëel beschikbaar inkomen van Belgische huishoudens in 2012 was op het moment van schrijven nog niet gepubliceerd. Doorgaans verschillen de ontwikkeling van het netto en het bruto reëel beschikbaar inkomen niet veel van elkaar.

Beschikbaar inkomen in Nederland gekrompen met 3,8%, maar in België en Duitsland juist gegroeid

De stijging van het reëel beschikbaar inkomen was in België minder groot dan die van de consumptie door huishoudens (3,2 procent). Net als in Nederland namen zowel de spaartegoeden als de leningen (onder meer woninghypotheken) toe. In België vlakte het saldo van opgenomen en afgeloste leningen echter nauwelijks af.

9.2.3 Consumptie en inkomen huishoudens België

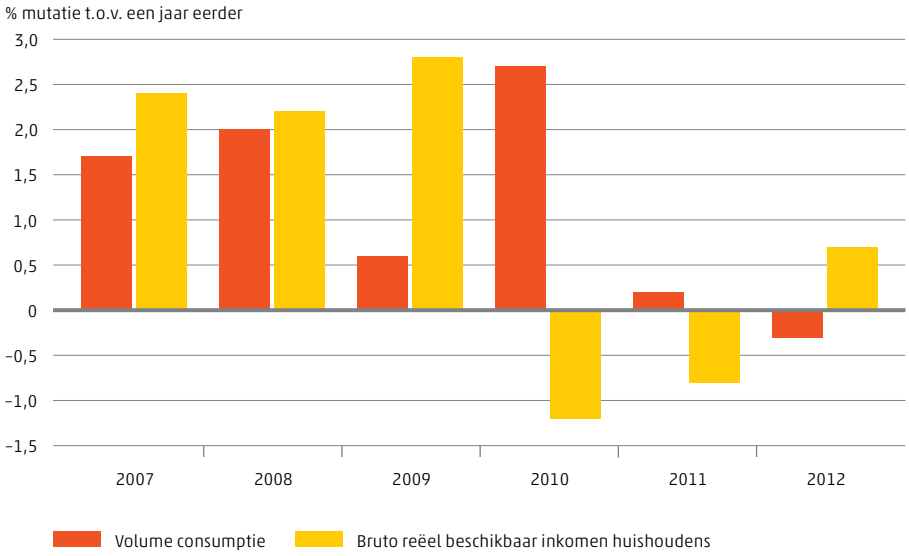

Bron: Nationale Bank van België.

Op het moment van schrijven waren er nog geen cijfers over het reëel beschikbaar inkomen van Duitse huishoudens in 2012 gepubliceerd. In 2011 was het netto reëel beschikbaar inkomen van huishoudens in Duitsland 1,6 procent hoger dan in 2008. In 2009 kromp het reëel beschikbaar inkomen fors ten opzichte van een jaar eerder, maar in 2010 en 2011 was er sprake van een duidelijk herstel. Het

volume van de consumptie door huishoudens groeide van 2008 tot en met 2011 met 2,7 procent. De groei van de consumptie was in deze periode, net als in België, dus groter dan die van het reëel beschikbaar inkomen. In Nederland was de krimp van de consumptie in deze periode groter dan die van het beschikbaar inkomen: in 2011 spendeerden huishoudens 2,8 procent minder dan in 2008, terwijl het netto reëel beschikbaar inkomen met 1,6 procent afnam.

In Duitsland vanaf 2010 meer leningen afgesloten dan afgelost

Bij de financiële transacties van Duitse huishoudens is een interessante omslag waarneembaar: In 2009 en de daaraan voorgaande jaren losten Duitse huishoudens meer aan leningen af dan zij opnamen. In 2010, 2011 en 2012 werden er echter meer leningen afgesloten dan afgelost. Ook blijken Duitse huishoudens, net als de Nederlandse, na 2008 meer obligaties en kortlopende waardepapieren te hebben verkocht dan gekocht. Duitse huishoudens hebben in deze periode wel meer aandelen gekocht dan verkocht, en per saldo meer geld op hun bankrekening gezet.

9.2.4 Consumptie en inkomen huishoudens Duitsland

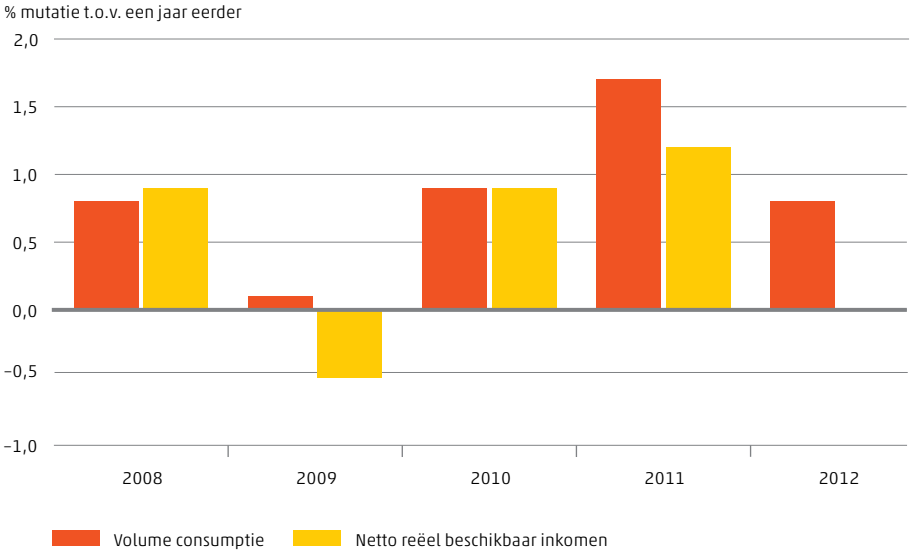

Bron: OESO, Eurostat.

9.3 Werkloosheid

Dat het reëel beschikbaar inkomen in Nederland daalde en in de buurlanden steeg, is weliswaar een belangrijke verklaring voor de ontwikkeling van de consumptie, maar niet de enige. Ook het oplopen van de werkloosheid en de onzekerheid over de eigen financiële toekomst speelt een rol. Het verlies aan inkomen als gevolg van werkloosheid is weliswaar al verdisconteerd in het beschikbaar inkomen, maar een stijging van de werkloosheid kan er ook toe leiden dat mensen met een baan die verliezen hoger gaan inschatten. Daarom worden ze voorzichtiger met het doen van uitgaven om zo een buffer op te bouwen. Ook dit heeft een negatief effect op de consumptie door huishoudens.

Werkloosheid in Nederland opgelopen, in Duitsland gedaald

Na 2008 is de werkloosheid in Nederland fors opgelopen. Vooral vanaf medio 2011 loopt de werkloosheid bij ons snel op. In Duitsland steeg de werkloosheid in 2009 nog iets, maar daarna nam het werkloosheidspercentage snel af. In België steeg de werkloosheid in 2009 en 2010. In 2011 volgde een forse daling, en in 2012 weer een stijging.

9.3.1 Werkloosheid, internationale definitie

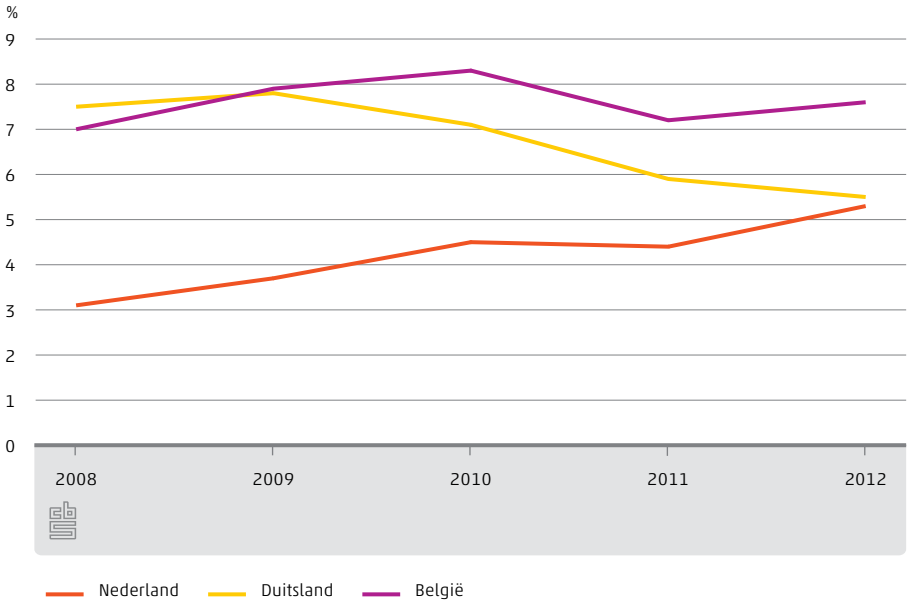

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking, Eurostat.

In het ConsumentenConjunctuurOnderzoek wordt maandelijks aan burgers gevraagd of ze verwachten dat de werkloosheid in de komende twaalf maanden zal stijgen of dalen. Tot begin 2010 verschilden de verwachtingen van de Nederlanders, de Belgen en de Duitsers niet zo veel van elkaar. Daarna waren de Duitsers een stuk minder negatief dan de Belgen en de Nederlanders. Sinds medio 2011 zijn de Nederlanders ook somberder over de toekomstige werkloosheid dan de Belgen.

9.3.2 Werkloosheidsverwachting consumenten

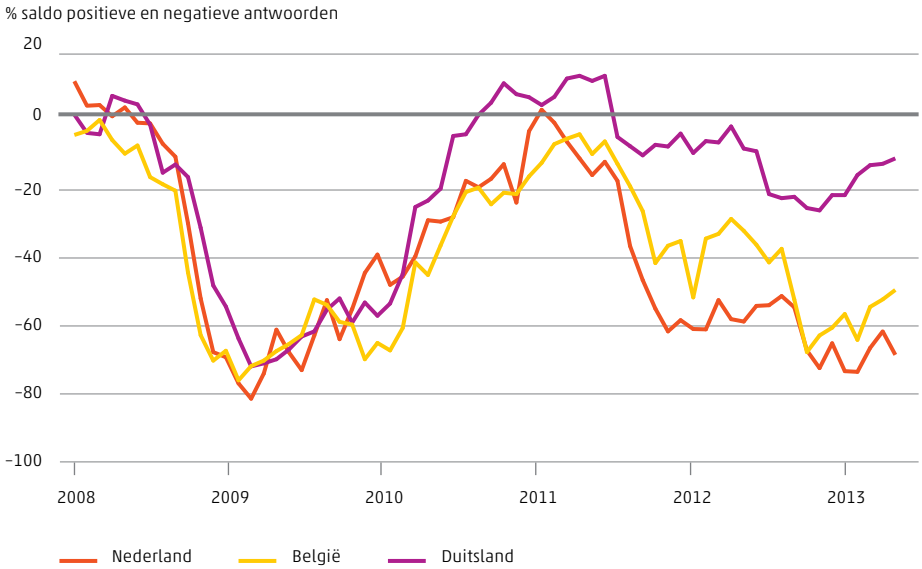

Bron: Europese Commissie.

Verwachting eigen financiële situatie in Nederland veel sterker verslechterd dan in de buurlanden

In het ConsumentenConjunctuuronderzoek wordt ook gevraagd of burgers denken dat hun eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden zal verbeteren, verslechteren of gelijk zal blijven. Begin 2008 was de groep die een verslechtering verwachtte in Nederland nog iets kleiner dan de groep die dacht dat hun eigen financiële situatie zou verbeteren. In juni 2013 was de groep die verwachtte dat hun eigen financiële situatie zal verslechteren een stuk groter dan de groep die een verbetering voorzag. De Nederlanders waren in juni 2013 dus veel somberder over hun eigen financiële toekomst dan begin 2008. De Duitsers waren daarentegen iets optimistischer over hun eigen financiële toekomst dan voor de uitbraak van de kredietcrisis. De verwachtingen van de Belgen veranderden maar weinig.

De verwachtingen over de toekomstige werkloosheid en vooral de ontwikkeling van de eigen financiële situatie zijn in Nederland veel sterker verslechterd dan in de buurlanden, en de Nederlanders zijn hier nu somberder over dan de Belgen en de Duitsers. Angst voor werkloosheid, negatieve verwachtingen over de eigen financiële toekomst, de malaise op de huizenmarkt en de onzekerheid rondom de hypotheekrenteaftrek hebben de consumptie in Nederland wellicht sterker gedrukt dan in de buurlanden. In België is de algemene werkloosheidsverwachting weliswaar ook somber, maar over de eigen financiële situatie zijn de Belgen veel minder pessimistisch dan de Nederlanders.

9.3.3 Verwachting eigen financiële situatie komende 12 maanden

% saldo positieve en negatieve antwoorden

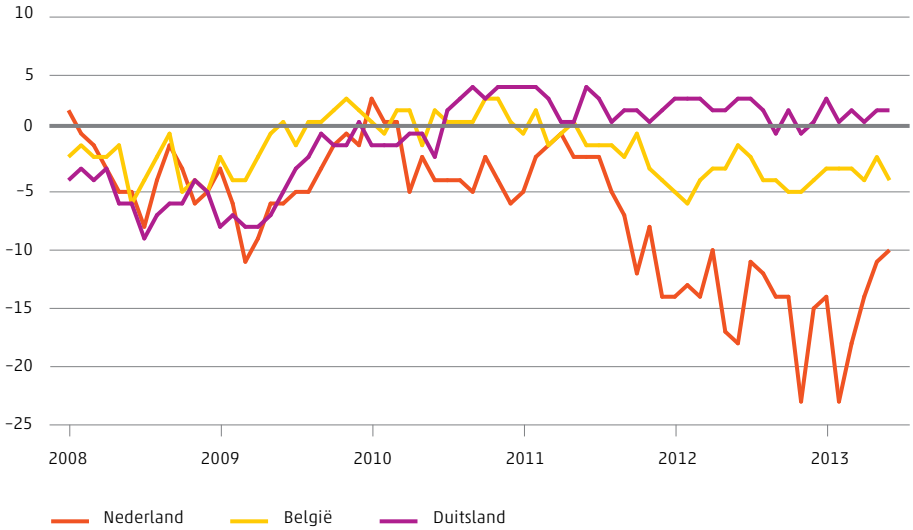

Bron: Europese Commissie.

9.4 Bestedingen naar goederen en diensten in Nederland

Om nader te analyseren waarom de consumptie door huishoudens in Nederland na 2008 kromp, is het zinvol om te bekijken aan welke goederen en diensten Nederlandse huishoudens minder zijn gaan uitgeven. Nederlandse burgers spendeerden in 2012 aan bijna alle typen goederen en diensten minder dan

in 2008. De bestedingen aan vervoermiddelen (vooral personenauto's), woninginrichtingsartikelen en overige duurzame goederen namen het meest af. Ook aan horecadiensten, brandstoffen en genotmiddelen (alcoholhoudende dranken, tabak, zoetwaren en consumptie-ijs) werd fors minder besteed. Huishoudens spendeerden daarentegen een stuk meer aan medische diensten en welzijnszorg dan vier jaar eerder.

9.4.1 Consumptie huishoudens per productgroep

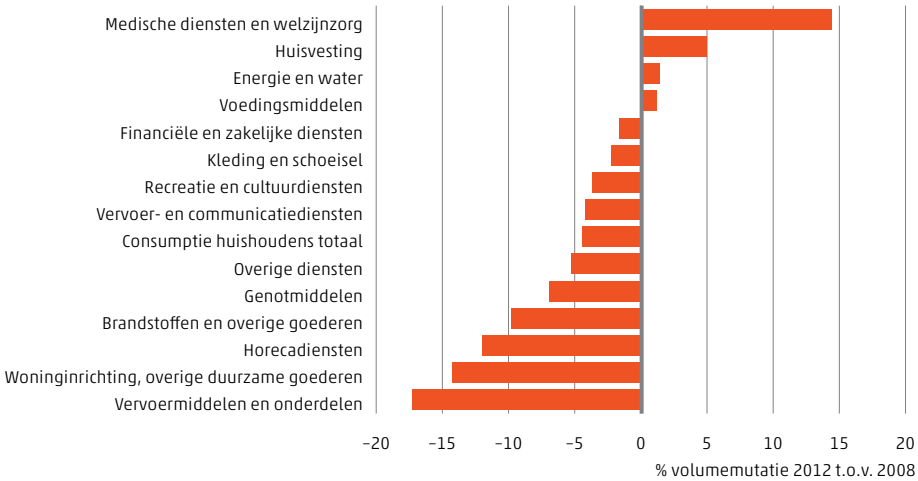

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Consumptie van vervoermiddelen meest gedaald in Nederland

De consumptie van vervoermiddelen is na 2008 niet onafgebroken gedaald. In 2009 kromp deze, maar de krimp werd in 2010 weer vrijwel geheel tenietgedaan. In 2011 werd er ongeveer evenveel besteed aan vervoermiddelen als een jaar eerder, maar in 2012 kromp de consumptie van vervoermiddelen met maar liefst 15 procent. Er werden 20 procent minder auto's verkocht. Dit laatste hangt vermoedelijk niet alleen samen met de daling van het beschikbaar inkomen, maar ook met de aanscherping van de CO_2-grenzen voor de bpm per 1 juli 2012 en de verhoging van het algemene btw-tarief van 19 naar 21 procent per 1 oktober 2012.

9.4.2 Consumptie vervoermiddelen door huishoudens

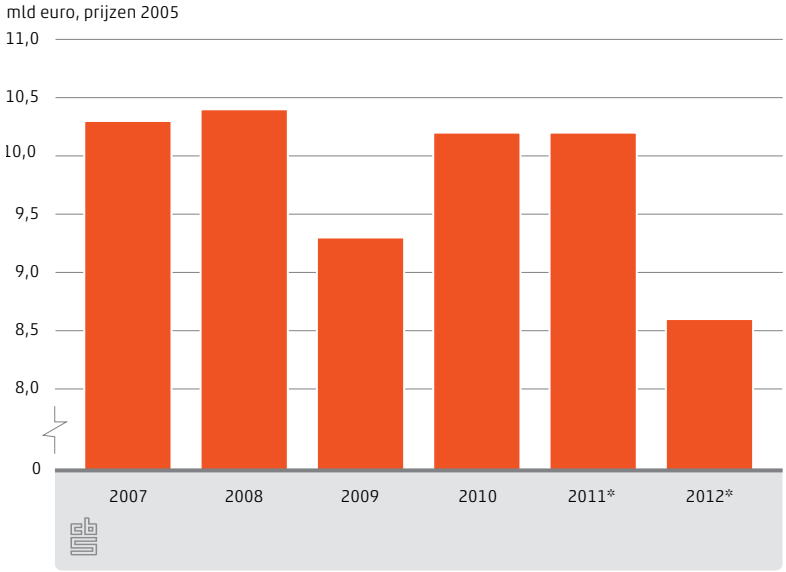

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

In tegenstelling tot de consumptie van vervoermiddelen is de consumptie van woninginrichtingartikelen en overige duurzame goederen (huishoudelijke artikelen en huishoudelijke apparaten) na 2008 onafgebroken afgenomen. Vooral de bestedingen aan woninginrichtingartikelen en huishoudelijke artikelen namen fors af. Deze afname hangt onder meer samen met het kleinere aantal transacties op de woningmarkt. Huishoudens kopen over het algemeen vaker nieuwe woninginrichtingsartikelen als ze verhuizen.

De consumptie van motorbrandstoffen en overige goederen is na 2008 onafgebroken gedaald. De overige goederen binnen dit aggregaat omvatten onder meer lectuur, papierwaren, genees- en verbandmiddelen, lichaamsverzorgende producten, reinigingsmiddelen, bloemen, planten, verf en behang. De consumptie van deze overige goederen kromp na 2008 vrijwel onafgebroken. De consumptie van motorbrandstoffen bleef in 2009 nog op peil, maar nam hierna fors af.

9.4.3 Consumptie woninginrichting, brandstoffen en overige goederen door huishoudens

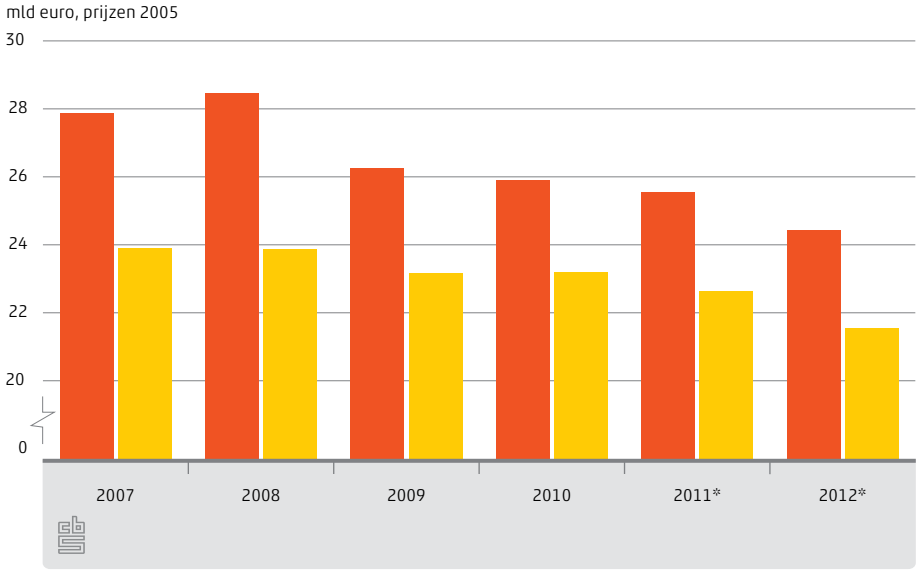

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Bestedingen aan tabak, alcohol en horecabezoek ook fors gedaald

Vooral in 2008, 2009 en 2010 namen de bestedingen in de horeca fors af. In 2011 en 2012 veranderden de bestedingen in de horeca maar weinig. De daling van de consumptie van horecadiensten heeft een sterke relatie met de daling van het beschikbaar inkomen maar kan ook samenhangen met accijnsverhogingen op alcohol die de overheid heeft doorgevoerd. Ook het rookverbod in de horeca, dat in 2008 werd ingesteld, heeft mogelijk een rol gespeeld. Consumenten kiezen er gegeven hun financiële situatie vermoedelijk vaker voor om minder vaak naar de kroeg of uit eten te gaan en vaker hun voedingsmiddelen in de winkel te kopen. Vooral supermarkten hebben hiervan geprofiteerd; zij zagen met name in 2008 en 2010 hun omzet flink stijgen.

Ook de consumptie van genotmiddelen is na 2008 onafgebroken gedaald. Ook dit hangt vermoedelijk samen met de diverse accijnsverhogingen. Mede als gevolg van accijnsverhogingen was tabak in 2012 bijna 30 procent duurder dan in 2008. De prijsstijging van tabak was daarmee een stuk groter dan de stijging van de consumentenprijsindex (ruim 10 procent). Het rookverbod in de horeca kan de consumptie van genotmiddelen verder hebben gedrukt.

9.4.4 Consumptie horecadiensten en genotmiddelen door huishouden

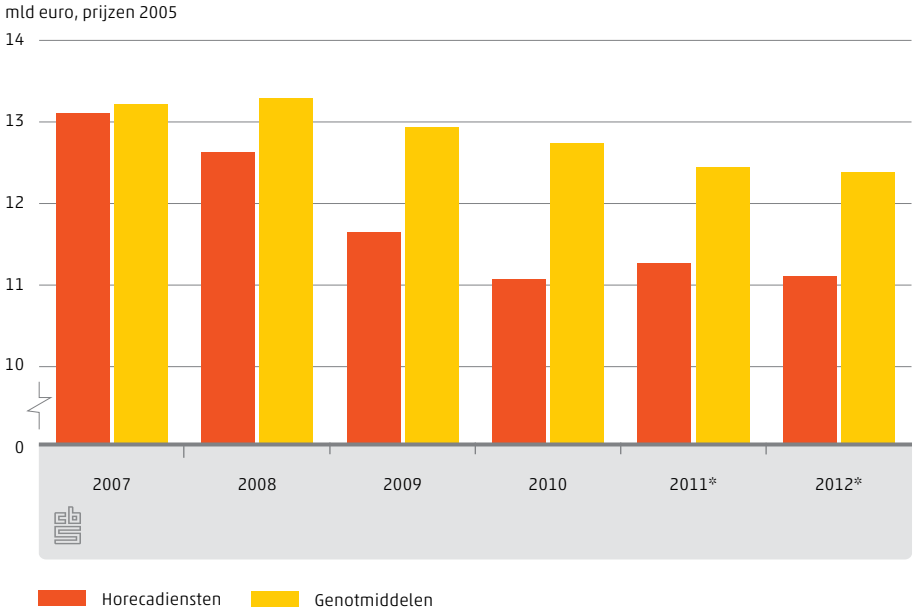

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

In 2012 was tabak in Nederland

30% duurder dan in 2008

Meer uitgegeven aan medische diensten en welzijnszorg

De consumptie van medische diensten en welzijnszorg is in de laatste jaren flink toegenomen. Stelselherzieningen hebben het beeld echter gekleurd. Door pakketwijzigingen en verhogingen van het eigen risico van de basisverzekering en veranderingen van de wetswijzigingen op het gebied van de kinderopvang zijn er namelijk verschuivingen optreden tussen de overheidsconsumptie en de consumptie door huishoudens. In principe geldt dat verplichte betalingen niet onder de consumptie door huishoudens vallen, maar onder die door de overheid. Hierdoor trad er bijvoorbeeld van 2005 op 2006 een grote verschuiving op van de consumptie door huishoudens naar de overheidsconsumptie: het werd toen namelijk wettelijk verplicht om een basisziektekostenverzekering te hebben.

De verschuivingen tussen huishoudens- en overheidsconsumptie na 2006 waren kleiner, maar desalniettemin kunnen zij het beeld verstoren. Zo kwam de stijging van 3,8 procent in 2012 deels door de verhoging van de ouderbijdrage voor de kinderdagopvang. Daarnaast heeft bijvoorbeeld een verhoging van het eigen risico van de basisverzekering een opwaarts effect op de consumptie door huishoudens en een neerwaarts effect op de overheidsconsumptie, net als het verkleinen van het pakket voor de basisverzekering. Vanwege dit soort mogelijke verschuivingen is het beter om naar de gezamenlijke ontwikkeling van de huishoudensconsumptie en de overheidsconsumptie van medische diensten en welzijnszorg te kijken. Het beeld dat de consumptie aan medische en welzijnszorg de laatste jaren sterk is gegroeid, blijft hierbij echter onverminderd van kracht.

9.4.5 Consumptie medische diensten en welzijnszorg

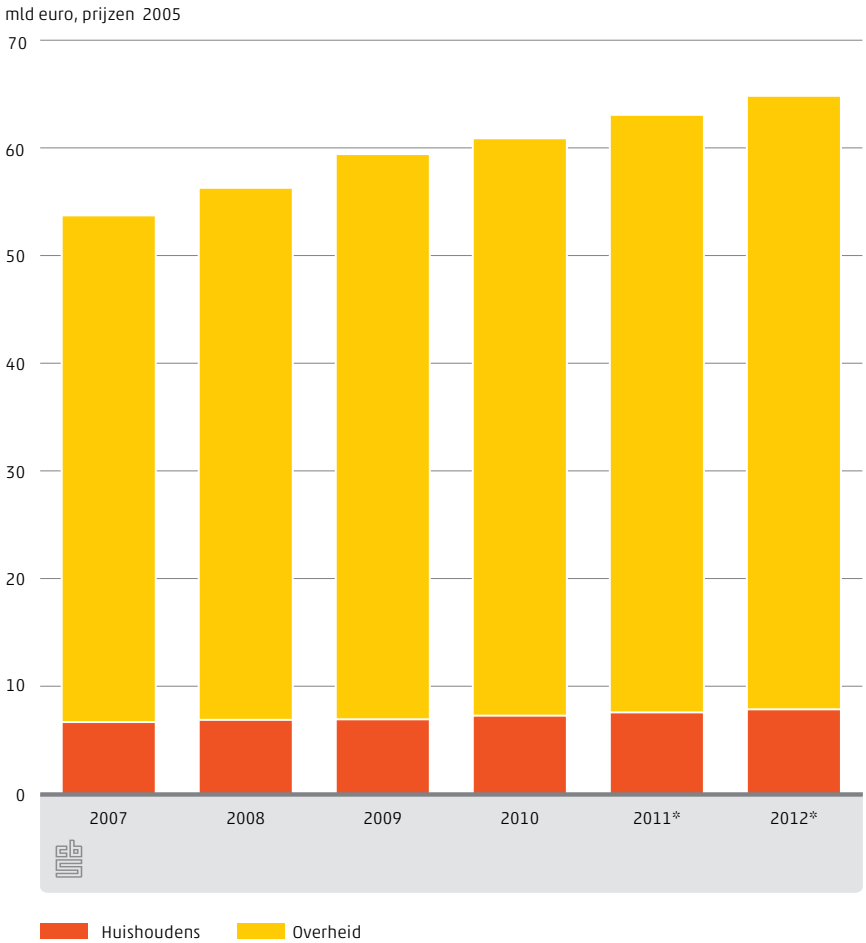

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

9.5 Consumptie per consumptiedoel in België en Duitsland

De gedetailleerde consumptiecijfers van België en Duitsland van 2012 zijn op het moment van schrijven nog niet gepubliceerd. Daarom wordt een vergelijking gemaakt van de ontwikkelingen tot en met 2011. Wegens beschikbaarheid van de data wijkt de gehanteerde indeling iets af van de hierboven gebruikte indeling.[3)]

9.5.1 Consumptie huishoudens per consumptiedoel

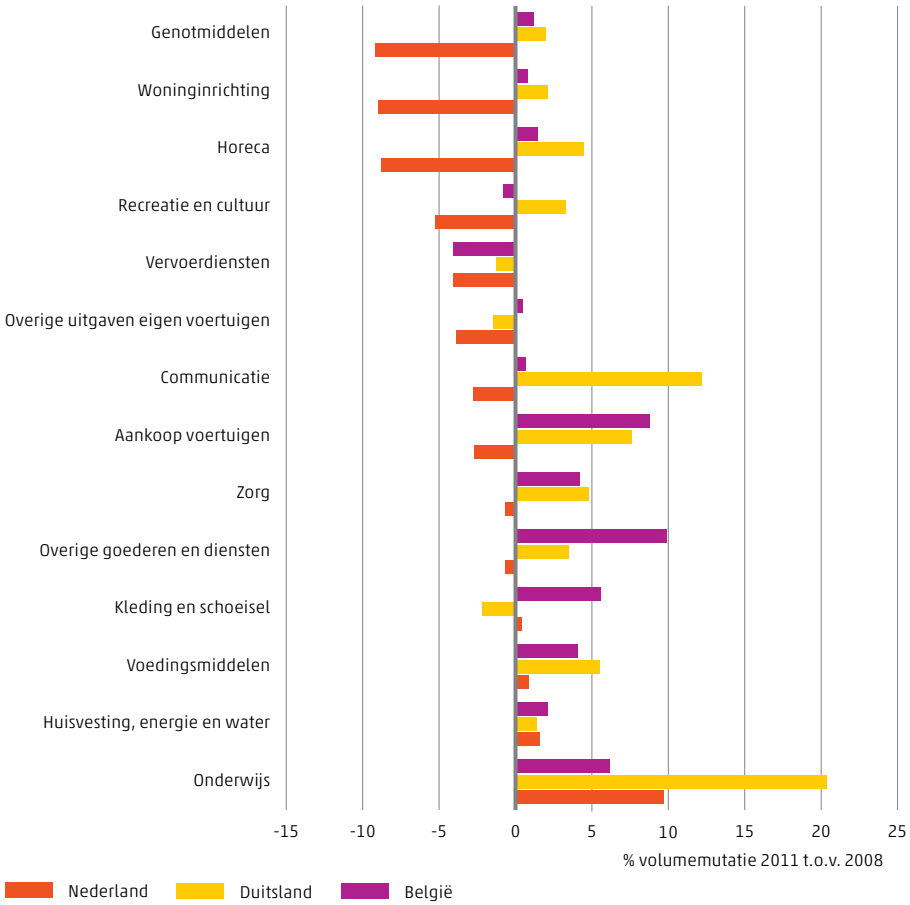

Bron: Eurostat.

[3)] De internationale cijfers van Eurostat zijn uitgesplitst naar consumptiedoel. De CBS-cijfers over Nederland zijn uitgesplitst naar productgroep.

De groei van de consumptie door huishoudens was in België en Duitsland voor bijna alle consumptiedoelen groter dan in Nederland. In Nederland daalden van 2008 tot en met 2011 vooral de uitgaven aan genotmiddelen, woninginrichting en horecabezoek. In België en Duitsland stegen deze uitgaven juist. In België en Duitsland werd in 2011 maar aan weinig consumptiedoelen minder besteed dan in 2008. Ook de consumptie van vervoermiddelen is in deze landen nog gegroeid, terwijl die in Nederland al krompen. In 2012 (niet in deze vergelijking meegenomen) kromp de consumptie van vervoermiddelen in Nederland bovendien nog veel sterker dan in de jaren daarvoor.

In België en Duitsland lichte stijging uitgaven genotmiddelen

In Nederland kromp de consumptie van genotmiddelen na 2008 fors, terwijl er in België en Duitsland sprake was van een bescheiden groei. Dit hangt onder meer samen met accijnsverhogingen. Tabak bijvoorbeeld was in Nederland in 2012 bijna 30 procent duurder dan in 2008, terwijl de prijsstijging in België en Duitsland nog geen 12 procent bedroeg. Met 7,4 procent was de prijsstijging van alcoholische dranken in Nederland ook groter dan in de buurlanden (in beide landen rond de 5 procent), maar het verschil was minder groot dan bij de tabaksprijzen. Deze tabaksaccijnzen hebben effect gehad op de consumptie: in Nederland werd in 2011 bijna 16 procent minder gespendeerd aan tabak. Deze daling was veel groter dan die in België (ruim 5 procent). In Duitsland werd in 2011 zelfs iets meer aan tabak uitgegeven dan in 2008. Ook bij de alcoholische dranken waren de verschillen in groeipercentages groot: in Nederland werd in 2011 een half procent meer gespendeerd, in Duitsland bijna 7 procent en in België bijna 10 procent.

Bestedingen aan woninginrichting en horeca namen in België en Duitsland toe

De grote krimp van de bestedingen aan woninginrichting in Nederland hangt samen met de situatie op de woningmarkt. Het aantal transacties van woningen is fors omlaag gegaan, en ook het aantal verhuizingen is afgenomen. Oplopende werkloosheid, dalende huizenprijzen met als gevolg restschulden en dalende inkomens maken het voor veel huizenbezitters lastig om te verkassen. In België en Duitsland is er geen sprake van een malaise op de woningmarkt. In beide landen waren de huizenprijzen in 2011 hoger dan in 2008. In België nam het aantal verhuizingen zelfs toe.

Ook de bestedingen aan horecadiensten zijn in Nederland fors afgenomen, terwijl deze in België en Duitsland toenamen. Naast de accijnsverhogingen kan ook de instelling van het rookverbod per 1 juli 2008 een rol spelen. In Duitsland is het rookverbod per deelstaat anders geregeld. In de meeste deelstaten kan het rookverbod worden omzeild door rokersclubs op te richten; de gasten van de horecagelegenheid moeten dan geregistreerd clublid zijn, en er mogen geen warme maaltijden worden geserveerd. In België geldt sinds 30 juni 2011 een algemeen rookverbod in de horeca. Van 2010 tot en met medio 2011 was er ook al een rookverbod, maar was er een uitzondering voor 'biercafés' en casino's.

Ook in België en Duitsland fors minder auto's verkocht in 2012

Uit andere cijfers dan de hierboven genoemde consumptiedoelen valt af te leiden hoe het de autoverkoop in onze buurlanden verging in 2012. In Nederland nam de consumptie van vervoermiddelen dat jaar namelijk sterk af. De aanscherping van de CO_2-grenzen voor de bpm per 1 juli 2012 en de verhoging van het algemene btw-tarief per 1 oktober 2012 zullen hierbij een rol hebben gespeeld. In België en Duitsland werd de btw niet verhoogd. Wel kochten veel Belgen in 2011 een nieuwe auto om nog te kunnen profiteren van een per 1 januari 2012 afgeschafte subsidie voor auto's met een lage CO_2-uitstoot. In 2012 stortten ook de autoverkopen in België in. Volgens de Belgische brancheorganisatie Febiac werden er in dat jaar 15 procent minder auto's verkocht dan in 2011. Voor Duitsland waren er op het moment van schrijven nog geen exacte verkoopcijfers gepubliceerd, maar al wel bekend is dat er in 2012 minder personenauto's op kenteken zijn gezet dan in 2011.

9.6 De overheidsfinanciën

Na de uitbraak van de kredietcrisis kampten zowel de Nederlandse als de Belgische en Duitse overheden met forse tekorten. In 2011 was het Duitse tekort echter weer veel kleiner dan in de twee voorgaande jaren, en in 2012 sloeg het Duitse tekort zelfs om in een klein overschot. In België waren de tekorten iets kleiner dan in Nederland. Beide buurlanden hebben dus vanuit de overheidsfinanciën minder druk gehad om de lasten te verzwaren. Overigens is de staatsschuldquote zowel in België als in Duitsland hoger dan in Nederland.

9.6.1 Overheidssaldo (EMU)

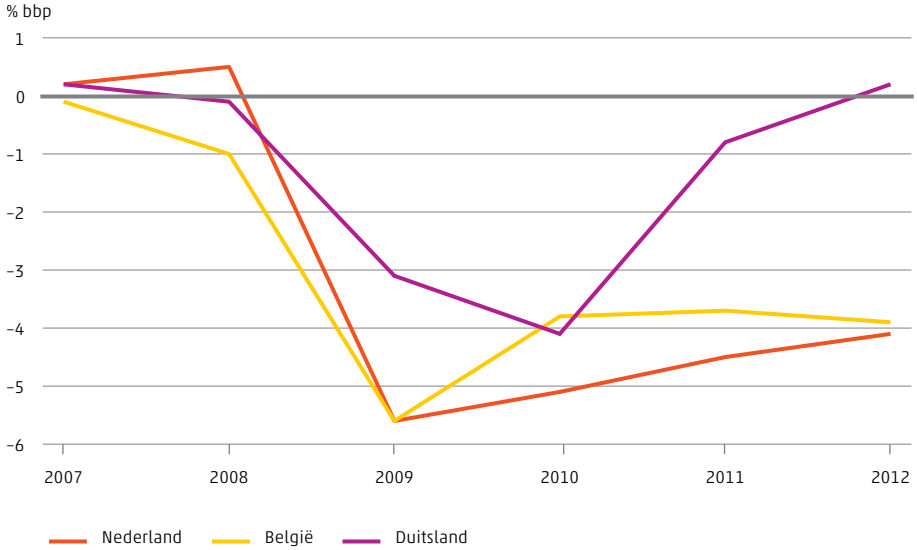

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, Eurostat.

Overheidsuitgaven per inwoner minder snel gestegen dan in buurlanden

De oorzaken van de hogere tekorten van de Nederlandse overheid liggen grotendeels aan de inkomstenkant: de uitgaven per inwoner zijn namelijk minder snel gestegen dan in België en Duitsland. In 2009 werden zowel de Belgische als de Nederlandse en Duitse overheid geconfronteerd met lagere inkomsten per inwoner. Daarna namen de inkomsten per inwoner in Duitsland en België echter veel sneller toe dan in Nederland. In Nederland waren de inkomsten per inwoner in 2012 nog altijd lager dan in 2008, terwijl in België en Duitsland de inkomsten alweer hoger waren.

9.6.2 Inkomsten overheid

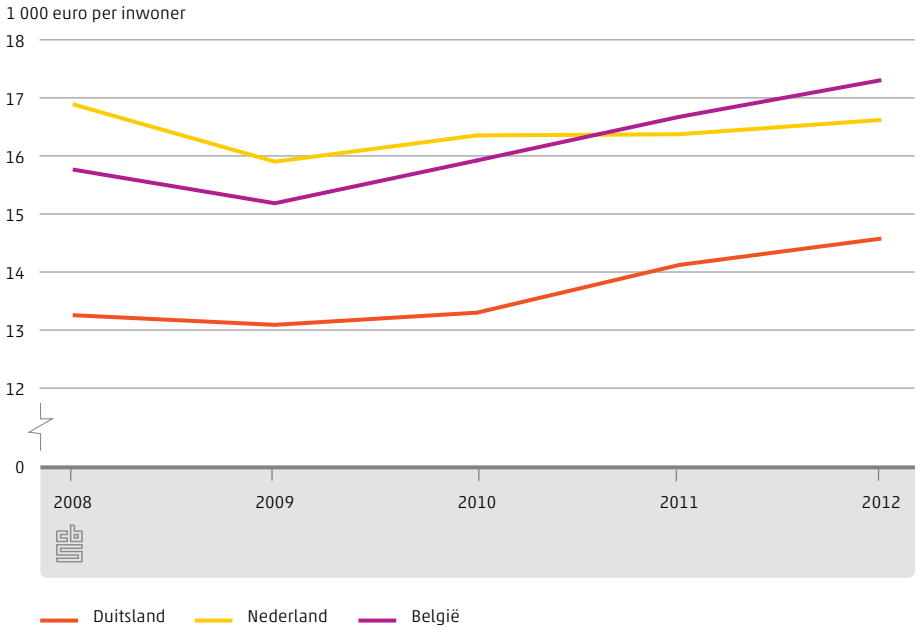

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, Eurostat.

In Nederland daalden vooral de inkomsten uit de vennootschapsbelasting (7 miljard euro lager dan in 2008), de overdrachtsbelasting (ruim 3 miljard euro), de bpm (bijna 2 miljard euro) en de dividendbelasting (1,5 miljard euro). Dit komt niet alleen door de verslechterde economische situatie, maar ook door tariefsverlagingen van de vennootschapsbelasting en de overdrachtsbelasting. Met de aanname van het Belastingplan 2009 werd het lage tarief voor de vennootschapsbelasting verlaagd. Dit voor de jaren vanaf 2009 en met terugwerkende kracht ook voor 2008. Op 1 januari 2011 werd het hoogste tarief van de vennootschapsbelasting verlaagd van 25,5 naar 25,0 procent. De afname van de opbrengsten uit de overdrachtsbelasting hangt vooral samen met het kleinere aantal transacties op de woningmarkt en de daling van de huizenprijzen, maar ook met de verlaging van het tarief van 6 naar 2 procent per 15 juni 2011.

Conclusie

Dat het reëel beschikbaar inkomen in Nederland van 2008 tot en met 2012 afnam en in de buurlanden juist toenam, is een belangrijke verklaring voor de krimp van de consumptie door huishoudens in Nederland en de groei in België en Duitsland. In Nederland heeft de verhoging van productgebonden belastingen,

zoals de btw, de bpm en accijnzen een opwaarts effect gehad op de inflatie en negatief bijgedragen aan het reëel beschikbaar inkomen. Als gevolg van de btw-verhoging en de verhoging van de bpm nam de consumptie van vervoermiddelen vooral in 2012 sterk af, en mede als gevolg van accijnsverhogingen kromp ook de consumptie van genotmiddelen sterk, terwijl die in België en Duitsland in elk geval tot en met 2011 nog groeide. De Nederlandse overheid werd in de jaren na het uitbreken van de kredietcrisis geconfronteerd met hogere tekorten dan de overheden in de buurlanden. Dit komt deels door de slechtere economische situatie, maar ook deels door verlagingen van de tarieven van de vennootschapsbelasting en de overdrachtsbelasting. (Afgezien van een eventueel stimulerend effect van belastingverlagingen op de economie.)

Niet alleen het beschikbaar inkomen heeft effect gehad op de ontwikkeling van de consumptie. In Nederland was de krimp van de consumptie immers iets groter dan de krimp van het reëel beschikbaar inkomen, terwijl in België en Duitsland de groei van de consumptie boven de groei van het inkomen uitsteeg. Ook de malaise op de Nederlandse woningmarkt kan aangevoerd worden als een belangrijke verklaring voor de achterblijvende consumptie. Als direct gevolg van het kleinere aantal huizenverkopen zijn de bestedingen aan woninginrichtingsartikelen fors afgenomen. Dat veel Nederlandse huizenbezitters geconfronteerd dreigen te worden met restschulden, maakt hen mogelijk ook kopschuw om andere grote aankopen te doen. In 2012 losten huishoudens ook meer af op hun hypotheken. In Duitsland en België is geen sprake van een malaise op de woningmarkt: in beide landen waren de huizenprijzen in 2011 hoger dan in 2008, en in België nam het aantal verhuisbewegingen toe. Het saldo van opgenomen en afgeloste woninghypotheken steeg ook in beide landen, terwijl dat in Nederland snel afnam.

Tot slot hebben ook de negatieve toekomstverwachtingen over de werkloosheid en vooral de eigen financiële situatie vermoedelijk een negatieve invloed gehad op de ontwikkeling van de consumptie. In Duitsland en België zijn de toekomstverwachtingen over de werkloosheid en vooral de eigen financiële situatie minder negatief dan in Nederland. Inkomensverliezen als gevolg van de oplopende werkloosheid zijn al verdisconteerd in het beschikbaar inkomen, maar net als de malaise op de woningmarkt kunnen de negatieve toekomstverwachtingen over de arbeidsmarkt en hun eigen financiële toekomst Nederlanders voorzichtiger hebben gemaakt om grote aankopen te doen.

10. Financiële sector ondanks crisis gegroeid

Nederland had vóór de kredietcrisis een grote financiële sector. Door de kredietcrisis moest de staat echter bijspringen om de sector te ondersteunen en werd de combinatie Fortis / ABN AMRO weer ontvlecht in een Nederlands en een Belgisch deel. De voorlopige balans opmakend blijkt echter dat de sector gedurende de crisisjaren nog groter en belangrijker is geworden: de bijdrage aan het bbp is niet gedaald, maar juist gestegen. Ook hebben banken ondanks de crisis meer kredieten verstrekt, al is de groei van de kredietverlening aan de private sector de laatste jaren afgenomen. Verder zijn banken nationaler georiënteerd dan voor de crisis; de nettowinst van financiële instellingen bleef desalniettemin op peil. Het arbeidsvolume is wel gekrompen, terwijl dat in veel andere Europese landen juist groeide.

10.1 Inleiding

Sinds de val van de Amerikaanse zakenbank Lehman Brothers in 2008 is de financiële sector veranderd. Vooral het vertrouwen in de financiële sector is aangetast. In Nederland kwam in 2008 Fortis, een van de grote spelers in deze sector in de problemen. De overheid nationaliseerde het Nederlandse deel van Fortis, waartoe ook een groot deel van het eerder opgekochte ABN AMRO behoorde. In de daaropvolgende maanden kwam de overheid ook andere financiële instellingen zoals ING en AEGON te hulp. Begin 2013 kwam ook SNS REAAL in de problemen en werd daarop genationaliseerd. Inmiddels hebben ING en AEGON een aanzienlijk deel van de staatssteun afgelost, maar het vertrouwen in de financiële sector is nog niet hersteld. De sector wordt geassocieerd met woekerpolissen, excessieve bonussen en miljardensteun van de overheid, lees: de belastingbetaler.

In dit artikel wordt uiteengezet hoe de Nederlandse financiële sector sinds het uitbreken van de kredietcrisis is veranderd qua belang in de economie, omvang, winstgevendheid en werkgelegenheid. Ook de mate waarin de internationale georiënteerdheid van de sector is geraakt door de crisis komt aan de orde. Verder wordt een vergelijking gemaakt met de financiële sectoren van andere Europese landen. De nadruk ligt op banken en verzekeraars. Omdat afzonderlijke gegevens hierover niet altijd beschikbaar zijn, wordt bij sommige onderdelen een bredere groep financiële instellingen gehanteerd.[1)] Als referentiejaar van voor de crisis wordt in dit artikel 2006 gehanteerd, waar voor veel andere sectoren doorgaans

[1)] Binnen de financiële sector vormen banken en verzekeraars de belangrijkste groepen qua bruto toegevoegde waarde (circa 70 procent). Onder de sector vallen verder pensioenfondsen, beleggingsinstellingen, assurantietussenpersonen, waarborgfondsen, bijzondere financiële instellingen (bfi's) en De Nederlandsche Bank.

2007 of 2008 genomen wordt. Voor de financiële sector was 2007 echter al een veelbewogen jaar, waarin de kredietcrisis zich in de Verenigde Staten al aftekende. Ook werd ABN AMRO in 2007 opgekocht door Fortis, Royal Bank of Scotland en Santander: de financiering van deze overname werd door de sluimerende kredietcrisis al snel problematisch.

10.2 Aandeel in de Nederlandse economie

Het belang van financiële instellingen in de economie kan worden aangeduid met het aandeel van de bruto toegevoegde waarde in het bbp. Dit aandeel steeg van ruim 6 procent in 2006 naar meer dan 8 procent in 2012. Het gemiddelde aandeel van de sector binnen de Europese Unie bleef in deze periode stabiel op ruim 5 procent. Wat bij de stijging van het belang van de Nederlandse financiële instellingen uiteraard meespeelt, is het wegzakken van andere sectoren zoals de bouwnijverheid. Maar het volume van de toegevoegde waarde van de financiële instellingen is tussen 2006 en 2012 ook echt gegroeid, waar dat van de bouw en ook van de horeca met meer dan 10 procent kromp.

10.2.1 Bruto toegevoegde waarde

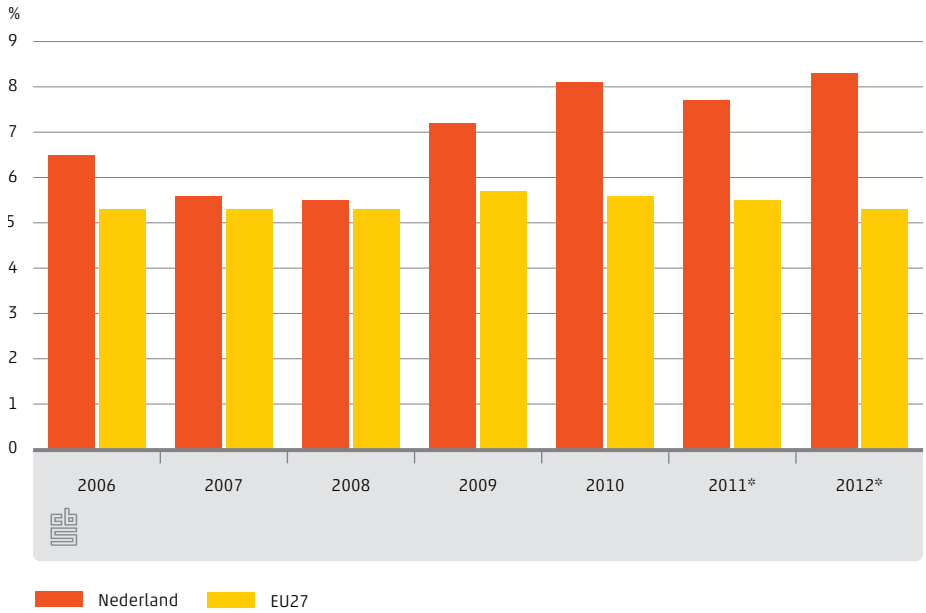

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, Eurostat, Annual Sector Accounts.

Wanneer de Nederlandse financiële sector wordt vergeleken met die van andere EU-landen wordt niet alleen duidelijk dat het uitzonderlijk is dat het belang van de Nederlandse financiële sector is toegenomen, maar ook dat dat belang relatief hoog ligt. In 2011 was het aandeel in slechts vier andere EU-landen hoger dan in Nederland, met Luxemburg als koploper. Een verklaring voor de uitzonderlijke positie van Luxemburg is het 'bankgeheim'. Een bank uit een land met een bankgeheim hoeft geen informatie te delen met derden, inclusief belastingdiensten en buitenlandse overheden, tenzij de rechtbank hier toestemming voor heeft gegeven. Hierdoor kunnen mensen anoniem sparen in het buitenland en zo vermogensbelasting ontlopen. Vanwege het bankgeheim hebben Luxemburgse banken veel vermogen uit het buitenland kunnen aantrekken en kon een grote financiële sector ontstaan. Andere Europese landen met een bankgeheim zijn Zwitserland en Oostenrijk. De landen staan allemaal wel onder internationale druk om hun bankgeheim op te heffen.

10.2.2 Aandeel financiële sector, 2011*

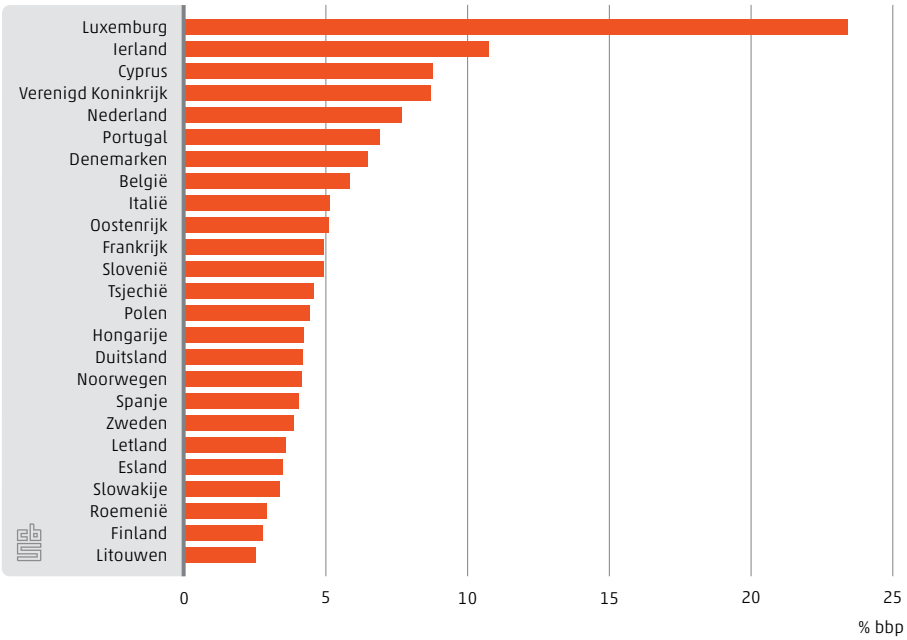

Bron: Eurostat, Annual Sector Accounts.

Het belang van banken in de Nederlandse economie nam toe van bijna 3 procent in 2006 naar ruim 4 procent in 2012. Het belang van verzekeraars nam echter af van 2 procent naar ruim 1 procent. Bij de overige financiële instellingen

(beleggingsinstellingen, assurantietussenpersonen, waarborgfondsen en bijzondere financiële instellingen) nam het belang toe met ruim 1 procent naar 2 procent. Het belang van pensioenfondsen nam af van 0,3 procent naar 0,2 procent.

10.3 Werkgelegenheid

Hoewel het belang van de financiële sector in de economie in termen van toegevoegde waarde groot is, is de werkgelegenheid in deze sector relatief bescheiden. Het aantal personen dat in 2012 in Nederland werkzaam was in deze sector bedroeg 258 duizend. Dit is slechts 3 procent van het totaal aantal werkzame personen in Nederland. Dit betekent dat de financiële sector veel toegevoegde waarde genereert met relatief weinig mensen.

Arbeidsvolume krimpt met meer dan 10%

Werkgelegenheid fors afgenomen

De werkgelegenheid in de financiële sector is gedurende de kredietcrisis verder afgenomen. Het arbeidsvolume van de sector is sinds 2006 met 26 duizend gekrompen tot 228 duizend arbeidsjaar. Dit betekent een krimp van ruim 10 procent. In het bankwezen was de krimp met 17 duizend arbeidsjaar oftewel 12 procent het grootst. Ongeveer de helft van de werkzame personen in de financiële sector werkt in de banksector. Bij verzekeraars en pensioenfondsen bedroeg de daling van 2012 duizend arbeidsjaar ten opzichte van 2006. De krimp van de werkgelegenheid in de financiële sector was zowel procentueel als absoluut gezien groter dan in veel andere sectoren. In de meeste andere EU-landen nam het arbeidsvolume in de financiële sector toe. In de Europese Unie als geheel steeg het aantal werkenden in de sector met 38 duizend personen. In Polen nam het aantal werkenden met 64 duizend personen het meest toe, gevolgd door Frankrijk met 45 duizend personen. Naast Nederland kromp het arbeidsvolume in acht andere Europese landen. In Duitsland was de krimp het

grootst (49 duizend personen, oftewel 4 procent), gevolgd door het Verenigd Koninkrijk (30 duizend, oftewel 3 procent) en Spanje (29 duizend, oftewel 7 procent). In België, Griekenland, Roemenië, Zweden en Letland was er sprake van een minder grote krimp. Relatief gezien was na Nederland de krimp in Letland het grootst (eveneens 12 procent).

10.3.1 Arbeidsvolume werkzame personen, in arbeidsjaren

	2006	2012*	Mutatie 2006–2012*	
	x 1000			%
Industrie	800	755	–45	–6
Bouwnijverheid	463	440	–23	–5
Informatie en communicatie	229	236	7	3
Financiële dienstverlening	254	228	–26	–10
Zakelijke dienstverlening	986	1 023	37	4
Openbaar bestuur en overheidsdiensten	450	450	0	0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Opleidingsniveau en lonen gestegen

De krimp van het arbeidsvolume in de financiële sector voltrok zich bij personen met een laag of met een middelbaar beroepsniveau. Het aandeel van werkenden met een laag of middelbaar beroepsniveau daalde van 60 procent in 2006 naar 51 procent in 2011. De stijging van het aandeel werkenden met een hoog opleidingsniveau was al voor de crisis gaande. Mannen bezetten zowel in 2006 als in 2012 een aandeel van 55 procent van het aantal banen. Het aantal voltijdbanen liep tussen 2006 en 2012 sneller terug dan het aantal deeltijdbanen.

Ondanks de krimp van het arbeidsvolume is de totale loonsom van de financiële sector in Nederland toch nog toegenomen van ruim 13 miljard euro in 2006 naar 14 miljard euro in 2012. De stijging van de lonen per werknemer liep in deze periode echter in de pas met die in andere bedrijfstakken. In de periode 2001–2006 stak de stijging van het loon per werknemer nog wel boven die in andere bedrijfstakken uit. In vergelijking met andere bedrijfstakken is het loon per werknemer in de financiële sector nog steeds hoog. Ook het aandeel werknemers met een loon van meer dan een ton is met 8 procent hoger dan in andere bedrijfstakken. Dit komt vooral omdat veel werknemers in de financiële sector hoge bijzondere beloningen ontvingen. Tijdens de kredietcrisis kwam er veel kritiek op deze bonussen, omdat deze de kredietcrisis zouden hebben aangejaagd. Belangrijkste kritiek was dat banken grote bedragen bleven uitkeren aan topbestuurders, ook al leden de banken die zij leidden verlies en schrapten

ze banen. De Nederlandse overheid heeft maatregelen getroffen om het beloningsbeleid van financiële instellingen te matigen (zie kader).

In 2011 waren er in Nederland volgens de Europese bankentoezichthouder, de *European Banking Authority*, 36 bankiers die meer dan een miljoen euro hadden verdiend. Gemiddelde verdienden deze bankiers 1,5 miljoen euro. In 2010 waren er nog 43 bankiers die een miljoen of meer hadden verdiend. Het gemiddelde van deze groep lag toen met bijna 2 miljoen euro iets hoger. In 2011 had het Verenigd Koninkrijk het grootste aantal veelverdienende bankiers (2436), gevolgd door Duitsland (170), Frankrijk (162), Spanje (125) en Italië (96).

10.3.2 Gemiddelde beloning per werknemer, 2012*

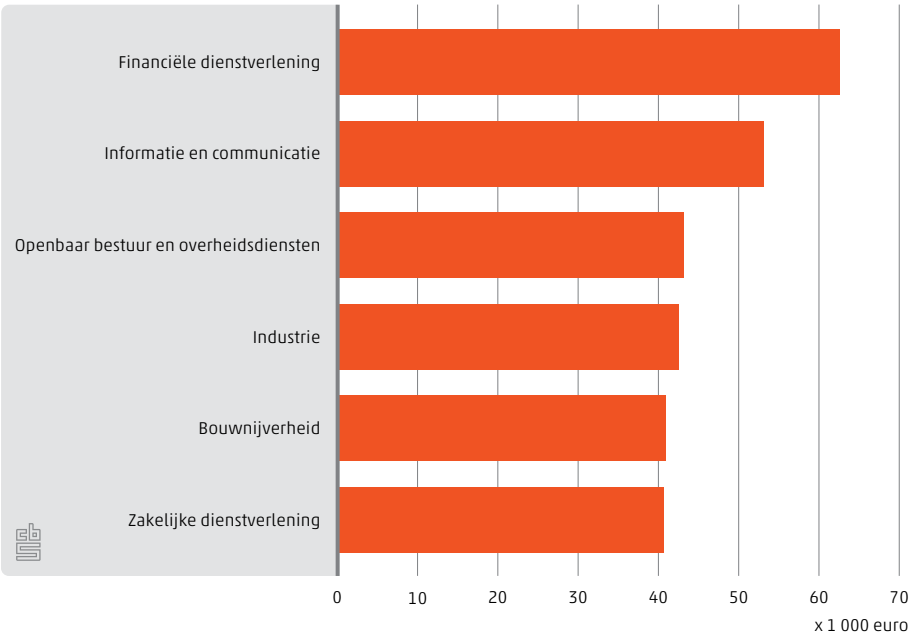

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Overheidsmaatregelen financiële crisis

De overheid heeft een pakket van 40 maatregelen getroffen om de financiële sector gezonder te maken. Enkele van deze maatregelen zijn erop gericht het beloningsbeleid te matigen. Zo heeft de overheid het mogelijk gemaakt om in de toekomst buitensporige bonussen te kunnen terugvorderen. Ook komt er een verbod op bonussen bij instellingen die met belastinggeld overeind zijn gehouden. Verder is in 2012 de bankenbelasting ingevoerd. Hierbij worden de belastingtarieven voor een bank met een factor 1,1 vermenigvuldigd als er minstens één bestuurder van de betreffende bank een variabele beloning krijgt die hoger is dan 100 procent van zijn of haar vaste beloning. Verder wil de overheid met deze belasting de risico's die banken lopen beperken door onder andere de aangegane ongedekte kortlopende schulden zwaarder te belasten dan de ongedekte langlopende schulden.

Vanaf 2013 zijn beleidsbepalers en commissarissen van financiële instellingen bovendien verplicht een eed of belofte (de 'bankierseed') af te leggen. Daarnaast heeft de overheid maatregelen in gang gezet die de positie van de consument moeten versterken. Zo zijn duidelijke bijsluiters bij financiële producten voortaan verplicht. Verder zijn er regelingen in werking gesteld die het toezicht moeten versterken en verbeteren, zoals de Interventiewet. Deze wet maakt het DNB mogelijk om vroegtijdig in te grijpen bij een bank die in de problemen komt.

10.4 Balans financiële instellingen

De grote en bijzondere rol die de financiële sector speelt in de economie is ook te zien aan de financiële activa en passiva, oftewel in geld uitgedrukte vorderingen en schulden die financiële instellingen op hun balans hebben staan. Financiële instellingen hebben zeer hoge vorderingen en schulden. Eind 2012 bedroeg de totale financiële balans van Nederland, alle vorderingen van ondernemingen, huishoudens en de overheid bij elkaar opgeteld, ruim 10 biljoen euro. Dit is bijna 650 000 euro per Nederlander. Zo'n 70 procent hiervan staat op de balans van de financiële sector. Financiële transacties (de verplichtingen die partijen met elkaar aangaan) zijn van invloed op de balans, maar 'overige mutaties' (veranderingen in de waardering van de nog uitstaande vorderingen) zijn minstens zo bepalend. Sterk fluctuerende aandelenkoersen en obligatiekoersen hebben een groot

effect op de balans. In 2008 leden vooral pensioenfondsen grote verliezen op beleggingen. Ook staatobligaties, die vaak in handen zijn van de financiële sector en als veilig worden beschouwd, kunnen, zoals de eurocrisis duidelijk heeft gemaakt, sterk in waarde fluctueren. Vastgoedbeleggingen maken geen deel uit van de financiële balansen, maar van de niet-financiële balansen.

Vorderingen van banken zijn met 20% toegenomen

Vorderingen hoog in vergelijking met andere Europese landen

Eind 2012 bedroegen de vorderingen van de financiële instellingen ruim 7 biljoen euro, oftewel 12 keer het bbp. Dit is hoog in vergelijking met andere Europese landen. Na het Verenigd Koninkrijk (ruim 26 biljoen, bijna 15 keer het bbp), Frankrijk (12 biljoen, ruim 6 keer het bbp) en Duitsland (bijna 12 biljoen, bijna 5 keer het bbp) was de Nederlandse financiële sector qua vorderingen de grootste van Europa. Dit komt vooral door een relatief grote pensioensector en door, qua balans, zeer omvangrijke bijzondere financiële instellingen.

De omvang van de vorderingen van Nederlandse banken en verzekeraars lag eind 2012 op 4,5 maal het bbp. Eind 2006 was dit 4,1 keer het bbp. Financieel gezien is de omvang van banken en verzekeraars dus ook groot en is de omvang van banken en verzekeraars sinds het uitbreken van de kredietcrisis verder toegenomen. De vorderingen van banken zijn sinds 2006 gestegen van 1,8 biljoen eind 2006 naar 2,2 biljoen euro eind 2012, een toename van 20 procent. De schulden van banken stegen in deze periode van 1,9 biljoen naar 2,3 biljoen euro, een toename van 25 procent. De vorderingen van verzekeraars zijn toegenomen van 360 miljard euro eind 2006 naar 472 miljard euro eind 2012. Vooral het pakket aan obligaties won bij de verzekeraars sterk aan belang.

10.4.1 Vorderingen en schulden financiële sector

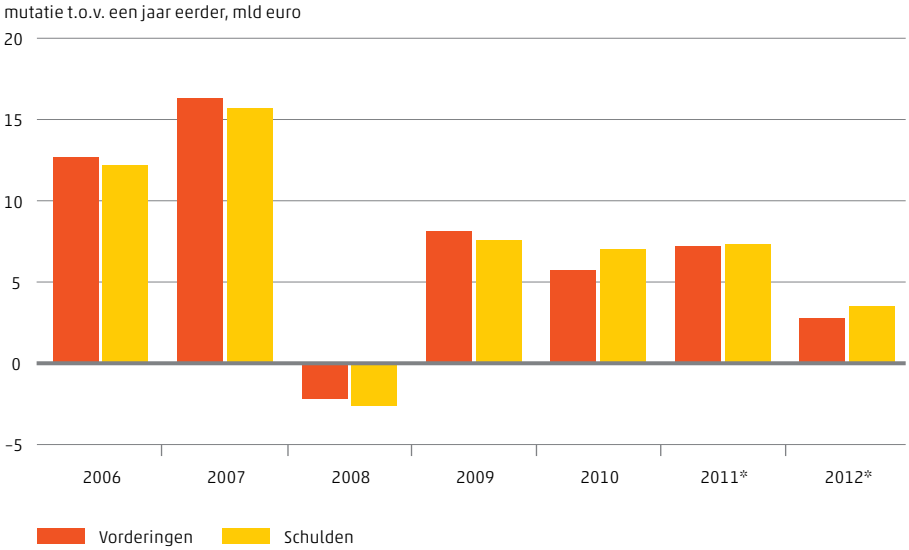

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012.

Toename kredietverlening vlakt af

Een belangrijke rol die banken in de economie vervullen is het verstrekken van kredieten. De uitstaande leningen zijn daarom ruim vertegenwoordigd op de balans. Eind 2012 waren leningen met 1 312 miljard euro de grootste post aan de vorderingenzijde van de balans van banken. Ten opzichte van eind 2006 is er zowel meer uitgeleend aan binnenlandse als aan buitenlandse tegenpartijen. De toename is het gevolg van financiële transacties. De overige mutaties waren onder meer door afboekingen van oninbare vorderingen juist negatief. Ruim 30 procent van de leningen aan de vorderingenkant betrof woninghypotheken. Eind 2006 was dit nog 35 procent.

De kredietverstrekking door banken aan de private sector (huishoudens en niet-financiële ondernemingen) nam tussen eind 2006 en eind 2012 toe met 11 procent. Volgens de Europese Centrale Bank (ECB) was de stijging in de EMU gemiddeld 17 procent. In Cyprus was de toename het grootst (94 procent), gevolgd door Slowakije (84 procent) en Slovenië (53 procent). In Ierland en België was er sprake van een afname van 26 respectievelijk 3 procent. In Nederland was de toename van de kredietverlening aan niet-financiële ondernemingen alléén met 27 procent hoger dan in de meeste andere EMU-landen. In de EMU als geheel

bedroeg de stijging 18 procent. De toename van kredietverlening aan huishoudens was vanwege de stagnerende woningmarkt in Nederland juist laag (2 procent). In de EMU bedroeg de stijging gemiddeld 16 procent.

In bovenstaande groeicijfers van de ECB zijn gesecuritiseerde leningen die op de balans staan van de overige financiële intermediairs niet opgenomen, terwijl deze leningen wel de kredietverlening aan de private sector beïnvloeden. Dit zit als volgt. Tijdens de kredietcrisis werd het voor banken moeilijker om geld te lenen. Een bron van financiering die voor de banken wel bleef bestaan, is het Eurosysteem. Het Eurosysteem bestaat uit de Europese Centrale Bank en het Europees Stelsel van Centrale Banken. Om geld bij het Eurosysteem te kunnen lenen, moeten banken bepaalde bezittingen (activa) als onderpand hebben. Het verschilt per soort activa hoeveel leningen bij het Eurosysteem er tegenover mogen staan. Bij het verkrijgen van dit soort leningen speelden securitisaties kort na het uitbreken van de kredietcrisis een grote rol. Door te securitiseren konden banken een zwakker onderpand omwisselen voor een sterker onderpand, zodat ze meer geld bij het Eurosysteem konden lenen. Banken konden verschillende soorten activa securitiseren, bijvoorbeeld woninghypotheken (zie kader). Door aangescherpte regelgeving levert securitiseren banken vanaf 2010 echter minder voordeel voor het lenen bij het Eurosysteem op dan voorheen.

Securitisatie van woninghypotheken

Bij securitisatie van woninghypotheken richt een bank een Special Purpose Vehicle (spv) op, die verhandelbare effecten uitgeeft. Met de opbrengst van de verkoop hiervan, koopt de spv een pakket woninghypotheken van diezelfde bank. Omdat de markt voor deze verhandelbare effecten is opgedroogd, vanwege het door de crisis verminderde vertrouwen, kopen banken deze effecten steeds vaker zelf. Het komt er dan dus op neer dat zij door securitisatie woninghypotheken als activa 'omruilen' voor verhandelbare effecten. Met deze effecten als onderpand mogen ze meer geld lenen bij het Eurosysteem dan met eenzelfde hoeveelheid woninghypotheken. Deze woninghypotheken of andere gesecuritiseerde leningen staan op de balans van Special Purpose Vehicles (spv's), die als overige financiële intermediairs getypeerd worden en niet als banken.

Het saldo van opgenomen en afgeloste kredietverleningen door banken en overige financiële intermediairs (dus inclusief securitisaties) aan huishoudens en niet-financiële ondernemingen (oftewel de 'financiële transactie') is de laatste jaren sterk afgenomen. In 2006 bedroeg het saldo nog ruim 88 miljard euro,

in 2012 was het slechts 226 miljoen. De afname van dit saldo komt enerzijds door de stagnerende woningmarkt en de economische teruggang, met als gevolg dat de vraag naar krediet voor de aanschaf van woningen en voor investeringen is afgenomen. Anderzijds zijn banken strenger geworden in het beoordelen van de kredietwaardigheid van aanvragers van leningen. Banken willen meer zekerheid en dienen volgens nieuwe toezichtregels (Basel III) te werken aan herstel en versterking van hun balansen.

10.4.2 Saldo opgenomen en afgeloste kredieten

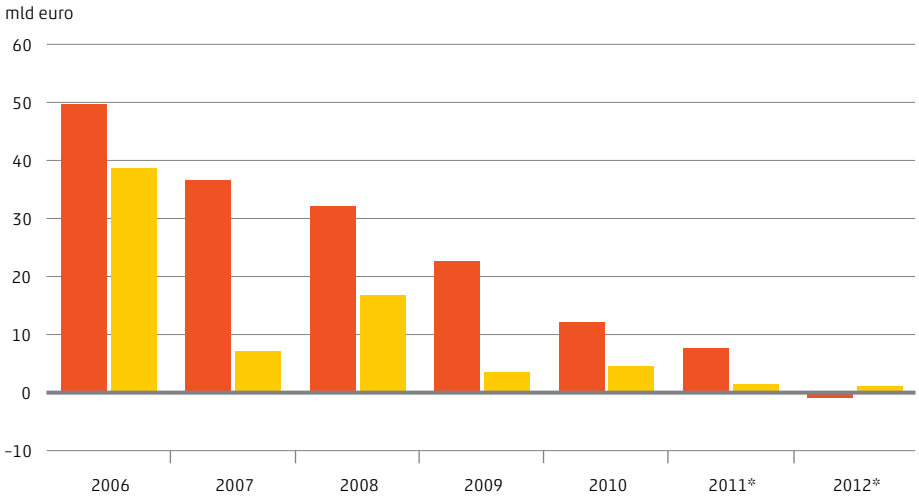

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

Belang buitenland zowel absoluut als procentueel gezien afgenomen

Naast leningen zijn andere grote posten op de vorderingenzijde van de balans van banken chartaal geld en deposito's (zoals op de rekening courant of op spaarrekeningen), schuldbewijzen als kortlopende waardepapieren en obligaties, financiële derivaten, aandelen en overige deelnemingen. Wat betreft chartaal geld en deposito's zijn Nederlandse banken hun tegoeden meer bij binnenlandse tegenpartijen gaan aanhouden. Het aandeel van buitenlandse tegenpartijen nam af van 85 naar 50 procent. Ook het bezit van buitenlandse kortlopende waardepapieren en buitenlandse obligaties door Nederlandse banken is gedaald. Het bezit van binnenlandse obligaties is juist toegenomen. Dit heeft te maken

met de eerder genoemde securitisaties. Omdat de markt voor deze verhandelbare effecten is opgedroogd, vanwege het door de crisis verminderde vertrouwen, kopen banken deze effecten steeds vaker zelf. Het bezit van deze effecten is toegenomen van 40 miljard euro eind 2006 naar bijna 215 miljard euro eind 2012.

Financiële derivaten zijn financiële stukken die zijn gebaseerd op of afgeleid van andere waarden (bijvoorbeeld effecten, rente, valuta of grondstoffen). Zij worden uitgebracht met het oog op het verkleinen van risico's of juist speculatieve doeleinden. Financiële derivaten zijn als saldo van vorderingen en schulden opgenomen bij de vorderingen. Dit houdt in dat zij netto aan de vorderingenzijde van de balansen, financiële transacties en overige mutaties opgenomen zijn. Hierdoor kunnen de uitstaande posities een negatieve waarde aannemen. Bij banken is het nettobezit van financiële derivaten negatief en is het afgenomen van ongeveer –10 miljard euro eind 2006 naar bijna –75 miljard euro eind 2012. Het binnenlandse deel hiervan nam toe van bijna –2 miljard euro tot –41 miljard euro. Het buitenlandse deel nam toe van –8 miljard euro tot –33 miljard euro.

10.4.3 Vorderingen van banken, jaarultimo's

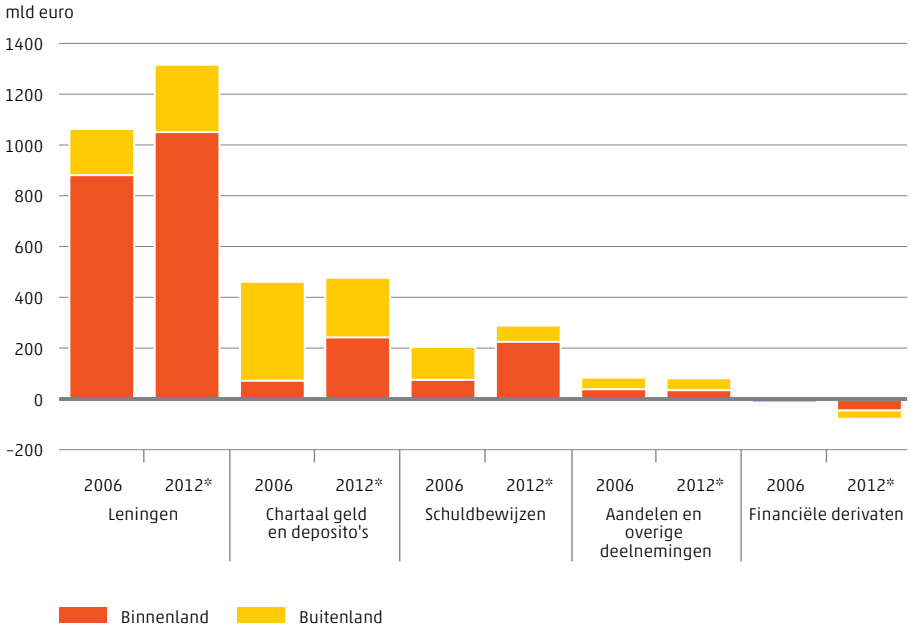

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

Het buitenlands aandelenbezit van Nederlandse banken steeg nog wel, van ruim 45 miljard naar 47 miljard euro. Wat betreft de totale vorderingen is het belang van het buitenland zowel absoluut als procentueel afgenomen. Deze afgenomen internationale oriëntatie is onder andere het gevolg van de opsplitsing van Fortis / ABN AMRO en de door de Europese mededingingsautoriteit verplichte verkoop van bedrijfsonderdelen van ING, alsmede herstructureringen van andere banken.

Door banken meer obligaties uitgegeven

Banken hebben verschillende mogelijkheden om de door hen verstrekte kredieten te financieren. Dit kan op basis van het eigen vermogen en aangetrokken deposito's, maar ook op basis van kortlopende en langlopende schulden die de bank zelf aangaat. De tegoeden van binnenlandse tegenpartijen bij Nederlandse banken bij chartaal geld en deposito's zijn tussen eind 2006 en eind 2012 met 181 miljard euro toegenomen tot 813 miljard euro. De tegoeden van buitenlandse tegenpartijen zijn in die tijd met maar ruim 1 miljard euro toegenomen tot 584 miljard euro. De obligatieschuld van Nederlandse banken is opgelopen van 334 miljard euro eind 2006 tot 469 miljard euro eind 2012. Deze stijging wordt voor een deel veroorzaakt door waardestijgingen, maar vooral ook doordat banken meer obligaties hebben uitgegeven.

10.4.4 Schulden banken

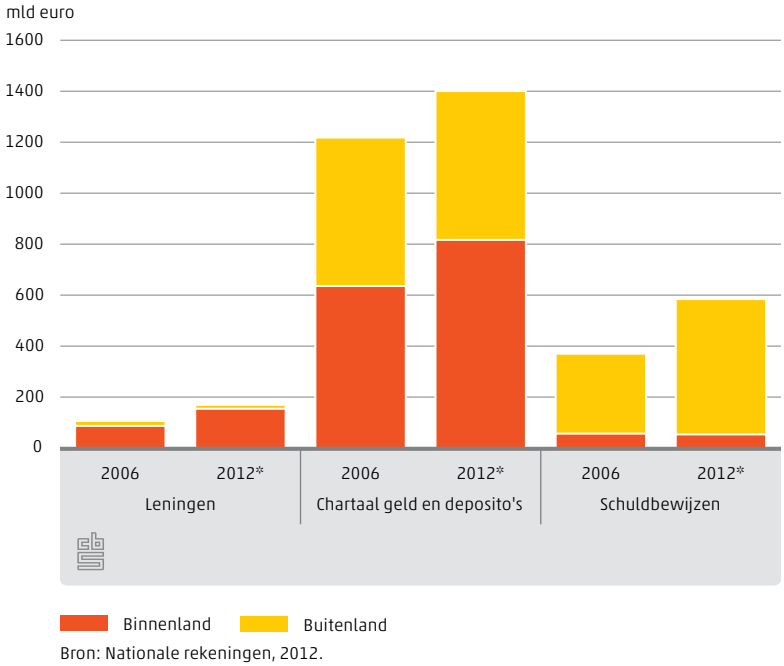

Bron: Nationale rekeningen, 2012.

Bij Nederlandse verzekeraars namen tussen eind 2006 en eind 2012 vooral de levensverzekerings- en pensioenvoorzieningen toe. Deze schulden stegen van 237 miljard naar 341 miljard euro. Huishoudens zijn hiervan de voornaamste tegenpartij. Het gaat hierbij om de niet-collectieve pensioenen.

Schulden sneller toegenomen dan vorderingen

Zowel bij banken als verzekeraars zijn de schulden tussen eind 2006 en eind 2012 sneller toegenomen dan de vorderingen. Het netto financieel vermogen van banken en verzekeraars is hierdoor verslechterd. Dit komt doordat de schulden in waarde stegen, terwijl de vorderingen juist in waarde daalden. Onder andere de obligaties die banken hebben uitgegeven stegen in waarde. Dit is positief voor de houders van deze obligaties, maar in feite niet negatief voor de banken. Aan de vorderingenzijde waren de overige mutaties van de financiële derivaten (die als saldo van vorderingen en schulden aan de vorderingenzijde zijn opgenomen) negatief. De verplichtingen die banken en verzekeraars zijn aangegaan met derden (de financiële transacties aan de schuldenzijde van banken en verzekeraars) stegen ook, maar minder sterk dan de verplichtingen die derden zijn aangegaan met banken en verzekeraars (de financiële transacties aan de vorderingenzijde van banken en verzekeraars). In vergelijking met banken in andere EMU-landen is het netto financieel vermogen van Nederlandse banken, inclusief de centrale bank, het laagst.

10.4.5 Financieel vermogen van monetaire financiële instellingen, 2012*

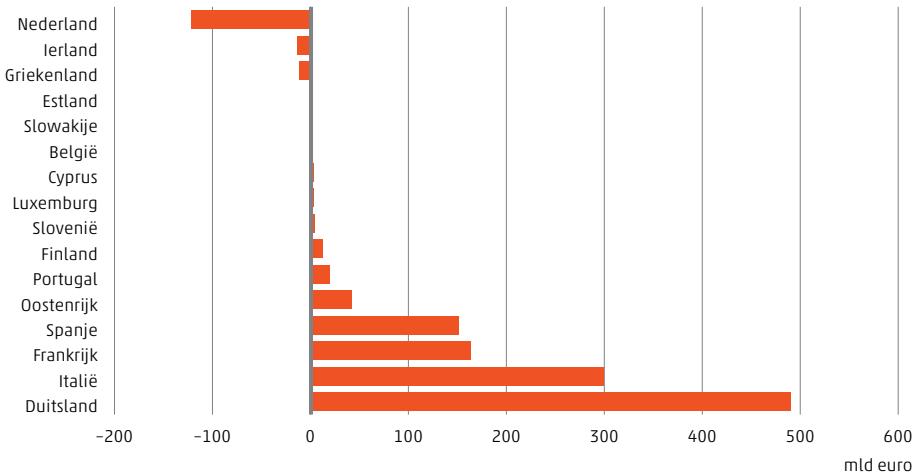

Bron: European Central Bank, Euro area accounts.

Het netto financieel vermogen zegt echter niet zoveel over de solvabiliteit van de financiële sector. Omdat de uitgegeven aandelen in de nationale rekeningen als schuld op de balans staan, geeft het financieel vermogen een vertekend beeld van de positie van ondernemingen De waarde van de uitgegeven aandelen van Nederlandse banken bedroeg eind 2006 bijna 97 miljard euro. Eind 2012 lag het met ruim 102 miljard euro iets hoger. Hoewel deze waarde toenam, nam het deel in buitenlandse handen fors af. Dit daalde van 42 miljard naar nog geen 4 miljard euro. Dit komt onder andere door de opsplitsing van Fortis / ABN AMRO.

Solvabiliteit nauwelijks gewijzigd

Solvabiliteit geeft de mate weer waarin een onderneming in geval van liquidatie kan voldoen aan haar financiële verplichtingen aan de verschaffers van vreemd vermogen. Die wordt berekend door het eigen vermogen te delen door het totaal vermogen. Ook het niet-financieel vermogen, zoals de eigen bedrijfsgebouwen, maakt van dat laatste deel uit. Voor banken afzonderlijk is het financieel vermogen niet precies bekend, maar het is in elk geval verwaarloosbaar ten opzichte van het financieel vermogen; in het vervolg is het dan ook niet meegenomen. Het eigen vermogen van een onderneming bestaat uit het aandelenkapitaal tegen emissieprijzen, winstinhoudingen en reserves. Omdat deze posten niet bekend, zijn wordt het eigen vermogen berekend door de uitgegeven aandelen tegen marktprijzen. Eind 2012 kwam het aldus berekende aandeel van het eigen vermogen op het totale vermogen uit op 4,6 procent. Eind 2006 was dit nog 5,2 procent. Op basis van deze berekening lijkt de solvabiliteit van banken dus iets verslechterd te zijn.

10.4.6 Eigen en vreemd vermogen banken, mld euro

	Activa		Passiva	
2006	Bezittingen (vorderingen)	1 848	Eigen vermogen (uitgegeven aandelen)	97
			Vreemd vermogen	1 777
	Totaal	***1 848***	***Totaal***	***1 873***
		Netto financieel vermogen –25		
2010	Bezittingen (vorderingen)	2 222	Eigen vermogen (uitgegeven aandelen)	103
			Vreemd vermogen	2 248
	Totaal	***2 222***	***Totaal***	***2 350***
		Netto financieel vermogen –128		

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

De toezichthouder, De Nederlandsche Bank (DNB), berekent de solvabiliteit op een andere wijze. DNB gebruikt het Tier 1-vermogen, ook wel het kernkapitaal genoemd. Dit vermogen bestaat naast de uitgegeven aandelen uit de gepubliceerde reserves (en voor zover aanwezig, het fonds voor algemene bankrisico's). Dit vermogen is nodig om verliezen op leningen te kunnen opvangen. Deze leningen worden beoordeeld naar rato van risico. Hiertoe worden in de berekening de verstrekte leningen naar risicograad gewogen. Voor de gewichten van de verschillende soorten leningen bestaan internationale regels. Volgens DNB is de aldus berekende ratio van Tier 1-vermogen van banken tussen eind 2006 en eind 2012 toegenomen.

Het eigen vermogen (op basis van de martkwaarde van uitgegeven aandelen) van verzekeraars bedroeg eind 2006 ruim 12 procent van het totale financieel vermogen. Eind 2012 kwam het eigen vermogen met 58 miljard euro eveneens uit op 12 procent van het totale financieel vermogen. Uitgaande van deze berekening is de solvabiliteit van verzekeraars dus niet of nauwelijks veranderd.

10.5 Winstgevendheid

De nettowinst van financiële instellingen kwam in 2012 uit op bijna 90 miljard euro. Dat is 4 miljard euro oftewel 5 procent meer dan in 2006, maar bijna 23 miljard euro minder dan in 2011 (20 procent). In 2011 was de nettowinst van de Nederlandse financiële sector absoluut gezien de hoogste in Europa. In 2006 was de winst van de Nederlandse financiële sector nog lager dan die in het Verenigd Koninkrijk en Duitsland. Maar tussen 2006 en 2012 lag de gemiddelde jaarlijkse winstontwikkeling in Nederland met 5 procent ver boven het gemiddelde van de Europese Unie (2 procent). De winst wordt in Nederland vooral behaald door de overige financiële instellingen. Bijzondere financiële instellingen hebben hierin een grote rol.

Winst buitenlandse dochters gedaald

De nettowinst van banken en verzekeraars samen bedroeg ruim 10 miljard euro in 2012. Dit is ruim 1 miljard euro minder dan in 2006 (oftewel 12 procent). Een dieptepunt werd bereikt in 2008, toen banken verlies leden. In de jaren erna nam de winst elk jaar toe tot en met 2011 en was ze in 2010 en 2011 zelfs hoger dan voor de crisis. Ten opzichte van 2006 is de opbouw van de winst van

banken ingrijpend veranderd. Vooral de winsten van buitenlandse dochters zijn fors gedaald. Het verschil tussen de ontvangen en betaalde rente is juist toegenomen. Het verschil tussen de rente waartegen banken zelf kunnen lenen en de (hogere) rente die hun klanten betalen nam toe door renteverlagingen van de Europese Centrale Bank. Rentepercentages op bijvoorbeeld woninghypotheken daalden minder snel dan de rente die banken zelf moesten betalen. De directe vergoedingen die banken ontvangen, zoals provisies op afgesloten hypotheken, effectenorders, vermogensbeheer, en betalingsverkeer, en huuropbrengsten, zijn vanaf 2008 afgenomen. De kosten van de banken aan onder meer lonen en intermediair verbruik daalden echter niet. In deze kosten zijn overigens de reserveringen die banken maken voor afboekingen niet opgenomen.

10.5.1 Winstopbouw banken

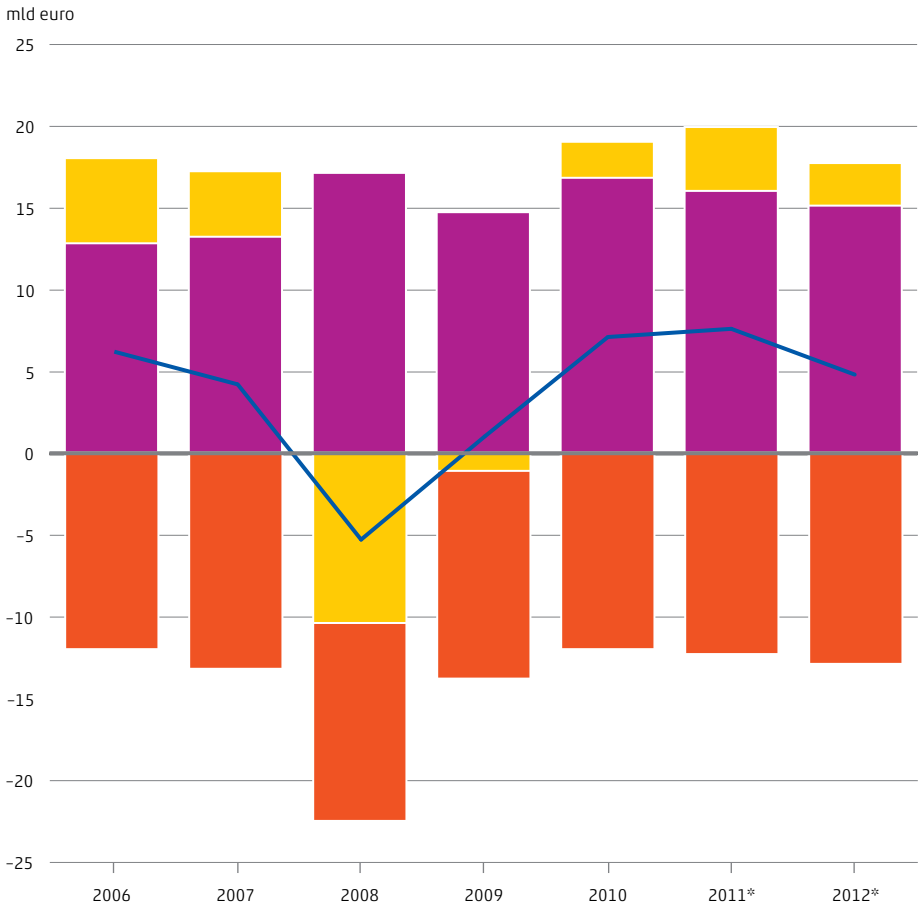

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

Verzekeraars kennen een ander bedrijfsmodel en daardoor een andere winstopbouw dan banken. Voor banken heeft het verschil tussen ontvangen en betaalde rente een groot effect op de winst. Bij verzekeraars gaat het vooral om het verschil tussen productie en intermediair verbruik. De productie wordt onder andere bepaald door het verschil tussen ontvangen premies en betaalde uitkeringen. Bij verzekeraars zijn de premie-inkomsten teruggelopen. Levensverzekeraars hebben het de laatste jaren zwaar als gevolg van de woekerpolisaffaire, toegenomen concurrentie van banksparen en teruglopende huizenverkopen. Mede door schikkingen en het afkopen van individuele levensverzekeringscontracten stegen de uitkeringen. Bij schadeverzekeraars liepen de premie-inkomsten terug. Vanaf 2009 daalt de omzet hier, onder andere als gevolg van de daling van de verkoopaantallen van nieuwe auto's.

10.5.2 Winstopbouw verzekeraars

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2012, detailgegevens.

10.6 Conclusie

Het belang van financiële instellingen in de economie is sinds de kredietcrisis alleen maar toegenomen. Het aandeel in de toegevoegde waarde is gestegen en ook de vorderingen liggen op een hoger niveau. Vergeleken met andere landen in de Europese Unie is de Nederlandse financiële sector ook na de crisis relatief groot.

Terwijl de sector in financieel opzicht is gegroeid, is de werkgelegenheid in deze sector de afgelopen jaren sterk gekrompen. In veel andere landen in de Europese Unie nam de werkgelegenheid bij financiële instellingen juist toe. In Nederland liep de werkgelegenheid vooral terug voor laagopgeleiden. Het aantal werkenden met een hoog opleidingsniveau nam juist toe. Ondanks de krimp van het arbeidsvolume is de loonsom blijven stijgen.

Op de balans van banken valt op dat er meer kredieten verstrekt zijn aan zowel binnen- als buitenlandse tegenpartijen. De toename van de kredietverlening aan de private sector (huishoudens en niet-financiële ondernemingen) is de laatste jaren wel gedaald, vooral doordat er minder hypotheken werden afgesloten. Verder blijkt dat banken nationaler georiënteerd zijn dan voor de crisis, al is het buitenland nog steeds van groot belang. Per saldo zijn de schulden sterker toegenomen dan de vorderingen. Dit komt doordat de schulden in waarde toenamen, terwijl de waarde van de vorderingen afnam. Binnen de eurozone is het netto financieel vermogen van Nederlandse banken (inclusief de centrale bank) het laagst.

Ondanks de crisis bleef de nettowinst van financiële instellingen op peil. In vergelijking met andere landen is de Nederlandse financiële sector een van de meest winstgevende. Dit komt echter vooral door de bijzondere financiële instellingen die in Nederland huizen. Dit neemt niet weg dat ook de nettowinst van banken en verzekeraars, met uitzondering van het jaar 2008, op peil bleef.

11. De huidige crisis vergeleken met die in de jaren tachtig

De economische stagnatie houdt nu langer aan dan de crisis van de jaren tachtig. Toen lag de productie na twee jaar alweer terug op het niveau van voor de crisis. De huidige crisis duurt al bijna vijf jaar. In de jaren tachtig vond in een relatief kort tijdsbestek een zeer heftige correctie plaats van de huizenprijzen. Nu gaat de prijsdaling geleidelijker, maar is het aantal verkochte woningen gekelderd. De werkloosheid liep in de jaren tachtig direct na het uitbreken van de crisis sterk op. In de huidige crisis is de werkloosheid aanvankelijk juist veel minder gestegen dan werd verwacht.

11.1 Inleiding

Sinds de kredietcrisis oversloeg uit de Verenigde Staten, nu al bijna vijf jaar geleden, blijven de berichten over de Nederlandse economie somber, behalve een opleving in 2010. Vaak wordt de parallel getrokken met de jaren tachtig, de tot dan toe zwaarste crisis die de Nederlandse economie sinds de Tweede Wereldoorlog heeft doorgemaakt. De crisis van de jaren tachtig ging namelijk ook gepaard met oplopende werkloosheid, dalende huizenprijzen en bezuinigingen door de overheid. Deze overeenkomsten maken het interessant om een economische vergelijking tussen beide crises te maken. In de analyse wordt voor de huidige crisis de periode 2008 tot en met 2012 bekeken en voor de crisis van de jaren tachtig de periode 1980 tot en met 1984. Waar mogelijk worden cijfers van het eerste kwartaal van 2013 meegenomen.

Allereerst wordt enige achtergrond gegeven over het ontstaan van beide crises. Daarna volgt een analyse van de aard en mate van de economische krimp in beide periodes. De gevolgen van de economische neergang voor de export, de overheid en de huishoudens, worden ook besproken. Omdat de woningmarkt in beide crises hard is getroffen wordt hierop dieper ingegaan. Ten slotte wordt de situatie op de arbeidsmarkt belicht. In de analyse staat steeds centraal met welke exogene schokken Nederland te maken kreeg en op welke wijze de economie hierdoor ontwricht raakte.

11.2 Verloop beide crises

De crisis van de jaren tachtig van de vorige eeuw hing samen met een aantal exogene schokken, die deels uit het buitenland afkomstig waren. Zo was de internationale economie in een kwetsbare positie gekomen door het uiteenvallen van het systeem van vaste wisselkoersen van Bretton-Woods aan het begin van de jaren zeventig. Dit leidde ertoe dat er in Nederland een heroriëntatie van het monetair beleid plaatsvond, waarbij de gulden de facto aan de Duitse Mark werd gekoppeld. Hierdoor vond in de jaren zeventig een stijging van de effectieve wisselkoers van 30 à 40 procent plaats. Daarnaast traden in 1973 en 1979 twee zware oliecrises op die grote stijgingen van de energieprijzen tot gevolg hadden. Binnenlands kwam daar nog de sterke en continue stijging van de loonkosten bij. De combinatie van deze ontwikkelingen leidde tot een forse afkalving van de internationale concurrentiepositie.

Tot het begin van de jaren tachtig leidden deze structurele problemen niet tot trage economische groei. Integendeel, de Nederlandse economie groeide tot het einde van de jaren zeventig harder dan die van de meeste andere West-Europese landen. Dit wordt vaak verklaard door de expansieve economische politiek van het Kabinet den Uyl. De economische groei werd van 1973–1979 vooral gedreven door de toename van de consumptieve bestedingen. De krachtige ontwikkeling van de economie maskeerde de onderliggende structurele problemen, die dan ook niet werden aangepakt. Daarnaast stimuleerden de zeer lage rentestanden het kopen op krediet. Op de woningmarkt ontstond hierdoor een enorme hausse waarbij de huizenprijzen explosief toenamen. Bovendien liep het overheidstekort door de hoge uitgaven in deze jaren hard op.

Aan het begin van de jaren tachtig stortte de economie in. Nederland werd in die jaren veel harder getroffen door de crisis dan de meeste andere West-Europese landen. De reële rente schoot omhoog. Het kopen op consumptief krediet nam daarop sterk in omvang af en de woningmarkt stortte in. De binnenlandse en buitenlandse vraagterugval bracht veel ondernemingen in problemen, hetgeen zich uitte in een golf van faillissementen. De overheid greep daarop hard in om de al jaren sluimerende structurele problemen op te lossen en de economie weer te laten groeien. Allereerst bezuinigde de overheid om het begrotingstekort te laten dalen. Daarnaast sloot de overheid met werkgevers- en werknemersorganisaties het Akkoord van Wassenaar (1982), dat een belangrijke rol zou spelen in het economisch herstel. De sociale partners maakten in het Akkoord afspraken om de arbeidsmarkt te flexibiliseren en de lonen te matigen, in ruil voor arbeidstijd-

verkorting. Na de totstandkoming van het Akkoord herstelde de concurrentiepositie van het Nederlands bedrijfsleven zich opvallend snel.

11.2.1 Ontwikkeling bbp [1)2)]

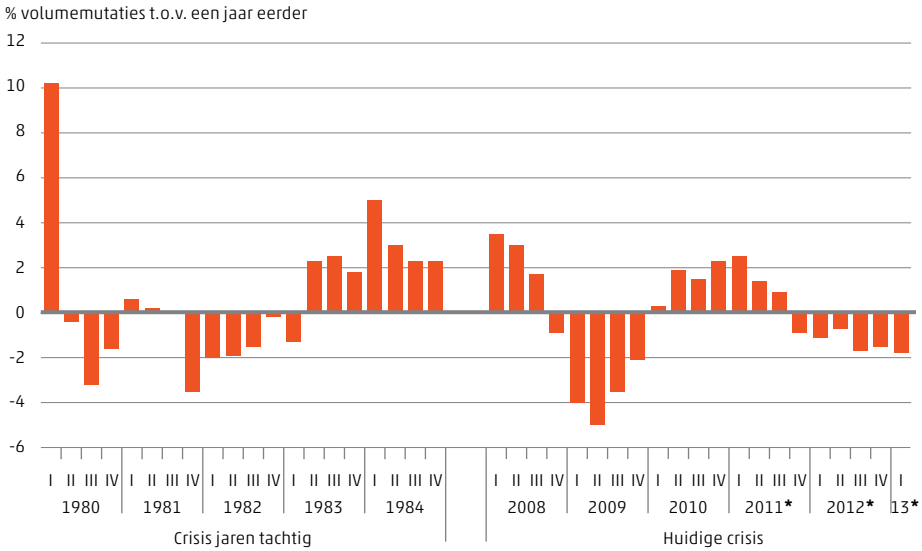

Bron: CBS, nationale rekeningen.

1) Cijfers jaren tachtig sluiten niet aan op de huidige reeks.
2) De sterke groei in het eerste kwartaal van 1980 komt doordat de extreme winter van 1979 het economisch verkeer lam legde.

Kenmerken van de huidige crisis

De huidige (krediet)crisis ontstond halverwege 2008 in de Verenigde Staten en mondde uit in een wereldwijde financiële crisis. De crisis brak uit doordat banken in de Verenigde Staten sinds 2000 te veel risico's hadden genomen bij de hypotheekverstrekking. Burgers konden gemakkelijk aan hoge hypotheken komen en de lage rente maakte het extra aantrekkelijk om een woning kopen. Toen de rente in 2007 steeg, konden veel Amerikaanse huizenbezitters de hypotheek niet meer betalen. Hypotheekverstrekkers leden hierdoor verliezen. Omdat veel hypotheken door banken waren gebundeld en (wereldwijd) doorverkocht was het zicht op de (risicovolle) hypotheken kwijtgeraakt. Hierdoor kwamen binnenlandse en buitenlandse banken in de problemen. Toen bovendien de Amerikaanse overheid besloot zakenbank Lehman Brothers niet te redden, veroorzaakte dat een wereldwijd sneeuwbaleffect waarbij banken elkaar niet langer vertrouwden en de kredietverlening ernstig verstoord raakte. In diverse landen waaronder Nederland

moest de overheid bijspringen om financiële instellingen te redden. Hierdoor, èn door de economische crisis, verslechterde de overheidsfinanciën van veel landen in hoog tempo.

De economie kreeg ongekend harde klappen: in 2009 kromp de Nederlandse economie met ruim 3,7 procent. Terwijl Nederland en veel andere Europese landen net waren begonnen met het oplossen van de gevolgen van de 'hypothecaire' kredietcrisis, ontstond eind 2009 in Griekenland de eurocrisis. De Griekse overheid bleek valse informatie verstrekt te hebben over de overheidsfinanciën, die er veel slechter bleken voor te staan dan eerder was gemeld. Toen dit bekend raakte, schoot de rente op Griekse staatsobligaties omhoog. Ook andere eurozone-landen kwamen in de problemen. Waar met de komst van de eurozone de rente op staatsobligaties sterk naar elkaar was toegegroeid, ging die nu weer fors uiteenlopen. De financiële markten gingen sterk differentiëren naar risico en de stabiliteit van de eurozone kwam in gevaar. De Noordelijke Eurozone-landen kwamen met reddingsplannen, die evenwel de overheidsfinanciën van deze landen verder verslechterden. Om de overheidsfinanciën weer op orde te krijgen is de overheid fors aan het bezuinigen geslagen.

Naast de bovengenoemde exogene problemen gaat de Nederlandse economie in de huidige crisis gebukt onder een hoge schuldenlast, met name hoge hypotheek-schulden. Net als in de jaren tachtig ging aan de crisis nu ook een enorme hausse op de woningmarkt vooraf, waarbij de huizenprijzen explosief toenamen. Na het uitbreken van de crisis waren banken genoodzaakt de kredietverlening op een lager pitje te zetten. Dit, in combinatie met onzekerheid omtrent de toekomstige hypotheekrenteaftrek en de slechte vooruitzichten op de arbeidsmarkt, heeft ervoor gezorgd dat het consumentenvertrouwen diep is weggezakt en de woning-markt stil is komen te liggen.

11.2.2 Kenmerken crisis jaren tachtig en huidige crisis

	Crisis jaren tachtig	Huidige crisis
Oorzaak	oliecrises, schuldencrisis, monetaire instabiliteit	kredietcrisis, schulden-crisis, eurocrisis
Duur	3 jaar	tenminste 5 jaar
Internationale samenwerking	beperkt	sterk, vooral binnen Europa
Economische ontwikkeling t.o.v. buitenland	slechter dan Europa	slechter dan de wereld, in lijn met Europa
Inflatie	hoog	laag
Overheidsconsumptie	cyclisch	cyclisch
Overheidschuld en tekort	hoog	hoog
Arbeidsproductiviteitsontwikkeling	voortdurende groei	dalingen
Nationaal inkomen per hoofd	beperkte daling	beperkte daling
Werkloosheid	scherpe stijging, vrij hoog	geleidelijke stijging, vrij hoog
Faillissementen	sterke stijging	sterke stijging
Rente	hoog	laag
Huizenprijzen	sterke daling	geleidelijke daling

11.3 Economische ontwikkeling

Als wordt gekeken naar de diepte en lengte van de beide crises zijn er duidelijke verschillen. Figuur 11.3.1 toont de ontwikkeling van het bbp vanaf één jaar voor de eerste krimp. Voor de crisis van de jaren tachtig wordt de ontwikkeling van de jaren 1980–1984 geschetst, voor de huidige crisis de jaren 2008–2012. In de jaren tachtig kromp het bbp het sterkst in 1982, bijna twee jaar na het uitbreken van de oliecrisis. Het bbp herstelde daarna vrij snel. Eind 1983 was het volume van de productie alweer terug op het niveau van voor de crisis.

Stagnatie houdt nu langer aan dan in de jaren tachtig

De huidige crisis voltrekt zich heel anders. Zij duurt al bijna vijf jaar. De grootste krimp lag al vrijwel aan het begin in 2009 en was sterker en abrupter dan die in de jaren tachtig. Dit kwam wellicht doordat de economie in 2008 nog groeide, terwijl zij in 1981 al licht kromp. In 2010 en 2011 herstelde het volume van het bbp iets, maar bleef onder het niveau van voor de crisis. Het volume van het bbp daalde in 2012 echter verder. In het eerste kwartaal van 2013 lag het bbp nog steeds

5 procent onder het niveau van voor de crisis. Het verdere verloop van de crisis laat zich nog niet voorspellen.

11.3.1 Volume bbp

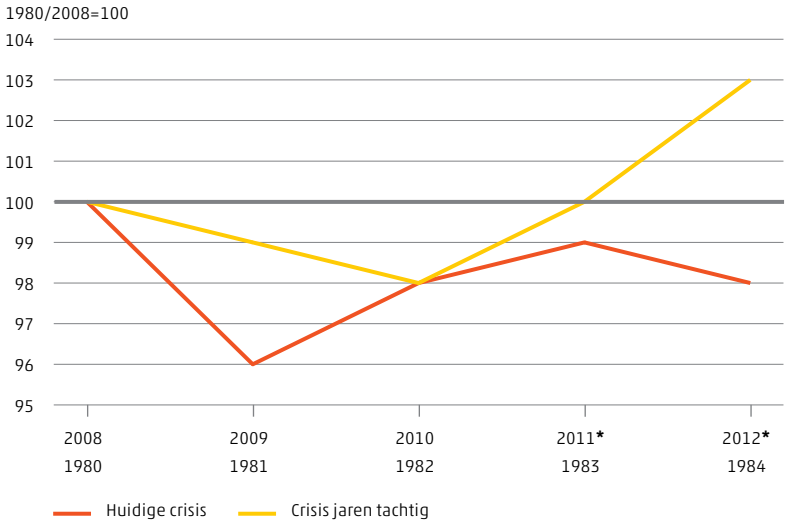

Bron: CBS, nationale rekeningen.

Uitvoergroei in beide crises

Tijdens beide crises bleef de export min of meer overeind. In de huidige crisis kromp de uitvoer alleen in 2009 sterk, met 7,7 procent ten opzichte van een jaar eerder. Dit verlies werd echter in het daaropvolgende jaar met een krachtige groei van 11,6 procent al meer dan goed gemaakt. Het sterke herstel van 2010 heeft zich echter niet doorgezet. In 2011 en 2012 was de groei met respectievelijk 4,1 en 3,2 procent een stuk kleiner. Aan het begin van de jaren tachtig was het patroon anders. Toen vertraagde de groei in 1980 en 1981 en kromp de export in 1982 met 1 procent. Het volume van de uitvoer is in die periode desalniettemin nooit onder het niveau van 1980 gekomen. Dit neemt niet weg dat de Nederlandse prijsconcurrentiepositie momenteel een stuk beter is dan in de jaren tachtig. Arbeid was in die periode in Nederland relatief duur, waardoor moeilijker kon worden geconcurreerd met het buitenland. Pas na het Akkoord van Wassenaar, eind 1982, kwam hier verandering in. In 1984 groeide de export met 7,7 procent weer sterk.

11.3.2 Volume export

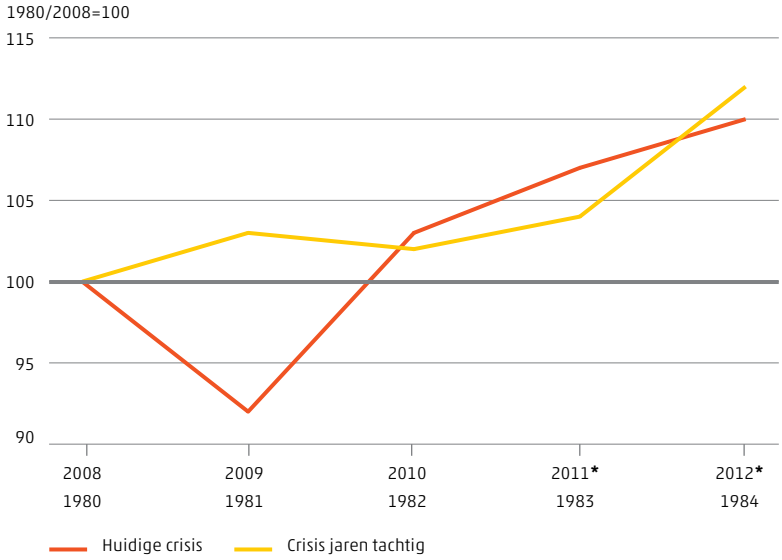

Bron: CBS, nationale rekeningen.

Overheidssaldo in de jaren tachtig negatiever

Zowel de consumptie als de investeringen van de overheid vertoonden in de jaren tachtig en in het begin van de huidige crisis een cyclisch patroon. De overheidsconsumptie groeide tijdens de crisis van de jaren tachtig wel minder snel dan in de jaren ervoor en erna. Vanwege de economische teruggang waren de totale overheidsbestedingen als percentage van het bbp wel iets hoger dan in de jaren ervoor en erna, maar het verschil bedroeg niet veel meer dan 1 procentpunt. In de huidige crisis groeide de overheidsconsumptie alleen in 2009 substantieel, daarna is de groei afgevlakt en in 2012 zelfs gekrompen. De overheidsinvesteringen lieten in beide crises een duidelijk dalende trend zien. Ook als percentage van het bbp namen de overheidsinvesteringen voortdurend af.

11.3.3 Volume consumptie

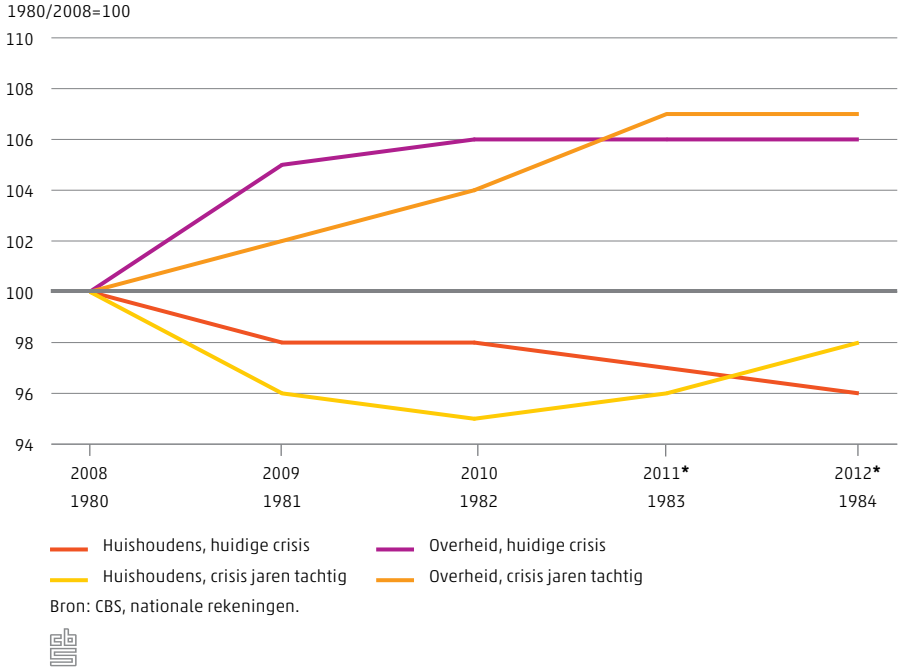

Bron: CBS, nationale rekeningen.

Als percentage van het bbp liggen de totale overheidsuitgaven nu wel lager dan in de jaren tachtig. In 1980 besloegen de overheidsuitgaven ongeveer 55 procent van het bbp. In 2008 was dit gedaald tot ongeveer 46 procent. Dit komt voornamelijk door een daling van de uitgaven aan sociale zekerheid. Anno 2013 ziet het patroon van de collectieve uitgaven er heel anders uit. Het grootste probleem met de huidige overheidsuitgaven is voornamelijk de sterk groeiende zorg, die nu ongeveer 11 procent van het bbp beslaan. In 1980 was dat nog ongeveer 5 procent.

Bij de overheidsfinanciën vallen verschillen op tussen de huidige situatie en die van dertig jaar geleden. Het EMU-saldo was in de jaren tachtig veel lager, maar daalde tijdens de crisis minder snel. In de vijf jaren voor de crisis van begin jaren tachtig was er al een tekort van gemiddeld 3,2 procent van het bbp. Dit was het gevolg van het expansieve beleid van het kabinet Den Uyl. Tijdens de crisis liep het tekort op tot 5,5 procent in 1983. Hiermee werd in alle jaren tijdens de crisis de huidige 3-procentnorm overschreden. Het beleid werd echter toen niet op deze norm gestuurd. De huidige EMU-normen van maximaal 3 procent tekort en 60 procent schuld werden pas in 1992 afgesproken bij het Verdrag van Maastricht. In de huidige crisis is het tekort veel sneller opgelopen, van 0,5 procent in 2008

naar 5,6 procent in 2009. Hierna is het tekort elk jaar teruggelopen, al lag het in 2012 met 4,1 procent nog altijd boven de EMU-norm.

11.3.4 Overheidsfinanciën

	Crisis jaren tachtig				
	1980	1981	1982	1983	1984
	% bbp				
Schuld[1]	44,6	48,0	53,7	59,8	63,4
Saldo[1]	–3,9	–4,9	–6,2	–5,5	–5,2
Overheidsuitgaven	55,2	56,5	59,1	59,3	57,9
	Huidige crisis				
	2008	2009	2010	2011	2012
	% bbp				
EMU-schuld	58,5	60,8	63,4	65,7	71,3
EMU-saldo	0,5	–5,6	–5,1	–4,3	–4,1
Overheidsuitgaven	46,2	51,4	51,3	49,9	50,4

Bron: CBS, nationale rekeningen.

[1] Niet gedefinieerd volgens de huidige EMU-criteria.

Ook de staatsschuld is in de huidige crisis fors opgelopen: van 58,5 aan de vooravond van de crisis tot 71,3 procent in 2012. In de crisis van de jaren tachtig liep de staatsschuld ongeveer in dezelfde mate op als nu en werd vanaf 1984 de 60-procentgrens overschreden. Deze vergelijking van de EMU-schuld moet echter in perspectief worden gezien. Wegens de kredietcrisis moest de staat in 2008 allerlei steuningrepen in de financiële sector uitvoeren. Zonder deze ingrepen zou de staatsschuld zeven procentpunt lager zijn geweest. Daarbij heeft de staat nu banken zoals ABN AMRO en SNS REAAL in handen. Wanneer de banken tezijnertijd worden verkocht, kan er een deel van de schuld worden afgelost.

Consumptie huishoudens en vertrouwen in beide crises omlaag

Bij beide crises nam de consumptie door huishoudens langdurig af. Tijdens de huidige crisis begon de consumptie door huishoudens in 2009 te krimpen en deze daling houdt nog altijd aan, met uitzondering van een bescheiden opleving in 2010. Gedurende de crisis van de jaren tachtig kromp de consumptie in 1981 en 1982 met respectievelijk 2,4 en 1,4 procent. Vanaf 1983 trok de consumptie enigszins aan, maar in 1985 was het consumptieniveau van voor de crisis nog

niet bereikt. De krimp van het begin van de jaren tachtig kwam doordat de werkloosheid snel steeg en de huizenmarkt instortte. Tijdens de huidige crisis liep de werkloosheid aanvankelijk langzaam op, maar werden consumenten steeds voorzichtiger door alle onzekerheden rondom de woningmarkt, de eurocrisis en de bezuinigingen.

Net als nu liep ook begin jaren tachtig het consumentenvertrouwen een flinke deuk op. Bij aanvang van de daling van de huizenprijzen in 1979 was het consumentenvertrouwen –14, om vervolgens via –41 in 1980 terug te vallen tot een dieptepunt van –43 in 1982. Dit lage lage vertrouwen werd vermoedelijk vooral veroorzaakt door het feit dat burgers decennia lang gewend waren geraakt aan een voortdurende forse toename van hun koopkracht. Binnen een korte tijd werden zij geconfronteerd met een inkomensval en massawerkloosheid. Toen de huizenmarkt in 1985 weer tekenen van leven begon te vertonen, steeg de index naar –4. In 1986 was zij voor het eerst positief.

Tijdens de huidige crisis daalt het consumentenvertrouwen al langer, maar het heeft het record van de jaren tachtig nog net niet gebroken. In 2008 en 2009 was er uiteraard evenzeer als begin jaren tachtig sprake van een schok, maar de kredietcrisis had toen nog het karakter van een ver-van-mijn-bed-show. Het niet doorzetten van het herstel na 2010 heeft het vertrouwen ondermijnd.

11.3.5 Consumentenvertrouwen

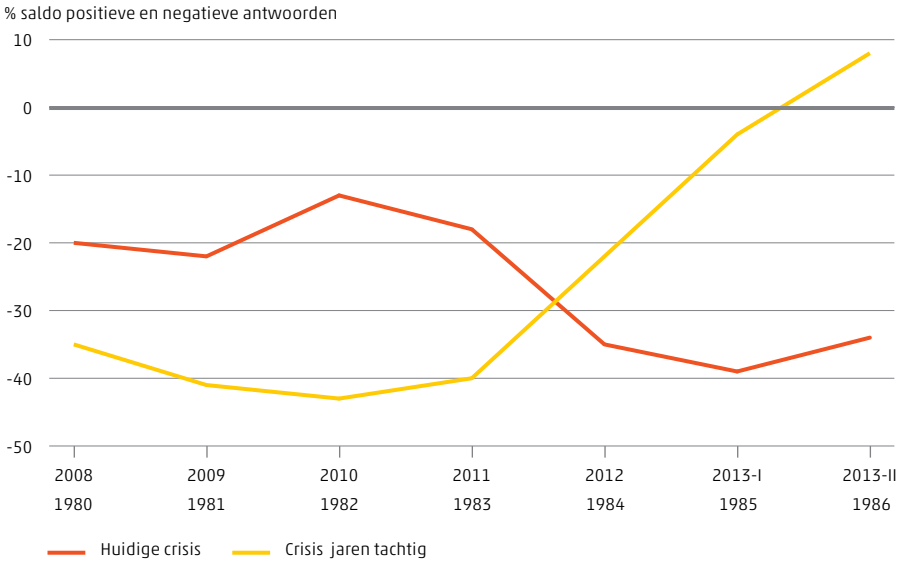

Bron: CBS, Consumentenvertrouwen.

11.4 Woningmarkt en schulden

De sterke daling van het consumentenvertrouwen hing in beide crises samen met problemen op de markt voor koopwoningen. In de jaren zeventig was het vanwege de lage hypotheekrente nog bijzonder aantrekkelijk om een huis te kopen. De lage hypotheekrente maakte een eigen huis betaalbaar. De vraag naar koopwoningen dreef de koopprijs vanaf 1972 tot aan de tweede helft van 1978 sterk op. De gemiddelde jaarlijkse prijsstijging bedroeg in deze periode maar liefst 20 procent, met uitschieters van 29 procent in 1976 en 40 procent in 1977. Begin jaren tachtig stortte de woningmarkt echter in. In 1979 begonnen de internationale rentevoeten sterk te stijgen, onder andere doordat de Verenigde Staten en Groot-Brittannië een restrictiever monetair beleid gingen voeren. Daarnaast nam het inflatietempo in Nederland af, doordat de lonen zich gematigder ontwikkelden. Deze twee ontwikkelingen resulteerden in een sterke stijging van de reële rente. Het werd steeds moeilijker om hypotheken af te sluiten en de woningmarkt stagneerde. De huizenprijzen kwamen in een vrije val terecht, waarna de bouwproductie daalde.

11.4.1 Bouwproductie

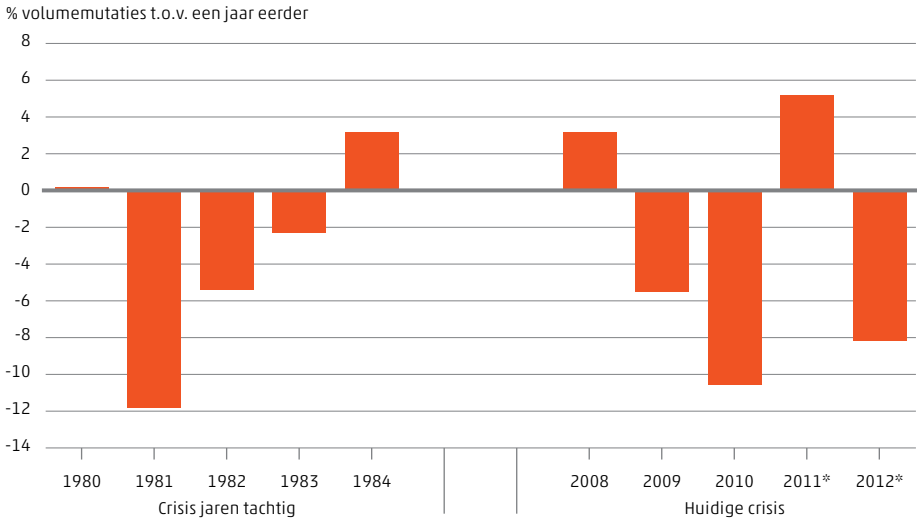

Bron: CBS, nationale rekeningen.

Om de inflatie in toom te houden had de Nederlandse Bank de rente verhoogd. Door de hogere hypotheekrente, die kon oplopen tot wel veertien procent,

gecombineerd met een snel zakkende inflatie, kwamen huizenbezitters in de problemen. De woonlasten stegen enorm, terwijl de stijging van de inkomsten juist stagneerde. De lonen werden gematigd, en de overheid verlaagde de ambtenarensalarissen, het minimumloon en de uitkeringen. De werkloosheid liep bovendien pijlsnel op tot bijna 11 procent in 1983. Veel mensen konden hun hypotheek niet meer betalen en moesten hun huis verkopen. De gedwongen verkoop liet voormalige huiseigenaren achter met een schuld van tienduizenden guldens. Huizenbezitters zagen hun vermogen in rook opgaan. Tussen 1980 en 1985 daalde de gemiddelde Nederlandse woning ruim 40 procent in waarde. Na 1985 stegen de prijzen tot aan de economische crisis van 2008 onafgebroken.

11.4.2 Inflatie en rente

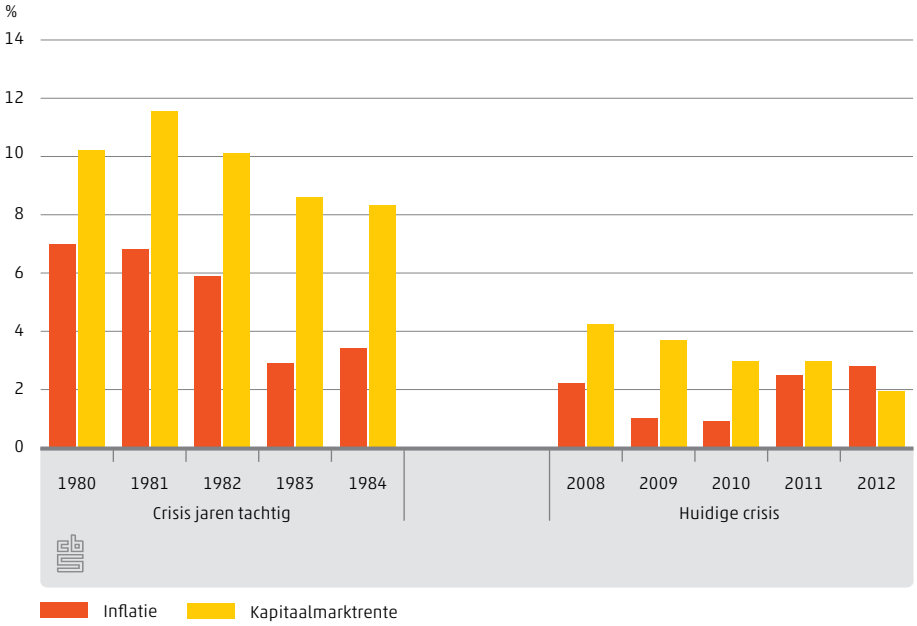

Bron: CBS, OESO.

Prijsdaling nu gaat geleidelijk, transacties gekelderd

Net als in de jaren tachtig werd de huidige malaise op de woningmarkt voorafgegaan door forse prijsstijgingen. In de periode 1995–2000 stegen de prijzen zelfs explosief. Tussen 2000–2008 volgde een rustiger periode, waarin de prijsstijging net iets boven het inflatieniveau lag. Inmiddels dalen de huizenprijzen al meer dan vier jaar. Wat opvalt, is dat de huizenprijzen zich in de huidige crisis geleidelijker aanpassen dan in de jaren tachtig. Ook is de daling (nog) niet zo groot als dertig

jaar eerder. In de jaren tachtig gingen de prijzen direct na het uitbreken van de crisis namelijk fors omlaag en werd het dieptepunt al na twee jaar bereikt. De huidige crisis op de markt van koopwoningen duurt al vijf jaar. In die vijf jaar zijn de huizenprijzen met gemiddeld 4 procent per jaar gedaald, in totaal bijna 20 procent. In de vorige crisis daalden de huizenprijzen in twee jaar tijd met 30 procent.

In de afgelopen vier jaar ongeveer
40% minder huizen verkocht

Dat de huizenprijzen tijdens de vorige crisis sneller daalden dan nu komt doordat de noodzaak om te verkopen destijds vaak groter was. De werkloosheid en de rente liepen toen in snel tempo op, terwijl de hypotheekrente recentelijk juist is gedaald. De werkloosheid is dit jaar opgelopen, maar vlak voor het uitbreken van de crisis liep de werkloosheid nog terug. Een andere reden is dat huizenbezitters tijdens de vorige crisis de ruimte hadden om veel minder te vragen voor hun woning zonder bij verkoop een restschuld te riskeren. Dit kwam doordat huizen in de aanloopperiode ’75–’78 gemiddeld twee keer zo veel waard werden. Ter vergelijking: in de drie jaar voor de huidige crisis stegen de huizenprijzen met iets meer dan 10 procent. Hierdoor staan de huidige huizenbezitters bij een prijsdaling veel eerder onder water. Gekoppeld aan een gemiddeld lagere noodzaak tot verkoop zet dit nu een rem op de prijsdaling.

11.4.3 Woningprijzen

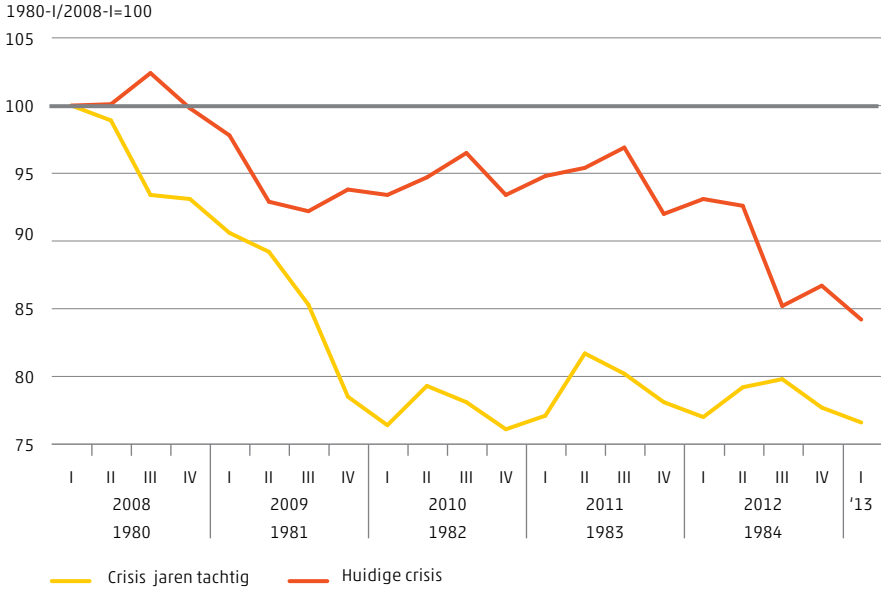

Bron: CBS, NVM.

Zoals eerder beschreven daalden de verkoopprijzen in de jaren tachtig veel sterker dan nu. De andere kant van deze medaille is dat er toen wel werd verkocht. Nu staat de markt op een zeer laag pitje. Het aantal verkochte woningen ligt vanaf 2011 op een historisch laag niveau. In juni van 2013 lag het verkoopniveau 55 procent lager dan een jaar eerder. Niet eerder in de afgelopen twintig jaar werden in een jaar tijd zo weinig huizen verkocht. Begin jaren tachtig zakte het aantal verkopen veel minder diep weg, ten koste van veel sterkere prijsdalingen.

11.4.4 Aantal verkopen

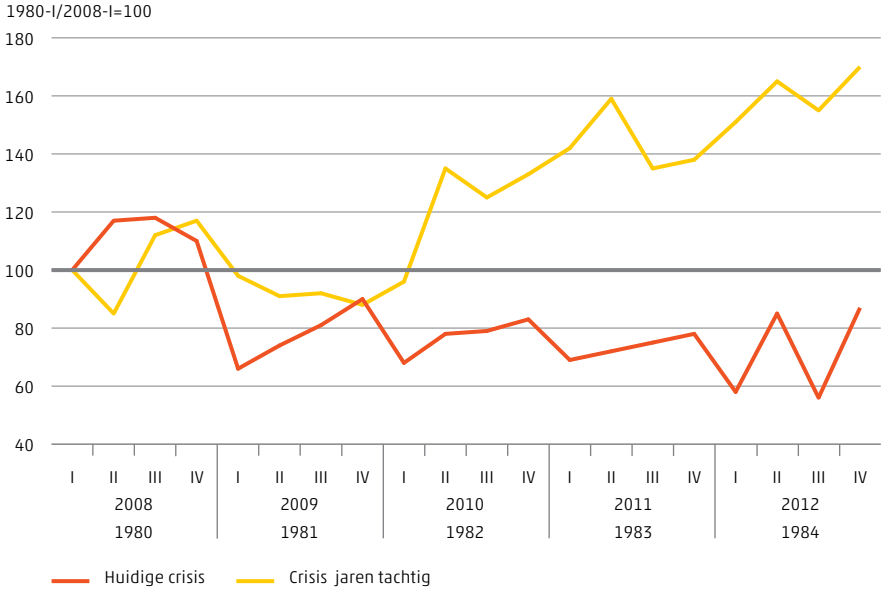

Bron: CBS, NVM.

Schuldenpositie huishoudens toegenomen

Een fundamenteel verschil op de woningmarkt is dat huishoudens nu veel meer schulden hebben dan in de jaren tachtig. De sterke economische groei in de jaren negentig en de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen vanaf de jaren tachtig zorgde voor een snelle toename van het beschikbaar inkomen. Het beschikbaar inkomen per hoofd van de bevolking is nu vier keer zo hoog als in de jaren tachtig. Door deze toenemende welvaart nam in het afgelopen decennium de vraag naar koopwoningen toe. Daarnaast stimuleerden de hypotheekrenteaftrek en soepelere hypotheekregels de vraag, waardoor de hypotheekschuld tot recordhoogte is gestegen. Eind 2012 bedroeg de totale hypotheekschuld 672 miljard euro. Sinds het uitbreken van de crisis neemt de hypotheekschuld wel duidelijk minder snel toe.

Opgemerkt dient wel te worden dat tegenover de sterk gestegen schulden veel hogere spaartegoeden staan. De gemiddelde spaartegoeden van huishoudens zijn in de afgelopen dertig jaar verdubbeld door hogere inkomens en winsten op de financiële markten en de woningmarkt. De totale spaartegoeden en overige deposito's van Nederlandse huishoudens vertegenwoordigden eind 2012 een

waarde van 346 miljard euro. Dit is ongeveer de helft van de totale hypotheekschuld. Naast de opgelopen spaartegoeden hebben Nederlandse huishoudens in vergelijking met de jaren tachtig nu ook veel meer vermogen opgebouwd in de vorm van pensioenvoorzieningen en kapitaalverzekeringen. Eind 2012 bedroeg het totale vermogen van huishoudens bij pensioenfondsen meer dan 1 biljoen euro.

11.5 Ontwikkelingen arbeidsmarkt

De gevolgen van de crisis in de jaren tachtig waren het meest voelbaar op de arbeidsmarkt. Nadat de Nederlandse economie in 1981 begon te krimpen, liep de werkloosheid in hoog tempo op: tot 585 duizend werklozen oftewel 10,7 procent van de beroepsbevolking begin 1983. De werkloosheid werd hiermee in drie jaar tijd tweeënhalf maal zo groot. Hoewel de economie in 1983 alweer aantrok, begon de werkloosheid pas in 1985 merkbaar te dalen.

Arbeidsmarkt reageert nu vertraagd

In de huidige crisis reageerde de arbeidsmarkt aanvankelijk heel anders op de neergang. In 2008 daalde de werkloosheid zelfs nog. Pas in 2009 begon de werkloosheid te stijgen. In 2011 en 2012 kwamen er slechts 49 000 werklozen bij. Ter vergelijking: tussen 1980 en 1982 kwamen er 215 duizend werklozen bij. De werkloosheid is pas echt substantieel gaan stijgen sinds de tweede helft van 2012. Toch lag de werkloosheid in mei 2013 nog altijd 2,5 procentpunt lager dan tijdens het hoogste punt van de jaren tachtig.

11.5.1 Werkloosheid

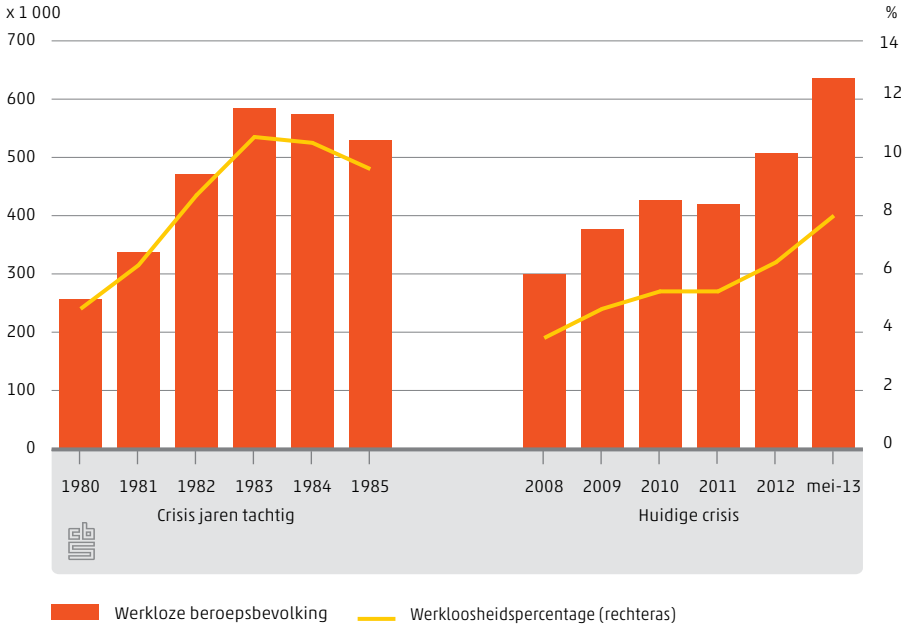

Bron: Arbeidskrachtentelling en Enquête beroepsbevolking.

Verschillen in werkgelegenheidsontwikkeling

Een verklaring voor de uiteenlopende ontwikkeling op de arbeidsmarkt tijdens beide crises is dat het bedrijfsleven in de jaren tachtig heel anders reageerde op de economische teruggang dan in de voorbije paar jaar. In de jaren tachtig ging de crisis direct gepaard met een ingrijpende herstructurering van de economie, waarbij veel bedrijven of zelfs hele bedrijfstakken ten onder gingen. Dit ging gepaard met massaontslagen. In de huidige crisis lijkt zich eerder het tegenovergestelde te hebben voorgedaan. Bedrijven hebben in 2008 en 2009 hun personeel, ondanks de sterke terugval in de vraag naar goederen en diensten, zoveel mogelijk in dienst gehouden.

Het verschil is terug te zien in de arbeidsproductiviteitsontwikkeling. De herstructurering in de jaren tachtig trof vooral minder productieve bedrijven en activiteiten. Door het verdwijnen van deze laagproductieve werkgelegenheid nam de gemiddelde productiviteit toen nog toe, terwijl gedurende de huidige crisis de arbeidsproductiviteit nauwelijks is toegenomen.

Het verschil in de reactie van het bedrijfsleven is waarschijnlijk aan twee factoren toe te schrijven. Ten eerste lag de winstgevendheid van het bedrijfsleven begin

jaren tachtig veel lager dan nu. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de arbeidsinkomensquote. In 1980 bedroeg deze 87 procent en in 2007 ongeveer 77 procent. De bedrijven konden zich aan het begin van de crisis blijkbaar permitteren om het zittende personeel in dienst te houden zonder onmiddellijk in financiële problemen te komen. Ze werden hierin gesteund door de tijdelijke WW-regeling die in 2009 werd ingevoerd. Om te voorkomen dat door de economische crisis werknemers overhaast ontslagen zouden worden, werden regelingen van geïntroduceerd waarmee werknemers in dienst konden blijven van het bedrijf en hun inkomen behielden, maar niet het volle aantal uren werkten. De werknemers kregen voor de niet-gewerkte uren een tijdelijke (deeltijd-) WW-uitkering.

Een tweede verschil is dat werkgevers aan de vooravond van de crisis kampten met grote schaarste aan arbeidskrachten. En dit tegen een perspectief van een steeds verder vergrijzende samenleving. De crisis werd door ondernemers aanvankelijk ook gezien als een crisis van het internationale bankwezen. Met de economische structuur van Nederland leek niks mis. Toen de crisis zich net aandiende, besloten veel bedrijven daarom hun werknemers vast te houden om een personeelstekort bij een later herstel van de economie te voorkomen. Deze *labour hoarding* resulteerde in een daling van de gemiddelde productiviteit per arbeidsjaar van 2 procent in 2009.

215 000 **meer werklozen**
tussen 1980 en 1982

11.5.2 Arbeidsproductiviteit

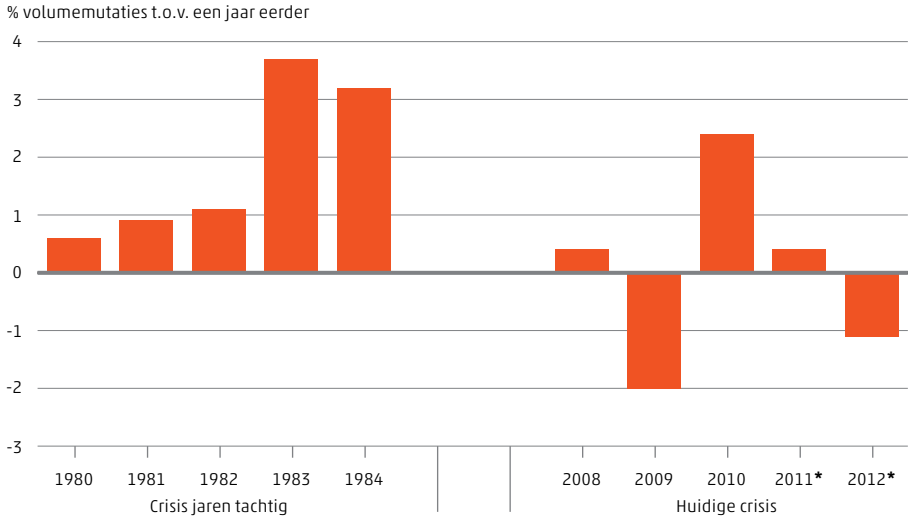

Bron: CBS, nationale rekeningen.

Werkgelegenheidsstructuur is nu anders

Een andere belangrijke verklaring voor het verschil in werkgelegenheidsontwikkeling is de werkgelegenheidsstructuur. Deze is de laatste decennia fors veranderd. Mede als gevolg van de vergrijzing is de werkgelegenheid in de gezondheids- en welzijnszorg sterk gestegen. In de afgelopen veertig jaar is het arbeidsvolume van deze bedrijfstak toegenomen van 300 duizend naar 890 duizend arbeidsjaar. Ongeveer 15 procent van alle werkzame personen werkt inmiddels in de zorg. Zelfs tijdens de crisis bleef de werkgelegenheid in deze bedrijfstak doorgroeien. In totaal kwamen er in de zorg in de jaren 2007–2012 bijna 159 duizend banen bij. Ook tijdens de crisis begin jaren tachtig was er overigens al sprake van een stijging, van 51 duizend banen. De daling van het aantal banen in de marktsector wordt zo gedeeltelijk opgevangen door de groeiende werkgelegenheid in de zorg. Dit effect was in de recente crisis nog veel sterker dan in de jaren tachtig. Opgemerkt dient wel te worden dat in eind 2012 de banengroei in de zorg stagneerde.

11.5.3 Werkgelegenheid

	Werkzame personen	Banen[1)]	Gewerkte uren[1)]
	x 1 000		x mln
Mutatie 1980–1984			
Markt	–189	–184	–432
Overheid	21	21	11
Zorg	48	51	16
Totaal	–120	–112	–405
Mutatie 2008–2012			
Markt	–200	–202	–287
Overheid	1	2	–1
Zorg	148	159	148
Totaal	–51	–41	–140

Bron: CBS, nationale rekeningen.

1) Werkzame personen.

11.6 Conclusie

De huidige economische crisis duurt nu al langer dan die van de jaren tachtig. Die crisis was weliswaar dieper en heviger, maar het herstel zette al in na twee jaar van krimp. De huidige crisis is hardnekkiger. Op de grote krimp van 2009 volgde er weliswaar een periode van een kleine twee jaar waarin de economie groeide, maar daarna brak er een periode aan van aanhoudende laagconjunctuur die nog altijd voortduurt. Het herstel is dus als het ware teruggevallen.

Bij beide crises waren er grote exogene schokken die de Nederlandse economie ontwrichtten en tekortkomingen daarin aan het licht brachten. In de huidige crisis zijn het vooral monetaire problemen zoals de bankencrisis, de eurocrisis en de hypotheekfinanciering die voor problemen zorgen. Ook in de jaren tachtig waren er monetaire problemen, zoals de geleidelijke overwaardering van de gulden vanwege de koppeling aan de Duitse Mark, de sterk oplopende overheidsschulden en de hoge rentestand die de huizenmarkt ontwrichtte. Maar belangrijker was nog dat het Nederlandse bedrijfsleven destijds kampte met een afgekalfde concurrentiekracht, mede door de in het voorafgaande decennium te hoog opgelopen loonkosten. Ten slotte verslechterden de tweede oliecrisis en de daaruit

voortvloeiende prijsstijgingen van energie de concurrentiepositie van belangrijke bedrijfstakken als de basismetaalindustrie en de petrochemie.

Hoewel de crisis van de jaren tachtig wat bijvoorbeeld de werkloosheid betreft veel heftiger was, was deze toch van relatief korte duur. Het probleem van de verminderde concurrentiekracht werd snel en succesvol aangepakt toen werkgevers, werknemers en de overheid in het Akkoord van Wassenaar overeenkwamen de arbeidsmarkt te flexibiliseren en de loonontwikkeling te matigen. Zelfs de ernstige problemen op de woningmarkt werden in deze jaren snel opgelost. Vanwege de sterk oplopende werkloosheid en de achteruitgang van de koopkracht zagen veel huisbezitters zich genoodzaakt hun huis te verkopen. Omdat de hypotheekrente in deze jaren zeer hoog was, kon dit alleen door veel lagere prijzen te accepteren. Er vond aldus in een relatief kort tijdsbestek een zeer heftige correctie plaats van de huizenprijzen.

Precies die snelle, pijnlijke correcties uit de jaren tachtig maken het verschil met de huidige crisis. In de huidige situatie is een uitweg uit de crisis dan ook minder eenvoudig. Voor een deel komt dit doordat de crisis samenhangt met grote internationale processen waarop Nederland maar zeer beperkt invloed kan uitoefenen, zoals de bankencrisis en de eurocrisis. Er is sprake van een grote, internationaal verweven schuldenproblematiek. Ook is de afhankelijkheid van de buitenlandse vraag en daarmee de wereldconjunctuur groter geworden, is de buitenlandse concurrentie groter en is het beleidsinstrumentarium van de Nederlandse overheid met de verdergaande Europese integratie kleiner geworden.

Aanpak van de binnenlandse schulden mag dan een steentje bijdragen om de monetaire crisis te bezweren, duidelijk is ook dat de kwakkelende economie hier op korte termijn meer last dan gemak van heeft. De woningmarkt weer vlot trekken, is ook een stuk lastiger dan in de jaren tachtig, aangezien veel huizen nu 'onder water' staan. Een ander probleem, dat in de jaren tachtig ook al bestond maar verder is toegenomen, vormen de stijgende zorgkosten, die zwaar op het budget van de overheid drukken. Voor een deel hangen deze kostenstijgingen samen met de vergrijzing, en zijn ze dus onvermijdelijk. De diverse, voor een deel nauwelijks beïnvloedbare problemen hebben de consument onzeker gemaakt, hetgeen de situatie verder verslechtert. En zo zitten we, hoewel de economie er structureel misschien beter voorstaat dan in de vroege jaren tachtig, nu toch langer in de crisis dan toen.

Literatuur

Agentschap voor de Generale Thesaurie (2013), *Issuance results (DTCs)*, http://www.dsta.nl/Actueel/Resultaten_emissies.

Bruyn, S. de, e.a. (2008), *Impacts on competitiveness from EU ETS*, An analysis of the Dutch industry. Delft, pp.131-133.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2012), *Environmental Accounts of the Netherlands 2011*, Chapter 7, The Hague/Heerlen.

Das, M. en G. van Daalen (2012), *Dynamiek op de woningmarkt*, CBS.

Das, M. en C. de Groot (2012), *Blijven zitten waar je zit. De invloed van levensloopgebeurtenissen op het kopen van een huis.* Bevolkingstrends, november 2012, CBS.

Dirven, H.J. en B. Janssen (2013), *Werkloze en werkzame beroepsbevolking*: twee afbakeningen, Sociaaleconomische trends, mei 2013.

Esveldt, I. en A. de Jong (2013), *Intentie om een woning te kopen varieert sterk onder starters en huurders*, Bevolkingstrends, april 2013, CBS.

Gaalen, R. van, A. Goudswaard, J. Sanders en W. Smits (red.) (2013), *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt*, CBS/TNO.

Hourcade, J.-C. e.a. (2007), *Differentiation and dynamics of EU ETS industrial competitiveness impacts*, Cambridge, pp. 71-74.

The Globe and Mail (2013), www.theglobeandmail.com/globe-drive/new-cars/auto-news/volkswagens-mega-platform-strategy-the-holy-grail-of-car-makers/article8459298/?page=3.

Timmer, M., red. (2012), *The World Input-Output Database (WIOD): contents, sources and methods.*

Smits, W. (2012), *Bijna een of de vijf werknemers is een flexwerker, Webmagazine*, 29 mei 2012, CBS.

Begrippen

Afschrijvingen
De waardevermindering van machines, gebouwen, vervoermiddelen, software en andere duurzame productiemiddelen door normale technische slijtage of economische veroudering.

Arbeidsdeelname
Zie *participatiegraad, netto*.

Arbeidsinkomensquote
Het aandeel van de vergoeding voor arbeid (*beloning van werknemers* en toegerekend loon zelfstandigen) in de netto *toegevoegde waarde* in een economie.

Arbeidsjaar
Een maat voor het *arbeidsvolume*. Het *arbeidsvolume* in arbeidsjaren wordt berekend door alle (voltijd- en deeltijd-)banen in een jaar om te rekenen naar voltijdbanen of voltijdequivalenten. Het voltijdequivalent van een baan wordt bepaald door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij die baan hoort, te delen door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij een voltijdbaan in de betreffende bedrijfstak hoort. Zo leveren twee halve banen samen een arbeidsvolume van één arbeidsjaar op.

Arbeidsproductiviteitsontwikkeling
De volumeverandering van de *toegevoegde waarde* per *arbeidsjaar* of gewerkt uur.

Arbeidsvolume
De hoeveelheid arbeid die is ingezet in het arbeidsproces. Het arbeidsvolume wordt uitgedrukt in *arbeidsjaren* of gewerkte uren. Indien uitgedrukt in *arbeidsjaren* wordt er alleen rekening gehouden met deeltijdwerk, indien uitgedrukt in gewerkte uren wordt er daarnaast ook nog rekening gehouden met zaken als ziekteverzuim en overwerk.

Balans
Een overzicht van de activa (bezittingen) en de passiva (schulden) van een *sector* of een land op een bepaald moment. De activa bestaan onder meer uit machines, gebouwen, niet-geproduceerde activa (zoals grond en minerale reserves), vorderingen en aandelen. De passiva kunnen worden onderscheiden in schulden en eigen vermogen.

Banken
Instellingen die bemiddelen tussen vragers en aanbieders van geld door middel van het aantrekken, omzetten en uitzetten van financiële middelen.

Basisprijzen
De verkoopprijs exclusief handels- en vervoersmarges van derden en exclusief het saldo van productgebonden *belastingen* en productgebonden *subsidies*. De *toegevoegde waarde* per bedrijfstak of per regio wordt uitgedrukt in basisprijzen. Zie ook: *marktprijzen*.

Bedrijfstak
Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen, die naar *sector* en die naar bedrijfstak. De classificatie naar bedrijfstak is gebaseerd op economische activiteit en geschiedt op basis van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI). Een bedrijfstak is een groep bedrijven of instellingen die dezelfde economische activiteit beoefenen. De indeling in bedrijfstakken is de meest grove indeling op basis van economische activiteit. Worden er binnen bedrijfstakken nog groepen onderscheiden, dan spreekt men van bedrijfsklassen.

Belastingen
Verplichte heffingen die de *overheid* oplegt, zonder dat hier een directe tegenprestatie door de *overheid* tegenover staat.

Belastingen op inkomen en vermogen
Belastingen die worden geheven over het inkomen en vermogen van personen en de winsten van bedrijven.

Belastingen op productie en invoer
Alle door bedrijven en de overheid afgedragen belastingen die niet worden geheven op hun winst of vermogen. Deze worden vaak direct doorberekend aan de consumenten. Voorbeelden zijn de btw en accijnzen.

Beloning van werknemers
Het totaal van *lonen* en *sociale premies ten laste van werkgevers*. De beloning van werknemers vormt een benadering van de loonkosten. Op grond van richtlijnen van de Europese Unie worden loonkostensubsidies en afdrachtverminderingen echter niet op de beloning van werknemers in mindering gebracht, hoewel deze de loonkosten wel verminderen.

Beroepsbevolking
Alle personen die ten minste twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd. Hierdoor zijn de cijfers over de beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard) cijfers voor binnenlands gebruik.

Beschikbaar inkomen
Het *primair inkomen* minus *belastingen* en *premies* plus uitkeringen. Het beschikbaar inkomen wordt besteed aan *consumptie* en *vrije besparingen*, en wordt ook wel secundair inkomen genoemd.

Binnenlands product
Het totale inkomen dat door productie in Nederland is gevormd.

Bruto (binnenlands product etc.)
De toevoeging bruto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, niet in mindering zijn gebracht.

Buitenlandse transacties met Nederland
Alle transacties van *ingezetenen* van Nederland met *niet-ingezetenen*. Dit omvat onder andere de *invoer* en *uitvoer* van goederen en diensten, de ontvangsten (betalingen) van rente en dividenden uit (aan) het buitenland, en de aan- en verkopen van aandelen en obligaties uit (aan) het buitenland.

Cao-loonstijging
De stijging van het brutoloon per voltijdbaan als direct gevolg van cao-afspraken in het bedrijfsleven of bij de overheid. Wordt ook wel contractloonstijging genoemd. De stijging betreft de beloning per maand of per uur: hiertussen bestaat een verschil. Ook worden de cao-loonstijgingen inclusief en exclusief bijzondere beloningen uitgebracht.

Centrale overheid
Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit het Rijk, de universiteiten, de product- en bedrijfsschappen en een groep van landelijke stichtingen en organisaties. Voorbeelden van die laatste zijn de Open Universiteit, de Informatie Beheer Groep, Oxfam NOVIB en onderzoeksinstellingen zoals NWO en KNAW.

Collectieve besparingen
Het saldo van pensioenpremies en uitgekeerde pensioenen. Deze worden jaarlijks toegevoegd aan de pensioenvoorziening, ook wel *verzekeringstechnische voorzieningen* genoemd.

Conjunctuur
De op- en neergaande beweging van de economie binnen een periode van vijf tot tien jaar. Binnen een conjunctuurcyclus kunnen de volgende fases voorkomen: opleving, hoogconjunctuur, neergang en laagconjunctuur. Twee bijzondere vormen van laagconjunctuur zijn *recessie* en *depressie.*

Consumptiequote (gemiddelde)
De *consumptie door huishoudens* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* tegen *marktprijzen*.

Consumentenprijsindex
Maatstaf voor inflatie in de vorm van een indexcijfer. Dit cijfer geeft de gemiddelde prijsverandering weer van een pakket consumptiegoederen en -diensten.

Consumptie
De goederen en diensten die gebruikt worden voor rechtstreekse bevrediging van individuele of collectieve behoeften. Kan worden onderscheiden in *overheids-consumptie* en *consumptie door huishoudens*, en in *werkelijke individuele consumptie* en *werkelijke collectieve consumptie*.

Consumptie door huishoudens
Goederen en diensten die door huishoudens worden aangekocht voor consumptie. Wordt ook wel particuliere consumptie genoemd. Zie ook *werkelijke individuele consumptie.*

Consumptieve bestedingen
Zie *consumptie*.

Contractloonstijging
Zie *cao-loonstijging*.

Deflatie
Een fenomeen waarbij geld in de loop der tijd meer waard wordt, en niet minder, zoals gebruikelijk is (*inflatie*). De prijsontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex.*

Depressie
De *conjunctuur*fase die gekenmerkt wordt door een daling van het geheel aan economische activiteiten, afgemeten aan een langdurige volumedaling van het bbp.

Diensten
Producten die niet tastbaar zijn, zoals handel, transport, defensie en zorg.

Dividend
Bedrag dat wordt uitgekeerd aan aandeelhouders voor het beschikbaar stellen van kapitaal.

Doorvoer
De goederenstroom die, op weg van het ene naar het andere land, over Nederlands grondgebied vervoerd wordt maar in buitenlands bezit blijft. Maakt geen deel uit van de *uitvoer* of de *invoer*. Nauw verwant aan de *wederuitvoer*.

Duurzame ontwikkeling
Een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder de behoeften van toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar te brengen.

Economische groei
De procentuele *volumegroei* van het *bruto binnenlands product* (meestal tegen *marktprijzen*).

Eigen vermogen
Het saldo van bezittingen (activa) en schulden (passiva). De bezittingen worden onderverdeeld in materiële en financiële activa. De materiële activa bestaan vooral uit bedrijfsgebouwen, woningen, machines en vervoersmiddelen. De financiële activa en passiva bestaan uit spaartegoeden en overige liquide middelen, aandelen, obligaties, *verzekeringstechnische voorzieningen* en leningen.

Exploitatieoverschot / gemengd inkomen
De *toegevoegde waarde* na aftrek van de beloning van werknemers en het saldo van overige *belastingen* en *subsidies* op productie, zoals OZB en motorrijtuigenbelasting. Bij *vennootschappen* kan het worden opgevat als beloning voor de inzet van kapitaal. Bij zelfstandigen bevat het daarnaast een beloning voor de inzet van arbeid door zelfstandigen en hun meewerkende gezinsleden. Daarom spreekt men bij zelfstandigen van 'gemengd inkomen'.

Finale bestedingen
De waarde van de verkochte eindproducten. De finale bestedingen worden onderverdeeld naar *uitvoer*, *consumptieve bestedingen* en *investeringen*. De finale bestedingen vormen samen met het *intermediair verbruik* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Financiële instellingen
De *sector* in de economie die bestaat uit instellingen zoals *banken*, *verzekerings-instellingen* en pensioenfondsen, en die een bemiddelende rol spelen tussen vragers en aanbieders van geld.

Financiële transacties
De veranderingen vanuit een *sector* in vorderingen op en schulden aan andere binnenlandse *sectoren* en het buitenland. Deze zijn vaak het spiegelbeeld van reële transacties, maar kunnen ook op zichzelf staan zoals bij de aan- en verkoop van aandelen en obligaties.

FISIM
Afkorting van *Financial Intermediation Services Indirectly Measured*. Dit is het bedrag dat binnen de *nationale rekeningen* wordt toegekend aan de productie van banken en aan de consumptie van bancaire diensten. FISIM wordt berekend op basis van het gemiddelde rentepercentage op leningen minus een bepaald referentietarief, vermenigvuldigd met de omvang van de uitstaande leningen. FISIM op deposito's bestaat uit het referentietarief minus het gemiddelde rentepercentage op deposito's, vermenigvuldigd met de omvang van de aangetrokken deposito's. Het verbruik van deze berekende bankdiensten wordt vervolgens toegerekend aan de institutionele sectoren op basis van de gemiddelde balansstanden voor leningen en deposito's.

Globalisering
De toenemende onderlinge verwevenheid van de nationale economieën.

Goederen
Tastbare producten, zoals voedingsmiddelen, duurzame consumptieartikelen en machines.

Huishoudens
De *sector* in de economie die bestaat uit alle particuliere huishoudens, institutionele huishoudens (bewoners van verpleeghuizen, gevangenissen en dergelijke instituten) en bedrijven van zelfstandige ondernemers.

I/a-ratio
De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven. Tot de inactieven worden de niet-werkenden van 15 jaar en ouder gerekend. Onder actieven worden verstaan de werkzame personen van 15 jaar en ouder, verminderd met het aantal zieken. Het is een indicator voor het draagvlak van de sociale verzekeringen: hoe meer mensen er werken, hoe meer er aan *sociale premies* wordt betaald.

Inflatie
Het fenomeen dat geld in de loop der tijd minder waard wordt. De prijs-ontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex.*

Ingezetenen
Alle personen en bedrijven die behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn personen die langer dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die langer dan één jaar gevestigd zijn in Nederland, inclusief vestigingen van buitenlandse ondernemingen. Zie ook *niet-ingezetenen*.

Inkomensherverdeling
Verdeling van het *primaire inkomen* over deelnemers aan het economisch proces door *inkomensoverdrachten.* Het resultaat wordt de secundaire inkomensverdeling genoemd.

Inkomensoverdrachten (tussen sectoren)
Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die niet drukken op het vermogen van de betaler en niet dienen om lange-termijnuitgaven van de ontvanger te financieren. Voorbeelden van inkomensoverdrachten zijn giften, *belastingen*, *premies*, en uitkeringen en afdrachten aan de Europese Unie.

Inkomensverdeling
De verdeling van het inkomen uit het economisch proces over de onderscheiden binnenlandse *sectoren* en het *buitenland*. Kan worden onderverdeeld in de primaire inkomensverdeling en de secundaire inkomensverdeling (*inkomensherverdeling*).

Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens
De *sector* in de economie die bestaat uit de verenigingen en stichtingen die diensten verrichten voor huishoudens en die merendeels worden gefinancierd door huishoudens. Voorbeelden hiervan zijn vakbonden en amateursportverenigingen.

Intermediair verbruik
De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet en die aan het eind van het proces geheel in de nieuwe producten zijn opgegaan. Voorbeelden

van intermediair verbruik zijn het verbruik van grondstoffen, halffabricaten en diensten van accountantskantoren en schoonmaakbedrijven. Het intermediair verbruik vormt samen met de *finale bestedingen* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Investeringen
De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet, maar die aan het eind van het proces niet of slechts gedeeltelijk zijn gebruikt. Er wordt onderscheid gemaakt tussen investeringen in *vaste activa* en investeringen in vlottende activa, oftewel *voorraden*.

Investeringsquote (gemiddelde)
De *bruto-investeringen* in *vaste activa* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* of de totale *toegevoegde waarde*.

Invoer
De goederen en diensten die door *niet-ingezetenen* aan *ingezetenen* zijn verkocht.

IZWh's
Zie *Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens*.

Kapitaalcoëfficiënt
De bruto*kapitaalgoederenvoorraad* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* of de totale *toegevoegde waarde*.

Kapitaalgoederenvoorraad
De totale waarde van de *vaste activa*.

Kapitaaloverdrachten
Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die drukken op het vermogen van de betaler (zoals successierechten) of dienen om *investeringen* in *vaste activa* of andere lange-termijnuitgaven van de ontvanger te financieren (zoals investeringsbijdragen van de *overheid*).

Lastenverlichting
Het verlagen van de belasting- en premiedruk voor *huishoudens* of *vennoot-schappen*.

Lokale overheid
Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit de provincies, gemeenten, gemeen-schappelijke regelingen, waterschappen, verzelfstandigde lokale overheids-

diensten en privaatrechtelijke lokale instellingen op het gebied van arbeid, maatschappelijk werk, cultuur of onderwijs.

Loonkosten
Zie *beloning van werknemers*.

Lonen
De brutolonen voor geleverde arbeid van werknemers, dus inclusief de *belastingen* en *premies* ten laste van werknemers, maar exclusief de *sociale premies ten laste van werkgevers*. De lonen omvatten ook de 'auto van de zaak' en andere vormen van beloning in natura, en onkostenvergoedingen in verband met de dienstbetrekking zoals kosten woon-werkverkeer.

Loonmatiging
Een beperking van de stijging van de contractlonen. Het hoofddoel is het gebruik van de resterende 'loonruimte' voor het creëren van nieuwe banen of voor het beperken van afname van de werkgelegenheid.

Loonquote
De *beloning van werknemers* in verhouding tot het *bruto binnenlands product*.

Marktprijzen
De prijs die de afnemer betaalt voor het gekochte product. In tegenstelling tot *basisprijzen* is deze verkooprijs inclusief handels- en vervoersmarges van derden en inclusief het saldo van productgebonden *belastingen* en productgebonden *subsidies*. Marktprijzen worden vooral gebruikt als waardering voor het *bruto binnenlands product*.

Marktsector
Die bedrijfstakken waar winst maken het uitgangspunt is. Dit betreft alle bedrijfstakken behalve overheid en gezondheids- en welzijnszorg. Daarnaast worden in sommige statistieken ook de verhuur van en handel in onroerend goed en delfstoffenwinning buiten beschouwing gelaten, omdat deze een sterk afwijkende verhouding kennen tussen het aantal werknemers en de toegevoegde waarde.

Nationaal inkomen
Alle inkomens die Nederlandse *ingezetenen* ontvangen op grond van hun deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege hun vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, rente, dividenden, *belastingen* en *subsidies* op productie en invoer. Het nationaal inkomen

kan ook worden berekend als het *bruto binnenlands product* plus de per saldo uit het *buitenland* ontvangen lonen, rente en dividenden.

Nationale rekeningen
Het statistische systeem waarmee de Nederlandse economie in kaart wordt gebracht. Ook wel de nationale boekhouding genoemd.

Netto (binnenlands product etc.)
De toevoeging netto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, in mindering zijn gebracht.

Niet-beroepsbevolking
Het deel van de *potentiële beroepsbevolking* dat niet tot de *beroepsbevolking* behoort. Personen die tot deze groep behoren worden economisch inactief genoemd.

Niet-financiële ondernemingen
De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid (vennootschappen) die zich hoofdzakelijk bezighouden met de productie van goederen en verhandelbare, niet-financiële diensten.

Niet-ingezetenen
Alle personen en bedrijven die niet behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn alle personen die niet of korter dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die niet of korter dan één jaar gevestigd zijn in Nederland. Zie ook *ingezetenen.*

Overheid
Onder de *sector* overheid vallen die instellingen die zich hoofdzakelijk bezighouden met het produceren van niet-verhandelbare, collectieve diensten en het herverdelen van inkomen en vermogen. De *sector* overheid kan worden opgesplitst in de *centrale overheid*, de *lokale overheid* en de *wettelijke sociale verzekeringsinstellingen*. Onder de *bedrijfstak* overheid vallen in deze publicatie het overheidsbestuur, defensie, het gesubsidieerde onderwijs en uitvoeringsinstanties op het gebied van sociale verzekeringen.

Overheidsconsumptie
De *consumptieve bestedingen* door de *overheid*. Dit zijn de diensten geproduceerd door de overheid waar geen directe betaling tegenover staat (zoals overheidsbestuur) en de *uitkeringen sociale verzekering in natura* en *uitkeringen sociale voorzieningen in natura* (zoals betalingen voor medicijnen in het kader van de

Zorgverzekeringswet (ZVW). In de *nationale rekeningen* wordt het verbruik ervan volledig toegerekend aan de overheid.

Participatiegraad, netto
Het aandeel van de *werkzame beroepsbevolking* in de *potentiële beroepsbevolking*.

Participatiegraad, bruto
Het aandeel van de *beroepsbevolking* (zowel het werkzame als het werkloze deel) in de *potentiële beroepsbevolking*.

Polishouders, inkomen toegerekend aan
De beleggingsopbrengsten die verzekeringsmaatschappijen behalen op de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen van hun cliënten. Deze worden in de *nationale rekeningen* geboekt als inkomen uit vermogen dat de polishouders ontvangen van de verzekeringsmaatschappijen.

Potentiële beroepsbevolking
Het deel van de bevolking dat in aanmerking komt voor deelname aan het arbeidsproces. Voor de Nederlandse situatie wordt hiervoor (vooralsnog) de bevolking van 15 tot 65 jaar genomen. De zogeheten institutionele bevolking, personen in inrichtingen, instelling en tehuizen, wordt evenwel niet tot de (potentiële) beroepsbevolking gerekend.

Prijsmutatie (-ontwikkeling, -groei)
Het gewogen gemiddelde van de prijsveranderingen van de onderdelen van een bepaalde variabele. De prijsmutatie bepaalt samen met de *volumemutatie* de *waardemutatie*.

Premies, (sociale) ten laste van werkgevers
De *premies* die geheven worden over de (bruto)*lonen* en waaruit bepaalde sociale voorzieningen worden betaald, zoals de WAO en het werknemerspensioen. Werknemers en werkgevers betalen elk een deel van de premie. Het werkgeversdeel wordt aangeduid met *sociale premies ten laste van werkgevers*.

Primair inkomen
Alle inkomens die een *sector* ontvangt op grond van de deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, rente, dividenden, *belastingen* en *subsidies* op productie en invoer.

Procentpunt
Het verschil tussen twee op dezelfde manier gedefinieerde percentages, bijvoorbeeld op twee verschillende tijdstippen. Indien de economische groei in een gegeven jaar 3,0 procent bedraagt, en in het voorafgaande jaar 2,0 procent, dan heet het dat in het gegeven jaar de groei 1,0 procentpunt hoger ligt dan een jaar eerder.

Productiefactoren
De middelen die nodig zijn in het *productieproces*, zoals arbeid, natuurlijke hulpbronnen en kapitaal.

Productieproces
Het maken van *goederen* en *diensten.*

Productiewaarde
De waarde van de *goederen* en *diensten* die in het *productieproces* zijn voortgebracht.

Publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties (PBO's)
Openbare lichamen die delen van het bedrijfsleven organiseren. De belangrijkste zijn de bedrijfschappen en de productschappen. PBO's zijn onder meer actief op het gebied van de vakopleiding, afzetbevordering en het uitvoeren van onderzoek. Voorbeelden hiervan zijn het Bedrijfschap Horeca en Catering, en het Productschap Vee en Vlees.

Quasi-vennootschappen
Grote bedrijven en delen van de overheid (zoals een gemeentelijk vervoersbedrijf) zonder rechtspersoonlijkheid die wat betreft hun economisch en financieel gedrag vergelijkbaar zijn met *vennootschappen* en hier derhalve bij worden ingedeeld.

Recessie
De *conjunctuur*fase die gekenmerkt wordt door een kortdurende krimp van de economische activiteiten. Deze wordt afgemeten aan een kleiner wordend volume van het *bruto binnenlands product* in twee achtereenvolgende kwartalen.

Reële ontwikkeling
De ontwikkeling van een variabele verminderd met de prijsveranderingen. De term reële ontwikkeling wordt gebruikt bij inkomens en bij andere transacties die geen direct verband houden met *goederen* of *diensten*. Zie ook *volumemutatie.*

Rentemarge
Zie *FISIM*.

Ruilvoetverandering (van Nederland)
Een indexcijfer dat de verhouding weergeeft tussen de gemiddelde ontwikkeling van de uitvoerprijzen en die van de invoerprijzen. Als het prijspeil van de *uitvoer* sneller stijgt dan dat van de *invoer*, is er sprake van een ruilvoetverbetering. Als het prijspeil van de *invoer* het snelste stijgt, is er sprake van een ruilvoetverslechtering.

Saldo lopende transacties met het buitenland
Het geld dat een land per saldo ontvangt of moet betalen aan het buitenland in verband met goederen-, diensten- en inkomenstransacties. Dit bestaat uit het uitvoeroverschot, het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *lonen*, rente en *dividend* en het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *uitkeringen sociale verzekering* en andere *inkomensoverdrachten*.

Sector
Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen, die naar *bedrijfstak* en die naar sector. De classificatie naar sector is gebaseerd op de economische functie. Een sector is een groep van deelnemers aan het economisch proces die dezelfde positie en functie in de economie hebben (bijvoorbeeld *huishoudens*, *niet-financiële ondernemingen* en *overheid*).

Secundaire inkomens
Zie *beschikbaar inkomen*.

Securitiseren
Techniek waarbij financiële activa, zoals hypotheken, door een financiële instelling worden samengevoegd tot verhandelbare securities (effecten) en verkocht aan speciaal daarvoor opgerichte vennootschappen, special purpose vehicles (spv's) geheten. Deze financieren de aankoop met de uitgifte van effecten.

Sociale premies ten laste van werkgevers
De *premies* geheven over de (bruto)*lonen* die ten laste komen van de werkgevers. Deze omvatten naast de sociale verzekeringspremies voor onder meer werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en zorgverzekering, ook pensioenpremies en de rechtstreeks door werkgevers betaalde uitkeringen. Op grond van richtlijnen van de Europese Unie worden ook betalingen aan werknemers voor niet-gewerkte uren in verband met ziekte en/of weerverlet tot de sociale premies gerekend.

Subsidies
Gelden die door de *overheid* of de Europese Unie aan bedrijven of huishoudens worden verstrekt met het doel de prijzen te verlagen of werkgelegenheid in stand te houden. Voorbeelden hiervan zijn de EU-subsidies op voedingsmiddelen, de subsidies op openbaar vervoer en de huurtoeslag.

Toegevoegde waarde
Het inkomen dat in het *productieproces* wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de *productiewaarde* en het *intermediair verbruik*. Het vormt het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren.

Totale besparingen
Som van de *collectieve besparingen* en de *vrije besparingen*

Uitkeringen sociale verzekering in geld
Inkomensoverdrachten door de *overheid* aan *huishoudens* op grond van *wettelijke sociale verzekeringen*, die met *premies* worden gefinancierd. Voorbeelden hiervan zijn WW- en WAO-uitkeringen.

Uitkeringen sociale verzekering in natura
Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* in verband met *wettelijke sociale verzekeringen*, die (grotendeels) met *premies* worden gefinancierd (bijvoorbeeld de levering van gezondheidsdiensten in het kader van de ZVW of de AWBZ). Deze leveringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*.

Uitkeringen sociale voorziening in natura
Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke *premies* worden gefinancierd maar uit de algemene belastingmiddelen. Deze uitkeringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*. Een voorbeeld hiervan is de individuele huur*subsidie*.

Uitvoer
De *goederen* en *diensten* die door *ingezetenen* aan het buitenland zijn verkocht.

Uitvoerquote
De *uitvoer* in verhouding tot de *toegevoegde waarde* (bij een bedrijfstak) of tot het *bruto binnenlands product* (bij de economie als geheel).

Vacaturegraad
Het aantal openstaande vacatures per duizend (werknemers)banen.

Vaste activa
Productiemiddelen die langer dan één jaar meegaan en die een behoorlijke waarde vertegenwoordigen. Hiertoe behoren materiële activa (zoals gebouwen en machines) en immateriële activa (zoals software).

Vennootschappen
De *sector* in de economie die zich bezighoudt met de productie van verhandelbare goederen en diensten. Deze kan worden opgesplitst in *niet-financiële ondernemingen* en *financiële instellingen*.

Verzekeringsinstellingen
De *subsector* in de economie die zich hoofdzakelijk bezighoudt met het omzetten van individuele risico's in collectieve risico's. Hiertoe behoort niet de *wettelijke sociale verzekering*. Verzekeringsinstellingen zijn een subsector van de *financiële instellingen*.

Verzekeringstechnische voorzieningen
De waarde van opgebouwd vermogen voor het uitkeren van pensioenen aan huishoudens (polishouders). Dit vermogen wordt beheerd door pensioenfondsen en verzekeraars. Jaarlijks worden de *collectieve besparingen* hieraan toegevoegd.

Volumemutatie (-ontwikkeling, -groei)
Het gewogen gemiddelde van de veranderingen in de hoeveelheid en de kwaliteit van de onderdelen van een bepaalde goederen- of dienstentransactie of de *toegevoegde waarde*. De volumemutatie bepaalt samen met de *prijsmutatie* de *waardemutatie*. Zie ook *reële ontwikkeling*.

Voorraden
De waarde van alle grondstoffen, halffabricaten, goederen in bewerking en nog niet verkochte, voltooide producten die in de bedrijven aanwezig zijn. Tot de voorraden wordt ook de productiewaarde van gedeeltelijk voltooide kapitaalgoederen gerekend (met uitzondering van woningen en andere gebouwen).
De uiteindelijke verkoop van deze activa leidt tot een vermindering van de voorraden.

Vorderingensaldo (-overschot, -tekort)
De lopende ontvangsten en kapitaalontvangsten van een *sector* of land verminderd met de lopende uitgaven en kapitaaluitgaven. Een overschot betekent dat een

sector of land per saldo financiële middelen aan andere sectoren of het *buitenland* heeft verstrekt. Dit kan gebeuren in de vorm van kredietverlening, de aankoop van effecten of het doen van directe investeringen (zoals de overname van een buitenlandse onderneming). Een tekort betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen ontvangt. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren in de vorm van leningen of de uitgifte van aandelen.

Vrije besparingen
Het deel van het *beschikbaar (nationaal) inkomen* dat niet gebruikt wordt voor de *(nationale) consumptieve bestedingen*. De som van de vrije besparingen en het saldo van ontvangen *kapitaaloverdrachten* is beschikbaar voor investeringen, beleggingen in financiële activa of het aflossen van schulden.

Waardemutatie (-ontwikkeling, -groei)
De ontwikkeling van de waarde van een variabele. Dit kan worden opgesplitst in een *prijsmutatie* en een *volumemutatie*.

Wederuitvoer
De goederen die via Nederland vervoerd worden en daarbij (tijdelijk) eigendom worden van een *ingezetene*, zonder dat hier een industriële bewerking plaatsvindt. Dit zijn onder andere goederen die door Nederlandse distributiecentra worden ingeklaard en uitgeleverd aan andere (Europese) landen. De wederuitvoer maakt deel uit van de *uitvoer* en de *invoer*. Zie ook *doorvoer*.

Werkelijke individuele consumptie
De *consumptie door huishoudens* aangevuld met dat deel van de consumptie van de *overheid* en de *instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens* dat kan worden toegerekend aan individuele huishoudens (bijvoorbeeld gezondheidszorg en onderwijs).

Werkelijke collectieve consumptie
De collectieve *consumptie* waarvan het profijt niet kan worden toegerekend aan individuele *huishoudens*. Voorbeelden hiervan zijn defensie en justitie.

Werkloosheid
Het verschijnsel waarbij personen die wel betaald werk willen en kunnen verrichten, geen werk kunnen krijgen. Wordt uitgedrukt als het aandeel van de *werkloze beroepsbevolking* in de totale *beroepsbevolking*.

Werkloze beroepsbevolking
Personen zonder werk, of met werk voor minder dan twaalf uur per week, die actief op zoek zijn naar betaald werk voor twaalf uur of meer per week en die daarvoor direct beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de werkloze beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de werkloze beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard) cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame beroepsbevolking
Personen die in Nederland wonen en betaald werk hebben van twaalf uur of meer per week. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de werkloze beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame personen
Alle personen die bijdragen aan de Nederlandse productie, ongeacht leeftijd, het aantal uren dat men werkt of het land waarin men woont.

Wettelijke sociale verzekeringsinstellingen
Onderdeel van de overheid dat bestaat uit instellingen die als belangrijkste taak hebben het verstrekken van uitkeringen in het kader van wettelijke sociale verzekeringsregelingen als WIA, WW, AOW, ZVW en AWBZ. Ook de toezichthoudende instellingen van deze uitvoeringsorganen behoren hiertoe. De overheid is verantwoordelijk voor de vaststelling of goedkeuring van de *premies* en de uitkeringen. Voorbeelden zijn het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV Werkbedrijf), de Sociale Verzekeringsbank (SVB), het College voor Zorgverzekeringen (CVZ) en zorgkantoren.

Winst
Het verschil tussen de opbrengsten en de kosten van ondernemingen, exclusief bijzondere baten en lasten. Winst kan worden bepaald vóór en na aftrek van *belastingen*. De ingehouden winst is gelijk aan de winst na belasting en na winstuitkeringen.

Winstquote
De *winst* in verhouding tot het *bruto binnenlands product*.

Publicaties

Bevolkingstrends (alleen online verkrijgbaar)
De Nederlandse Samenleving
De regionale economie
Environmental Accounts of the Netherlands
Het Nederlandse ondernemingsklimaat in cijfers
Hernieuwbare energie in Nederland
ICT, kennis en economie
Internationalisation Monitor
Monitor Duurzaam Nederland
Nationale rekeningen
Sociaaleconomische trends
Statistisch Bulletin (alleen online verkrijgbaar)
The Dutch growth accounts

Al deze publicaties zijn ook te downloaden op www.cbs.nl.

Medewerkers

Auteurs thema-artikelen

Effect crisis op de woningmarktdynamiek
Remco Kaashoek

De rol van de Nederlandse industrie in internationale productieketens
Frank Notten, Rutger Hoekstra en Jan-Pieter Smits

Consumptie huishoudens in Nederland gekrompen, in buurlanden gegroeid
Wouter Jonkers

Financiële sector ondanks crisis gegroeid
Leslie Nootenboom

De huidige crisis vergeleken met die in de jaren tachtig
Rita Bhageloe-Datadin

Redactie

Hans Langenberg (hoofdredacteur)
Rita Bhageloe-Datadin
Frank Notten

RedactieDNE@cbs.nl